

249187

249187

СІЛ.

Р. 1911, кн. III.

Рік XX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE

DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

BEDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

B. СІЛ.

1911, III B.

XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

—+— Записки 20/VІ с. с. 1911. —+—

Т. СШ.

Р. 1911, кн. III.

Рік XX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬЛОЛОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE

DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

В. СШ.

1911, III B.

XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

3 друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

—+— Закинчено 30/VI с. с. 1911. —+—

БІБЛІОТ.
Івано-Франків
національного
№ 249187

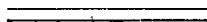
Зміст СІІ тому.

1. Зміст тому с. 3—4
 2. Нові конструкції початків словянського і українськоруського жити, критичні замітки Михайла Грушевського: Пайскерова теорія одвічного словянського поневолення і викликана нею дискусія . . . с. 5—27
 3. Студії над українськими народними піснями, подає Іван Франко, XXXIII, Хмельницина (далі) . . с. 28—53
 4. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр., написав Іван Дзиджора (далі) с. 54—97
 5. Дещо з української творчости артиста-малюра Тропінна, подав Кость Широцький с. 98—112
 6. Павлин Свенціцький, публіцистична, наукова та літературна його діяльність, написав Володимир Радзикович (докінченне) с. 113—190
 7. Miscellanea: а) З історії м. Підгорода, под. І. Крип'якевич; б) Неолітичні знахідки в околицях Нагуевич і їх сучасне уживання, под. Ів. Франко; в) Перекази про багатирів, под. П. Смола с. 191—204
 8. Наукова хроніка: Програми для збирання українських діалектичних одмін, под. Ів. Зілинський . . . с. 205—208
 9. Бібліографія: преісторія, археологія, історія штуки, історія політична і культурна, право, література (реєстр ширших обговорень див. с. 240) . . . с. 209—241
 10. Оголошення с. 242—244
-

Inhalt des CIII Bandes.

1. Inhalt des Bandes S. 3—4
2. Neue Hypothesen über die Anfänge des slavischen und ukrainisch-ruthenischen Lebens. Kritische Bemerkun-

gen des Michael Hruševskýj: Peisker's Theorie über die uralte Knechtschaft der Slaven und die dadurch hervorgerufene Diskussion	S. 5—27
3. Studien über die ukrainischen Volkslieder, von Ivan Franko: Chmelnyčkyj's Zeit (Fortsetzung)	S. 28—53
4. Wirtschaftliche Politik der russischen Regierung der Ukraine gegenüber in den J. 1710—1730, von Ivan Džydzora (Fortsetzung)	S. 54—97
5. Einiges über die schöpferische Tätigkeit des Malers Tropinjin auf ukrainischem Gebiete, mitgeteilt von Konstantin Šyročkyj	S. 98 112
6. Paulin Swiencicki, seine publizistische, wissenschaftliche und literarische Tätigkeit, von Vladimir Radzykevyč (Schluss)	S. 113—190
7. Miscellanea, von I. Krypjakevyč, Iv. Franko und P. Smola	S. 191—204
8. Wissenschaftliche Chronik: Programme zur Sammlung ukrainischer dialektologischer Eigentümlichkeiten, von Iv. Ziłynskýj	S. 205—208
9. Bibliographie: Vorgeschichte, Archäologie, Kunstgeschichte, politische u. Kulturgeschichte, Recht, Literatur (Register grösserer Besprechungen s. S. 240). S. 209—241	S. 209—241
10. Annoncen	S. 242—244

Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя.

Критичні замітки Мих. Грушевського.

По досить довгій і замітній застої в розслідах початків слов'янського і з окрема — східно-слов'янського та українсько-руського життя останнє десятилітє, а особливо друга половина його, принесло ряд визначних праць на тїм полі, що зачіпали основні питання з сих початків та з більшою або меншою рішучістю давали нові конструкції, нові освітлення, нові способи розуміння того історичного процесу. Дещо з того в своїм часі приготовувало ся, більше або менше докладно на сторінках сеї часописи; дещо зіставляло ся на боці на те, аби обговорити його в звязку з иньшими питаннями, иньшими працями — і ті заміри потім не завжди здійсняли ся. беру ся за перо, щоб в ряді критичних заміток, в загальнім звязку, — коли час дозволить — обговорити деякі замітніші конструкційні проби, які принесли нам в сїй сфері останні роки.

Хотїв би йти притїм в порядку питань, порушених ними, а не тримаючи ся хронологїчної черги, в якій ті праці появляли ся. Зачну таким чином від смілої теорії Я. Пайскера, котрою попробував він переставити зовсім на новий ґрунт питання звязані з історичним процесом Слов'янства, дати їм зовсім нову вихідну точку і перевести розсїд сього процесу на нові дороги; протягом кількох лїт відкладавши її обговоренне до нових публікацій, заповіджених автором теорії, приступаю до неї тепер, не чекаючи далі їх виходу.

**Пайскерова теорія одвічного словянського поневолення
і викликана нею дискусія¹⁾.**

Вихідною точкою студій Яна Пайскера, що відзначив ся отсею голосною теорією, були його зайнятя суспільним устроєм Чехії, а властиво критика поглядів звісного історика-соціолога Юл. Ліперта на перші основи суспільного життя старої Чехії. Так вже в 1890 р. опублікував він критичну студію про невольництво в Чехії, против студії Ліперта на туж тему (*Die Knechtschaft in Böhmen*). Потім діставши від редакції *Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* до рецензії кнуги Ліперта: *Socialgeschichte Böhmens in vorhussitischen Zeit* (т. I, 1896) Пайскер замість рецензії надрукував в тій же часописи ряд студій по основним питанням суспільного життя старої Чехії: про початки словянського хліборобства (*Zur Geschichte des slavischen Pfluges*), про жупний устрій (*Die altslavische Župa*), де він виступає з своєю гіпотезою про „смердів“ і „жупанів“ як представників двох соціально-економічних груп — хліборобів і скотарів, і нарешті — про сербську задругу (*Die serbische Zadruga*). Ся остання студія (1906) вже тоді наробила великого розголосу і зробила сильне вражінне сміливістю свого суду

¹⁾ J. Peisker — Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-Tataren und Germanen und ihre sozial-geschichtliche Bedeutung, Штутгарт, 1905, ст. 243.

— Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde. Ein Vorbericht, Штутгарт, 1910, ст. 8.

Dr. Josef Janko — O stycích starých Slovanů s Turkotatary a Germany s hledilka jazykozpytného (*Věstník česke Akademie*, 1908, II с. 100—132, III с. 139—192). В скороченню по німецьки: Über Berührungen der Slaven mit Turkotataren und Germanen vom sprachwissenschaftlichen Standpunkte, Wörter und Sachen, 1909, ст. 94—109 і ще коротше в *Anzeiger für Deutsches Altertum*, 1909.

Ф. Е. Коршъ — О некоторых бытовых словах взаимодействующих древними Славянами из такъ называемых урало-алтайскихъ языковъ (*Записки Рус. Географ. Общества и отд. этнографіи*, XXXIV, 1909, ст. 537—540).

L. Niederle — J. Peiskers Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde (*Archiv für sl. Philologie*, XXXI, 1910, ст. 569—594).

Іньші рецензії, викликані працею Пайскера, тут поки що поминаю.

і силою аргументації, з котрими автор виступив против широко принятих поглядів на задружну форму як першу основу словянського суспільного укладу. Саме в тім часі з обсягу славістики сі погляди промочували собі дорогу в сферу загальних індоєвропейських старинностей, добачаючи в задрузі щасливо захований пережиток пра-індоєвропейської суспільної кожирки. Тим часом Пайскер, ідучи слідами Новаковича (Село, 1891), що доводив пізнійший початок сербської сільської громади і громадського землеволодіння і тим способом збивав натягання старої задруги на копито сільської громади, — проголосив за пізніше явище, сотворене фіскальною державною системою, не тільки задругу — сільську громаду, але задружний устрій вагалі і вичеркував його з історії початків словянського життя¹⁾. Се викликало ряд праць, живу полеміку, яка відмежувала задругу — ширшу родину від пізніших новотворів і від усяких натягань, роблених з нею в історично-правничій літературі, і признала в ній дійсну, реальну комірку прасловянського і пра-індоєвропейського суспільного укладу. Але і ті, що виступали против крайностей Пайскерових поглядів (бо мав і прихильників)²⁾ мусіли бути вдячні йому, що своєю сміливою критикою причинив ся до глибокого і докладнішого розвітлення сього питання.

Пайскер тим часом далі вів свої критичні студії над початками суспільного життя Словян і пять літ пізніше в тій же часописи *Vierteljahrsschrift f. Soc. u. Wirtsch.* виступив з новою просторою працею, де розвинув свої погляди — висловлювані в попередніх працях тільки принагідними натяками, на споконвічне поневолення Словянства, як основний фактор його історії, як той фатальний прирощений гріх, який викривив всю пізнішу суспільну і політичну еволюцію його. Студіювання історії західного Словянства неустанно тримало перед очима Пайскера мару германського пановання над Словянством і змушувало його задумувати ся над причинами сього факту. „Не знаємо такого випадку, аби якийсь германський нарід був трівало поневолений словянським, натомість майже неперерваний і побідний поступ германського завойовання на словянській землі заповняє собою велику частину історії, особливо середовічної“, пише він на вступі сеї своєї нової праці.

¹⁾ Крім згаданої німецької студії перед тим по чеськи: *Slovo o zadrúze*, 1899 (*Narod. sbornik českoslov.*)

²⁾ Важніша література вказана в І т. моєї Історії України.

Шукаючи якихось глибших причин сеї історичної переваги Германства над Словянством, Пайскер не вважає можливим добачати їх в чисто етнічних ріжницях, з огляду що Германці і народи балтійсько-словянські близькі свояки між собою, тому шукає їх в обставинах політичних, що підрізали державний і суспільний розвиток Словянства, звели його до повного виснаження, зробили історичною здобичею сильніших, державно організованих завойовників і звели до ролі паріїв, так що саме імя Словян стало означенням останнього поневолення (Slave — Sklave). Сі знов сумні політичні обставини толкує він географічним положенням, або краще сказати — географічним сусідством Словянства з кочевим „турецько-татарським“ і германським світом.

Приймаючи прасловянську отчину на середнім Дніпрі, в краях пригідних до всякого хозяйства, в тім і до хліборобства і до скотарства, Пайскер підчеркує як дивне явище, що в словянським язиковім запасі бракує термінів з сеї сфери: назви худоби *скотъ*, *нута*, далі такі слова як *молоко*, *плугъ* запозичені з германських мов, а означенне квасного молока *тварогъ* вважає він запозиченням з мов турецько-татарських. З сим звязує він звісну згадку в трактаті Константина Порфирородного, що у Русі нема волів, коней і овець і вони купують сю худобу від Печенігів, і бачить в тім усім доказ високо-характеристичного факту — що у Словян не було зовсім скотарства. Сей вивід служить для нього вихідною точкою для теорії споконвічного поневолення Словян сусідами-кочовниками з різних турецько-татарських орд (в попередніх працях ролю такої вихідної точки служив йому термін „смерд“, в котрім Пайскер бачив слід поневолення хліборобської словянської людности якоюсь иншою верствою, найскорше — иншою, монгольською расою, тільки тоді ще словянська форма сеї назви його здасть ся спиняла). Орди мусіли виключно для своєї худоби забирати всі пасовиска, крім того відбирали від них всяку худобу і таким чином унеможливили всяке хованне худоби своїм підвластним і взагалі сусіднім народам тими систематичними наладами і рабунками (с. 5). Господарські відносини сучасного Туркестану, паралель хліборобів Таджиків і кочовників Кіргізів дають авторови образ того, як мусіло укладати ся пожите старих Словян з їх сусідами — кочовими ордами степовими турецько-татарськими. Такі орди з епохи словянської спільности Пайскер добачає в скитсько-сарматській людности наших степів. Виступаючи проти іранства скитсько-сарматських

племен, вважає він їх іранізованими Турко-татарами, і в деяких звістках (Ефора і Псевдо-Цезарія Назіанзького) добачає натяки на симбіоз кочовничих молокоїдів Турко-татарів і вегетаріан-Слов'ян, подібно до нинішнього туркестанського симбіозу Кіргізів і Таджикив. Вкінці приходить до такого виводу:

„Ми бачили, що всюди (!) де урало-алтайський пастух-їздець (в відповідній кількості) пересуваєть ся понад хліборобським народом, сей нарід васуджуєть ся на вегетаріанство, без молочної поживи; звістки Ефора, Псевдо-Цезарія, Константина Порфирородного, Міddenдорфа (про Таджикив і Кіргізів) покривають ся вповні. Се важне і для старих Слов'ян, і заповичені Германські слова про худобу, молоко і таке иньше дають новий доказ тому. Таке становище у Слов'ян було неминучим наслідком урало-алтайського пановання; воно тягло ся і поновляло всякий раз, як кочовий пастух ставив свою тяжку ногу на шию поневоленого Слов'янина, а се періодично повторяло ся від непам'ятних часів.

„Більш невдячного положення, в огляду на се страшне сусідство, Слов'яне не могли б знайти на цілій кулі земній; сидючи в найближшій сусідстві равбійничих урало-алтайських орд, мусіли вони стати одним з найбільш нещасливих народів, які тільки знає всесвітня історія; тим часом як більша частина иньших західніх Арийців могла розвивати ся духово і робити цивілізаційні поступи, Слов'янин стогне безконечні століття під аварським панованнем обернений в худобу для їзди, в нужденній неволі, до котрої вкінці привязало ся навіть його власне імя: Slave — Sklave“ (с. 54—5.)

„Германці й Слов'яне уже на початках історії виступають з такими основними відмінами з кожного погляду, що аж завадто зрозумілі змагання науки — викрити причини сього явища. Що се досі не удало ся, не диво, бо тих причин шукано в самих народах: в їх нібито прирощеннім характері, духових прикметах і не знаю вже в чім. Навіть форми черепа притягано сюди — тут довгоголові Германці, там короткоголові Слов'яне. Тепер знаємо, що в початку і Слов'янин був розмірно довгоголовий і тільки від історичних часів де далі все більше хилить ся до короткоголовости. Отже не маємо ніякої підстави приймати, що ті величезні різниці в кождім напрямі між Германцями і Слов'янами були початковими, заложеними в расі; скорше зі всього що ми чули про кочових паїзників виходить аж надто, що старі Слов'яне такими, якими знає їх історія, зробили ся доперва на муках у Урало-алтайців (in dem uralo-altaischen Folterkammer)“ (с. 56—7).

За помічю визначних лінгвістів автор укладає можливо докладний (і в кождім разі цінний і інтересний) реєстр слів запозичених Слов'янами у Германців (с. 59—95), як ілюстрацію

глибокого занепаду Словян під турецько-татарським ярмом і многостороннього впливу Германців на Словян, котрому підпадають вони потім під німецьким пануванням (так можна зрозуміти сей перехід з загального розвою гадок автора, бо в тексті він неумотиваний ближше). З діалектичного аналізу сих запозичень автор робить той вивід, що сі германські впливи були значно старші ніж думають — походили в часів перед-іотських, коли з Слов'янами сусідували племена пізнійше західно-німецькі: доводить, що запозичення сі мають виразні прикмети західно-німецькі і з сим зв'язує вивід слова *німець, нѣмьць* від Неметів (Nemetes), західно-німецького племена, що в часах Цезаря і Тацита мешкало на лівім боці Райну. Але турецько-татарські впливи, на його гадку, в значній часті ще випередили германські впливи, відбивши ся в тім заниканню слов'янського скотарства, зробивши з Слов'ян на довгий час ловців і риболовів, так що тільки під німецьким пануванням вертають ся вони до скотарства і розвивають хліборобство. Та германсько-слов'янські відносини автор поки що лишає і згадує про германські впливи тільки побіжно, — вертаєть ся знову до турецько-татарської неволі. Для характеристики відносин урало-алтайських кочовників до Слов'ян наводить оповідання нашої літописи про аварське придлучування Дулібів, Фредегарове про аварське панування і ібн-Росте про мадарські напади, порівнюючи се з сучасними туркестанськими нападами на Персів:

„Звістки Фредегара, ібн-Росте і Нестора творять цілість, малюючи Скілью і Харібду, дві так відмінні між собою форми неволі, між котрими безконечні віки кивали ся туди і сюди Слов'яне. Особливо звістка Нестора хапає своєю житєвою правдою: племена слов'янські томили ся в двох відмінних неволях. Протів одної — урало-алтайської, на границі степу нема ніякого ратунку: від кочового розбійника не можна відчепити ся, осідку він не має і в його степах з ним не можна бороти ся в яким небудь успіхом: зникає як блискавиця, щоб слідом знов напасти з іншого боку. Навпаки, германського насильника можна прогнати, і проганяли його не раз; але яка користь з того такому Слов'янинови, коли він не вміє користувати ся здобутою свободою і сам сотворити державної організації не може! Так воно все буває з таким народом-невільником (Knechtenvolk); і Тацитові servi Германців, як би їм удало ся прогнати своїх панів, ледви дали б собі раду. Слов'янини, певно, міг скинути в себе германське ярмо; але що одержав би він за те? волю? Ні, тільки анархію, третє не менш тяжке нещастє, і нарешті мусів ви-

прошувати собі назад те саме німецьке пановання, хоч що йно тільки воно понудило його до повстання“ (с. 116).

У саксонських Далемінців, в тій соціальній структурі, яку відкривають перед нами німецькі документи XII—XIV вв., Пайскер бачить виразні сліди обох поневолень, турецько-татарського і германського; так документ 1181 р. вичисляє тут:

seniores villarum quos lingua sua supanos vocant — по автору потомки урало-алтайських орд, що розселивши ся вкінці між Слов'янами, задержали привілейоване становище і скотарське господарство (жупа — regio pastoria, жупан — compastor);

in equis servientes id est withasii, по автору норманські вікінги, в слов'янській формі — вітязі;

zmurdi — смерди, слов'янська поневолена людність, прозвана току так, що вона „смерділа“ кочовникам жовтої раси (автор наводить відзив японського натураліста про характеристичний сморід, яким вражають людей жовтої раси люде раси білої), — зіслов'янені кочовники назвали так своїх підвласних (с. 116, 134, пор. 102, 119).

Особливо богаті сліди сеї зверхньої жупанської верстви бачить Пайскер у Словінців і присвячує значну частину праці (с. 143—226) аналізі документальних згадок про словінських жупанів, доказуючи, що се не якісь сільські старшини, тільки особна привілейована верства. Нарешті спинаєть ся над слідами чисто селянських, смердівських держав в західній Слов'янині, толкуючи їх заснування як результат щасливих повстань слов'янської селянської людности против своїх панів-кочовників з аварської орди, що закінчили ся прогнаннем насильників і організацією селянських держав (Bauernstaate). З цього становища аналізує Пайскер звістний ритуал інтронізації герцогів хорутинських і чеську легенду про Пршемисла і стараєть ся вяснити ті прихильні обставини, в яких певні місцевости західньої Слов'янини могли вибити ся з аварської кормиги. На тім кінчить свою книгу отсеими словами:

„Старослов'янські відносини були продуктом перемінного урало-алтайського, спеціально турецько-татарського і германського поневолення. Прослідити його в поодиноких фазах і общільних стичностях було завданням отсеї розвідки. Весь матеріал при тім не був вичерпаний — головно взято під увагу критерій скотарський. Аналіза слов'янського хліборобства і германських впливів у нїм зістаєть ся для особної розвідки“.

Такий зміст сеї в кождім разі дуже цікавої, з безсумнівним талантом написаної книги. Смілість і оригінальність замісли, зручне і льоічне переведенне, велике і многосторонне читанне автора, ріжнородність і богатство матеріалу зачерпненого з ріжних сфер — історичної, лінгвістичної, етнольоічної, соціольоічної, зручно повязаного дотепними гіпотезами і влучними анальоіями — не могли не зробити сильного вражіння в науковім світі. Сильний, драстичний образ рабської долі славянства — сього рабського племена, засудженого носити на собі в безконечні віки незгладиме пятно віковичної неволі, безповоротно покаліченого нею, вибитого з усіх обставин нормального розвитку, відчуженого від найблизших своїх етнічних родичів, від спільної спадщини раси і культури і призначеного на спеціальну родю парія-ізгоя в загальній сімі народів, — не міг не зробити сильного вражіння, викликаючи в одніх відруховий протест, иньших навпаки — підбиваючи відразу льоічним розв'язаннем тяжкої історичної проблеми. Ті що з початку злегковажили собі попросту сю теорію як безвартісну вигадку або думали погребсти її короткою реплікою, незадовго були змушені розглянути ся в ній ближе і поразувати ся серіознійше з огляду на се сильне вражінне, яке робила вона в наукових кругах, здобуваючи собі прихильників і адептів. Ряд дослідників не тільки чужих, германських (як звісний дослідник індоєвропейських старинностей О. Шрадер, етнольоі Гільтебранд, лінгвіст Уленбек, фільольоі класик Вугу, орієнталіст Маркварт, економіст Інама-Штернеґ), але і свійських словянських — прийняв прихильно погляди автора; одні прилучили ся до тих чи иньших його гіпотез, з котрих складена його теорія, иньші приложили з свого боку старання, щоб підтримати і ще повнійше її обірунтувати — як от нестор російської фільольоії ак. Корш.¹⁾ Треті знов, не поділяючи виводів автора, з великим признаннем прийняли ріжні його помічення, або ту смілу ініціативу, яку вніс він в розслід ріжних сторін словянського побуту.

Особисто належу до сеї третьої категорії. Не вважаю можливим прийняти головні виводи автора, але високо ціню ріжні подані ним помічення та інтересний і новий матеріал, притягнений ним для розвітлення етнічних і культурних відносин

¹⁾ Прихильно оцінили його теорію напр. Фльборшц в загребськім *Nastavni Vjesnik*, 1906, Строгаль в загребськім *Mjesečnik pravniczoga društva*, 1907, Душек в *Časopis moravského musea zemského*, 1907, Десяк в *Germanisch-romanische Monatschrift*, 1910 й ин.

прасловянських і старословянських часів. Ту суму фактів і спостережень, на якій опирають ся наші представлення про основи прасловянського життя, не вважаю зрушеними „новими підставами“, на котрих хоче будувати науку словянських старинностей Пайскер; але вважаю дуже корисною ту переоцінку їх, котру викликали Пайскерові теорії. Сміло, талановито поставлену єретичну теорію, що будить гадки, запліднює їх новими ідеями, дає нове освітлення нашому матеріалови, вважаю далеко користнійшою для загального поступу нашого знання, ніж скромні і обережні сіренькі праці, що збирають до купи всіми науковими авторитетами прийняті і до дальшого розповсюдження апробовані ідеї й ідейки, і з сього погляду високо ціню визначні конструктивні здібности, смілість гадки і широку ерудицію автора. Драстичних образів відвічного словянського поневолення не вважаю чимсь образливим супроти тих зовсім фактичних і історичних стадій поневолення, які переживали ся словянськими племенами і не зовсім пережили ся в словянським світі і по нинішній день; готов вважаати єї образи навіть корисною реакцією против занадто все ще заправлених старими іділістичними поглядами представлень про прасловянський і старословянський побут¹⁾.

І з тим усім разом — вважаю потрібною критичну оцінку Пайскерової теорії з тої причини, що його „нові основи словянських старинностей“, коли б їх допустити, захитали б ті основи, на котрих будується, або краще сказати — починає будувати ся наш дослід старословянського суспільного укладу — той спільний суспільний підклад, на котрім виростало пізніше словянське жите з одного боку, германське, литовське й всяке иньше — з другого. Допускаючи повне і загальне викривлення словянського життя правіковою неволею, воно вибиває з рук дослідника словянської старовини загальної, чи спеціально котрого небудь словянського племені, той могутний і незвичайно користний знаряд, яким стає для нього саме в останніх часах порівняне студіювання індоєвропейського і ближше — словяно-балтійського і германського побуту. З другого боку, Пайскерова теорія робить величезне замішання, викликаючи на кождім кроці серед

¹⁾ Пор. увагу Ягіча, що не приймаючи теорії Пайскера, теж признає: Gegenüber der einseitigen romantisch klingenden Schilderung der so zusagen paradiesischen Zustände der Urslaven ist die Auffassung Peiskers ein entschiedener Schritt nach Vorwärts zur realeren Auffassung der Dinge des slavischen Altertums. — Archiv f. sl. Phil. XXXI s. 591.

словянського життя привиди то кочового Урало-алтайця, то Германця, прикладаючи одні звістки ad libitum до словянського племені, інші до якоїсь зсловянщеної чи не зсловянщеної гетерогенної пануючої верстви. Так класичний текст Прокопія прословянський устрій Пайскер відбирає від Словян і прикладає до турецьких жупанів, на тій підставі, що Прокопієва характеристика дуже підходить до характеристик сучасних Тюрків.¹⁾ З Маврикієвої характеристики одно вибираєть ся й прикладаєть ся до Словян — те що характеризує їх нужденне становище, инше знов — до турецьких жупанів; одна і таж фраза, де псевдо-Маврикій каже, що у Словян і Алтів багато всякої худоби і всякого збіжа, розділяєть ся і те що говорить ся про худобу автор прикладає до жупанів, а те що про збіже — до словянських селян (ibid.) Допустити щось таке — значить завести в безвихідну замотанину науку словянських старинностей і відібрати їй всяку можлиість методичного досліду їх.

В своїй праці Пайскер, як то видно було з поданого змісту, головню займаєть ся виснаженням своєї тези про споконвічне поневолення Словян Урало-алтайцями. При тим в першій лінії опирає свої виводи на анальоїях етнольоїїчних; поруч них грає також важну ролю лінівістичний матеріал: недостача в прасловянськїм запасі слів для молочної страви, бо слово *млѣко* запозичене у Німців, від прасловянського пня **млѣзь*, **мелсти* — доїти, тільки *млѣзиво*, наше *молозиво* — молоко що доїть ся при породі теляти, і поруч того *тварогг* по гадці Вамбері-Пайскера запозичене з турецького (джагатайське *tugak* сир, османське *turuş, turs* — сквашений, якут. *turs* — квасне молоко). Сі лінівістичні помічення мають ілюструвати глибокий вплив, який мало на ховяйство Словян їх поневолення: скотарство, давнїйше їм звісне, як і иньшим Індоевропейцям, і навіть дуже розвинене в епоху індоевропейської спільности у всіх індоевропейців, засвідчене і у Словян з тих часів масою спільних, чисто словянських термінів скотарства, — під урало-алтайським панованням заникло зовсім, так що тільки під панованням

¹⁾ Vambérg's Ausführungen über die Turkotataren der Neuzeit decken sich auffallend mit den Nachrichten über die alten Slaven; ganz natürlich, denn diese „Slawen“, denen die Nachrichten gelten, waren nichts anderes als slavisierte turkotatarische Herren der Slawen, die Županenschicht — с. 129.

Германців Словяне вернули ся наново до молочної поживи, і від них позичили собі назву для солодкого молока (з зах. нім. *melka*, молочна страва) і назви для худоби (*скотъ*, som. *skatts*, *нута*, стадо, воли, старопівн. нім. *pauf*).

При великім числі чисто словянських термінів скотарства, признаних самим Пайскером (с. 101), тих кілька ним вказаних слів, як би навіть вони були дійсно запозичені, не мали б такої доказової сили. Тому російський академік Ф. Корш, приймаючи теорію Пайскера, постарав ся збільшити число словянських запозичень в сфері скотарства. Крім *тварога* він вважає запозиченними з урало-алтайських мов слова *быкъ*, *волъ*, *коза*, позиченими з інших джерел вважає також слова *свиня*, *корова*, *баран*, *конь*, і виводить з того, що Словяне під турецькою неволею могли ховати тільки молодих звірят (тому зістали ся у них назви *теля*, *ягня*), а дорослих звірят забирали від них кочові розбійники урало-алтайські, і так вигинули у них назви для звірят дорослих і були заступлені потім запозиченими.

Против сих лінгвістичних висновків Пайскера і Корша з боку інших лінгвістів виставлено цілий ряд закидів. Так чеський лінгвіст Янко в просторій студії доказував індоєвропейство слова *тварога* (грецьке *τρος*, іран. *tāri* сироватка), словянство слова *молоко*, а признаючи запозичення з німецького слів *скотъ* і *нута*, заперечував сим запозиченням того культурно-історичного значіння, яке признавав за ними Пайскер; він же піддав критиці також і лінгвістичні висновки ак. Корша.¹⁾ Неприхильно оцінили висновки Пайскера-Корша також і деякі інші словянські лінгвісти і справедливо вказали, що кінець кінцем навіть признання котрого небудь язикового запозичення з числа вказаних Пайскером і Коршем зовсім не дає підстави для висновків в дусі Пайскерової теорії. Яке значіння може мати таке чи иньше рішення питання про слово *тварога*, коли поруч нього маємо безсумнівно прасловянське слово *сыръ*? Яке реальне значіння може мати питання про слово *млѣко*, коли існує в кождім разі безсумнівно словянське оте *млѣсти*, доїти? Що значить запозичення котрогось з імен звірят поруч цілого ряду иньших аналогічних безсумнівно свійських (див. язиковий матеріал в моїй Історії України т. I² с. 221—2). Як можна принустити, справді, що Словяне знали молочиво, а не знали молока? Як собі представити людей, що мають назви для теляти, лошаги, поросяти,

1) *Národopisny Věstnik českoslovanský*, 1909, с. 175—6.

але затратили назви для тихже дорослих звірят? Що за інспекція мусіла б бути заведена на всім тім просторі великої словянської правітчини, аби відібрати в час дорослих звірят, і від кого б родили ся ті молоді звірята? Штучність сеї теорії сама побиває себе. Річ очевидна, що довести на лінгвістичній основі таку перерву в словянськiм скотарстві в добі прасловянськiй або на порозі її, в епоху розділу словянськoї родини — річ неможлива.

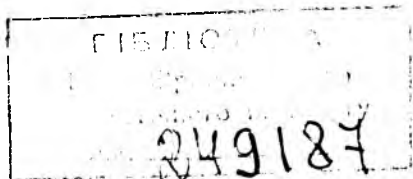
Але так само не можна довести цього етнольоґічними анальоґіями. Етнольоґічні помічення Пайскера взяті з одної місцевости — Туркестана. Коли він на підставі сих анальоґій ставить тезу, що урало-алтайськiй кочовник, де він в відповіднім числі стикаєть ся з хліборобськoю людністю, робить його вегетаріанином скрізь — се вражає неприємно як необірунтоване узагальненне, як певний льоґічний скок. Правда, Пайскер перед тим навів звістки Константина Порфир., Ефора і Псевдо-Цезарія — але сї звістки самі на стільки слабкі, що можуть бути прийняті як натяк на щось реальне тільки тоді, як сю реальність можна було б з повною докладністю вислідити иньшими дорогами. В основі звістки Константина Порф. може лежати хіба відомість про те, що Русь купує худобу у Печеніґів; історичні і археолоґічні дані не допускають ніякої можливости думати, мов би на Руси в тім часі не було справді худоби: иньші факти говорять зовсім щось протівне тому (див. Історію України т. I² с. 222—3). Підставою згадки Ефора про скитськo-савроматськiй канібалізм і поруч нього існуванне вегетаріанства дуже правдоподібно могли послужити покручені оповідання про Скитів-хліборобів і галяктофаїв з одного боку, Андрофаїв з другого; все його міркуванне (у Страдона VII. 3. 9) має на стільки теоретичний і риторичний характер, що дуже тяжко витягати з нього який реальний зміст; так само і фантастичне оповіданне Псевдо-Цезарія (у Міленгофа II с. 367), в котрім до того по контексту таки більше шансів бути канібалами мають Словяне ніж ті загадкові „Фізоніти або Дунайці“, котрі їм протівставляють ся.¹⁾

Кінець кінцем головна вага лежить в наведених Пайскером етнольоґічних анальоґіях з Туркестану, а вони не мають самі по собі такої доказової сили. І географічні і господарські обставини східньої Європи значно відмінні від туркестанськiх і тепер, а дві-три тисячі тому назад ще більше ріжнили ся від

¹⁾ На пункті цього контексту виїшла полеміка у Пайскера з його рецензентами — Anzeiger f. d. A. l. c., N. Grundlagen с. 6.

тих обставин, в яких дослідники робили свої спостереження над теперішніми Кіртізами й Таджіками. Там розмірно невеличкі культурні оази, окружені безконечними просторами убогого степу і виставлені на жир кочовому наїзнику, тут — в східній Європі — майже неприступні простори старого слов'янського розселення, захищені від кочового наїзду дівочими лісами, болотами, величезними віддаленнями. Навіть в XI—XII вв., коли лісовий пояс став безмірно приступнішим, ніж яким був дві тисячі літ перед тим, ми бачимо, що наїзди кочовників обмежують ся степовим пограничем, не заходячи в глибину лісового пояса. Фізичні обставини чорноморського степу, незвичайно багатого водою і травою в тих часах, зовсім не змушували тутешніх кочовників до таких величезних мандрівок за пашею, які відбували кочовники Туркестану, описані Вамбері. Зовсім неймовірно, щоб Слов'янство перед своїм розселенням в глибині своєї правітчини, в околицях середнього і верхнього Дніпра, було в руках тих кочових орд, що кочували на Чорноморю і далі за Дніпрові пороги майже або й зовсім таки не висували ся. Зовсім фантастичний намальований Пайскером і Коршем образ, як сі кочовники кружляють по тій слов'янській правітчині, не даючи змогу виростити на свою потребу штуку худобини, удоїти собі від корови молока.

Тай які такі кочовники в ті часи праслов'янської спільности? Пайскер додав справедливе остереження в своїй характеристиці кочовничого режиму — коли урало-алтайські кочові розбійники наляжуть на хліборобську людність „в відповіднім числі“. Отже де можна вказати тих кочових розбійників в відповіднім числі, та додамо — і в відповіднім сусідстві в епоху слов'янської спільности? Пайскер підіймає на ново стару теорію монгольства чи урало-алтайства Скитів. Припустити урало-алтайські елементи в скитсько-сарматській людности справді можна. Але ж бо вона була, очевидно, не велика числом, коли її покрила іранська стихія й іранізувала так, що ся скитська людність, як приймає Пайскер, прийняла іранську мову. З оповідання Геродота й декотрих пізніших істориків бачимо виразно, що властивого розбійничого кочовника в скитських степах не було багато, поруч нього жили племена далеко спокійнішої вдачі і культурніші, включно до Скитів-хліборобів. В порівнянні з хижою ордою Гунів іранські кочовники європейськими істориками вважали ся рішучо *mitiores* (див. Історію I² с. 126). Деж стало б тої дикої руйної сили, щоб нею не тільки обхопити чорноморські степи, побе-

реже, передстенів просторони (де тільки зрідка і уривково взагалі стрічаємо сліди стенової культури), але і дальші краї лісові словянської правітчини? Етнічна енергія як і всяка иньша має також свої границі експанзії, і те що діяло ся при спільнім життю Таджиків і Кіргізів, могло діяти ся хіба на словянській периферії, коли словянство вже вихиляло ся з своєї лісової правітчини, а в стінах переходили пізнійші, справді не раз дуже хижі орди гунські, аварські, мадярські, печенізькі. Але між сею можливістю і тим образом глибокого поневолення урало-алтайськими ордами цілого Словянства, від епохи його спільности почавши, такого поневолення, що так проходило б до самого споду життя, змінюючи, руйнуючи самі господарські і суспільні, родинні і громадські форми — віддалення безконечне.

Нову редакцію своєї теорії про словянсько-турські відносини Пайскер заповів в студіях, написаних ним для кембріджської *Medieval History: The Asiatic Background* („азійське тло“), про кочовників середньої Азії, і *The Expansion of the Slavs* — огляд початків словянського життя. Статі сї одначе досі не появили ся і поки що маємо тільки коротеньке резюме, *Vorbericht*, сих праць, видане автором торік п. т.: *Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde*. Вихідною точкою для нього служать тут деякі помічення над славянською правітчиною, зроблені недавно краківським ботаніком проф. Ростафінським.¹⁾ Опіраючися на тім, що в загально словянським язиковім запасі бракує назв для деяких дерев і птахів, Ростафінський на тій підставі визначає межі словянської правітчини і висловлює різні здогади що до словянського господарства й культури; дає при тім деякі інтересні спостереження і гадки, але поруч них стрічаємо дуже багато зовсім довільних здогадів і фантазій; лінгвістика, котрою при тім автор багато оперує, має наскрізь ділетантський характер. Кінець кінцем одначе та прасловянська територія, яку Ростафінський вимежує, головно на підставі імен дерев у Словян, не багато відбігає від загально прийнятої: вона обіймає у нього простору територію по обох боках горішнього і середнього Дніпра — край де нема бука, ялиці, тиса і модрина (бо їх імен нема у загально-сло-

¹⁾ J. Rostafinski: O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowia w przedhistorycznych czasach — скорочений звіт в *Sprawozdania-x akademii umiejętności w Krakowie* 1908 N. 3 с. 6—25, по французьки — *Bulletin de l'academie de Cracovie* 1908 N. 6.

вянським язиковім запасі), а єсть граб. По гадці Ростафінського Словяне з початку займали чорноморські степи, потім Скити їх відти потиснули на північ і вони займали краї північного степово-лугового поясу, поліські багністі краї і сусідні пуші. Дивним чином сї виводи дуже промовили до почутя Пайскера, так що він взяв їх за підставу своїх дальших розумовань про словянські початки; зовсім довільно одначе затиснув обчеркнену Ростафінським територію, бо взявши й собі за критерій границю розповсюдження граба, що „широким луком окружає припетські болота, Полісе“, по його власним словам, Пайскер незрозумілим способом відкидає всі інші краї захоплені сим луком — Волинь, Київщину, Задніпрове, і обмежуєтє ся самим тільки Полісем та в його фізичних обставинах шукає першої причини того так би сказати — етнічного маразму, яким характеризує словянське плємя. Сам виклад автора в згаданім резюме зрештою настільки короткий і сумаричний, що найкраще буде навести його весь в перекладі.

„Характер поверхні сеї оригінальної вітчини (Wiege) сотворив народній характер Словянства.

„Перед недавно переведеним осушенням сього велетенського бездонного болотного моря мешкати можна було тільки на невеличких піщаних острівцях, а їх мешканці хоч в ріжних місцях могли одні одних бачити, але вносити ся могли тільки по льоду підчас найострійшої зими. Відти пішла словянська бездержавність і безвластність (Staaten- und Herrenlosigkeit); бракувало і всякого понятя про народну спільність (Volksbegriff), що найвище — можна думати про малі сільські союзи. — Трави в сїм морі очерету було мало, тому й тепер скотарство там бідне, і ще в X віці не було його зовсім.¹⁾ Наслідком того молоко в ролі народньої поживи було незвісне, Словянин не знав молока видобного, тільки виссане молодим звіратєм (vom Jungen) — *мльъз: тим пояснить ся германські слова для молока, худоби, плуга і алтайське для сира.²⁾ — Незначні рівнини здатні для культури, примушували до розмірно інтензивної управи землі, без робучої худоби: Словянин учив ся вдовольятися малими робочими знарядями і ще й досі двір словянського селянина перосічно значно менший від німецького.

„Характеристична для болотного моря тиша, оспівана поетами, надала звісну м'яккість словянській поезії й музиці і всьому словянському

¹⁾ Автор посвяляєтє ся тут на ту згадку Константина Перф., — хоч Константин певно не мав тут на гадці спеціально Поліся.

²⁾ Тут Пайскер коротко полємізує про сї слова в Янком.

характерови. З безграничною фантазією оживляв Полішук злобну до-окрестну природу ріжнородними духами, в тіснім звязку з живим культом предків; він і тепер ще справжній поганин, злегка тільки покритий християнством. — Багно не дає ніякого простору війні — звідти слов'янська невдатність до війни і недостача порядку в битвах.¹⁾ Але численні здатні до плавання води робили Полісе приступними для північних морських розбійників літом, а по льоду було воно відкрите для полудневих кочових наїзників — відти ті страшні лови на людей, які так сильно описує згаданий арабський географ.²⁾ Слов'янин ратував ся лише тим, що ниряв у воду при несподіваних нападах і так ховав ся від розбійників, по кілька годин дихаючи через очеретяну трубку. Такою нужденною амфібією був він. Такі лови на Слов'ян, що давали безпорівняння більше убитих як полонянників, ішли з давніх часів: Маркварт відсуває се зайняте скандинавської Руси назад аж до VI столітя, а перед тим Слов'яне були здобичею місцевих германських племен — Герулів і Готів, а ще раніше Бастарнів. З другого боку чорноморські степи ще з давнішого часу, за виїском готського епізоду, гень аж до новішого все в руках алтайських кочових наїзників; після Кімеріїв згадують ся там Скити, котрих Гіпократ — найглубший природник старинности малює виразними Монголами, і сього факту не може усунути другий факт — іранська мова Скитів: мусимо признавати значинне за тими обома фактами.³⁾

„Так ото Слов'янин був сином і продуктом своєї вітчизни, болот Поліся, як кочовий наїзник був сином і продуктом середно-азійського пояса степів і пустинь, і жорстока доля зробила сї дві крайности безпосередніми сусїдами, одній вказавши ролю ковала, другій — твердого як сталь молота; другий, не меньше тяжкий молот — германський, прилучив ся сюди, і славянське ковало було росплющене. — Така доля Слов'ян не змінила ся і після розширення їх (по більшії части недобровільного) в напрямі Висли і Дону: розбійничі напади лакомих на худобу кочовників змушували їх ще довгий час до вегетаріанства, як і досі вістають ся вегетаріанами Таджикі на східнім краю степового пояса Тур-

¹⁾ Автор цитує Йордана, Іоана з Ефеса і псевдо-Маврикія.

²⁾ На вступі згадує автор арабське оповідання, заховане у ібн-Росте, як незрівняну ілюстрацію відносин до східніх Слов'ян степових наїзників і скандинавських піратів. Але таки не має воно нічого до Поліся.

³⁾ До сього завважає автор: „Проста примішка монгольської крови, яку недавно приймає Ед. Майер в *Gesch. d. Altertums*², не вистає для обяснення сєї суперечности, і історія знає багато кочових племен яви-ково денационалізованих“.

кестапу. Між скитськими підданими¹⁾ на Чорноморю знав вегетаріан вже Ефор в IV в. перед Хр., і Словяне Псевдо-Цезарія в VI (а по иньшим — в IV віці по Хр.) жили по вегетаріанськи на нижнім Дунаю під властю Галактофагів Фізонитів²⁾, — як і руські Словяне в X в. по словам Константина Порф.

„Безпосередня власть кочових найзидників простягала ся далеко далі, ніж кажуть виразно наші скупі джерела, бо по словам вгаданого арабського географа і майже сучасного йому Вульфстана словянські великі князі і пруські королі на устю Висли в своєю дружиною були киблодоїльці, пили кумис — були отже кочового, алтайського походження; отже в зруйнуванні великої держави кочовників (Скитів, Сарматів, Гунів, Аварів) не пропадала влада кочовничя верства, але істнувала далі в ролі аристократії в поодиноких дрібних державах.

„Таким чином Словяне і в своїй розширеній вітчині виставали ся вповні окружені хижими народами, були страшенно поневолені і переслідувані як дикий лісовий звір.

„Їх розпросторення за Одер, в східні Альпи і до Пельопонесу стало ся доперва під аварською кормигою. Авари заснували свою першу державу поза степом коло р. 561 р. в словянській східній Галичині, де між иньшими підбили собі Дулібів-Волинян. Відти, скріплені одноплеменими болгарськими ордами, посунули вони через Чехію на стару Німеччину, на горішній Майн, Регіц, Залю, Ельбу до Балтійського моря, обезлюднили сі величезні простори, побиваючи і роспуджуючи людей, і деякі в їх орд осіли ся тут на мешкання — можна вказати на горішню Франкоїю: тутешні монголоїдні мешканці се потомки їх і вбещених ними словянських жінок.³⁾ По зруйнуванню держави Гепідів і виході Льонгобардів до Італії головна сила аварська уступила ся і завершила до Норіка. Всю ж спустошену ними просторонь від Балтійського моря до Адріатичького Авари заселявали своїми словянськими невільниками, але не племенами, тільки фрагментами племен, ак вони їх без розбору захоплювали і гонили перед собою. Маємо доказ в тім, що фрагменти тих самих племен стрічаємо від Балтійського моря до Греції: одну частину Оботричів пересадили вони до Мекленбурга (Nortabrezi), другу на усте Тиси (Osterabrezi), Дулібів-Волинян на усте Одри (острів Волин), до полудневої Чехії (округи Волин і Дуліба) і до Панонії (pagus Duleba). Подібно Хорвати, Серби й иньші були далеко повідри-

¹⁾ Се не всовім вірно: Ефор говорить про Скитів і Сарматів, а не про їх підданих.

²⁾ Тут полемізує Пайскер в своїм критиками про стилістичну конструкцію сього тексту.

³⁾ Цитати Пайскера пропускаю.

вані одні о одних. З сеї замішанини аж пізніше розвинули ся нинішні мови (що як звісно, в головнім представляють з себе піби то неперерваний ланцюх діалектів) і кінець кінцем вросли ся в політичні границі. Закиди роблені такому представленню деякими славістами, перечать фактаж.

„Але Авари застали не чистих Словян, а вдавна поневоленних Германцями і ранійшими Алтайцями, і сі несловянські верстви були ними пересаджувані. Се особливо помітно у Сербів (Сорби і Серби) і Хорватів: у них виступають *vicaszi* (обовязані до кінної служби), *vitezzi* (їздиці) — германські *Wikinges*. Сі „витазі“ були підбиті Аварами, і останні під назвою „жупанів“ (слово несловянське, а аваро-болгарське) являють ся потім вищою, владуючою верствою.¹⁾

„Аварська держава, що ледво чи віставала ся позаду від Гунської що до величини, і тільки монгольській XIII в. уступала, — розуміть ся, не підходить під всі європейські понятя держави. Про міцну централізацію не було мови, і владуща кочовницька верства не була однородною, а мішаниною різних орд, що піволі, добровільно чи з примусу прилучали ся до Аварів. Найзначнійші між ними були болгарські орди і пережили своїх аварських панів. Поміж селянською людністю сі орди не мешкали осіло, зимували що року 7 місяців табором в поодиноких словянських селах — сі служили кочовникам за загони для худоби і через те одержали свою звісну округлу форму. Для утримання людей і худоби Словяне мусіли заготовляти на зиму припас і як *befulsi*, нужденно узброєне піше військо били ся в битвах разом з Аварами. Літом ішли орди на пашу в гори і ліси, а військо їх ішло на рабунок.

„Ся звязана з страшними кривдами, безправністю і систематичним безщещенням жінок неволя викликала повстання. [Автор розвиває свою теорію, як заснували ся західно-словянські селянські держави, тим часом як по иньших місцях вістало ся жуванське пановання.] Також і між польськими (західно-руськими?)²⁾ словянськими племенами, а так само і у Прусів було ще в IX в. в повнім цвіті отсе кочовницько селянське роздвоєння. Навпаки, північні і полудневі руські Словяне попали безповоротно під пановання вікінгів, під північно-германські державні форми“.

Як бачимо, в нових працях автор думає не стільки про обґрунтованне поставлених уже тез, як про розширення їх, ревізію всієї історії Словянства епохи розселення, перед і по ній,

¹⁾ Автор вказує кілька староболгарських назв гідностей, і між ними „жупана“, та коротко режюмує свої гадки про жупанів у Словінців.

²⁾ Запитання Пайскерове.

з становища своєї теорії словянського поневолення.¹⁾ Та коли в сім розширенім виді теорія автора може робити ще більше вражінне своєю сміливістю і льоїчністю, то з другого боку відкривається в її конструкції ще більше слабких сторін, які ослаблюють і дискредитують цілість.

Автор, як бачимо, відійшов ще далі від початкового, зовсім справедливого заложення, що не маємо ніякої підстави припускати якісь основні, органічні різниці між Германством і Словянством. Утворивши для Словянства першу колиску (Wiege) в поліських болотах, він пробує на тій основі оперти тезу про правікову пасивність словянського характеру, вертаючи ся тим самим до старих романтичних, по заслугі відкинутих гадок про спеціально-словянську поетичну і пасивну натуру. Поліськими багнами, як ми бачили, обмежив він сю колиску вповні довільно і незаслужено, бо багнисте Полісе зовсім не виявляє такого старого й інтенсивного залюднення, яке мусіло б бути там, коли б у нїм тиснула ся велика прасловянська людність — і тяжко їй було там змістити ся! А при тім або одно або друге: Або Прасловяне справді сиділи в Поліських багнах і в таким разі вони були добре забезпечені від усяких ворожих нападів, бо в тодішні поліські багна, певно, не були охочі до них лазити, ні по воді ні по леду, ані степові кочовники, ані Германські мореплавці (пригадати пам'ять про біду, в яку попали Іоти в своїй мандрівці на полудне, залізши в поліські болота!). Або — о скільки Прасловяне мешкали поза поліськими болотами, бо — мали більше менше ті самі фізичні й господарські обставини, як і їх західні сусіди Германці — значить і їх етнічний тип, по природі своїй мабуть близько анальоїчний Германському, як признає автор, не мав причин викривляти ся в бік особливої пасивности та робити Словян фатальною жертвою всіх і кожного.

На одвічне поневолення урало-алтайське Пайскер, як бачили ми, поставив доказом занепад словянського скотарства, — але доказ сей не витримує критики. Поневолення Германське він, очевидно, вважає фактом сам по собі на стільки безсумнівним, що й не вважав потрібним доводити його спеціально. Навів тільки словар перейнятих Словянами у Німців слів. Словар не безсумнівний, хоч і інтересний, але кінець кінцем доказом Германського

¹⁾ Обґрунтуванням своїх давніше висловлених поглядів займаєть ся в полеміці — така його стаття проти Донша, про яку ще згадаю нижше, а друкує простору статю против Янка і Нідерле, як цисав мені в листі.

пановання над Слов'янами служити не може. Справедливо вказав оден з критиків його книги¹⁾ на приклад з одного боку Мадярів, що запозичили з слов'янських мов величезну масу слів, з другого боку Слов'ян полабських, що запозичили ся подібно від Німців. Завдяки історії знаємо, що полабські Слов'яне завдячали сї запозичення в значній мірі німецькому завойованню, а Мадяре — головню житю серед підбитих ними Слов'ян. Такі словарь запозичень, зладжений Пайскером сам по собі не може служити доказом німецького пановання — треба на те иньших, більш докладних і виразних доводів. Можемо здогадувати ся, що похід Бастарнів на полудне міг принести німецьке пановання для тої кольонізації, слов'янської, котру ся бастарнська міґрація покрила, і таке саме „примучування“ Слов'ян могло діяти ся на дорозі міґрації готської, вандальської або иньшої; можемо собі представляти пограничні бійки, хоч і з ріжним результатом, з перемогою тої чи иньшої сторони (пор. війну Вінітара з Антами). Але на підставі одиночних і відокремлених фактів ставити тезу про трівке поневоленне цілого Слов'янства Германцями і класти такий здогад підставою дальших висновків — річ недопустима і неможлива до прийняття. Автор зрештою якось не добачає дивної суперечности в своїх розумованнях. З одного боку — Слов'яне се убогі парії, загнані в останні нетрі, позбавлені найелементарнійших підстав життя — і заразом вони становлять якийсь незвичайно лакомий жир для своїх сусідів, близьких і далеких: германські наїзники плывуть сюди в поліські нетри, далекі кочовники з розкішних чорноморських степів бють ся бо зна куди по якісь нещасливі штуки худоби, щоб їх вкрасти, та хіба ще збещестити слов'янських жінок.

Гадки про примусове розселенне Слов'янства і про ті уривки ріжних племен, котрими Авари засїяли трохи не пів Європи, відогрівають старі і також по заслугам погребані і здані до актів теорії — Поґодінську „розсипану колоду карт“, Цейсові і Реслерові гадки про рух Слов'ян до балканських земель під впливами аварських походів. Ті факти і арґументи, якими кінець кінцем вигнано з обиходу науки сї погляди, мають в пам'яті люде, що інтересували ся сими питаннями, і тяжко сподівати ся, аби їх спокусили нові варіації сих поглядів в комбінації Пайскера. Не знати, як годить він з своїми новими розумованнями факт, що слов'янський (антський) рух на полудне ішов саме на зустріч степо-

¹⁾ А. Брікнер в Kwart. Hist. 1908 с. 696.

вому кочовничому потопові, очевидно — без усякої урало-алтайської ініціативи, бо власне забирає простори у кочовника, стісняє його, і при тім, видно, не чув себе так дуже безпомічно, стрічаючи ся чи то з останками кочових орд, чи з новими їх етапами, що прибували зі Сходу. Гадаю, що автор не схоче думати, ніби кочовники пересажували Словян сюди в степи — розвій антської колонізації припадає на затише по гунським погромі, та й згодом такий був би неправдоподібний, і на підтримання його мабуть не знайшло ся б ніякого доказу.

Полудневі часті східної Європи повинні були послужити пробним каменем для Пайскерової теорії того суспільно-господарського роздвоєння двох верств — владомого хліборобського селянства і владущих кочових скотарів. Але в текстах Йорнанда, Прокопія і псевдо-Маврикія, які так докладно (розмірно) малюють нам і сю полудневу людність і її розселення, нема на се ніякого натяку. Як ми бачили вже, Пайскерови приходило ся зовсім довільно з їх суцільної характеристики словянської людности витягати поодинокі подробиці, щоб в одних бачити прикмету людности сільської, в других — кочовничо-скотарської. Так само на ґрунті Болгарії й Угорщини, де фактично знаємо завойовання словянської людности урало-алтайською кочовою ордою, не виказує Пайскер тих соціальних і економічних явищ, які мають, в його представленню, характеризувати симбіоз кочового урало-алтайства з хліборобським словянством; очевидно, тут не знайшов він ілюстрацій для своєї теорії, і се дуже підірвує її силу переконання. З другого боку те наверхтованне етнічно-суспільних верств у дужицьких Сербів, котре Пайскер так цікаво поясняє, також при ближшій розгляді не витримує сього пояснення. Виводу витязів з вікінгів фільольоги не дуже приймають, так само як і пояснення жупанів як скотарів, *compastores*.¹⁾ Але припустивши Пайскерове пояснення витязів, як колишню осілу владущу норманську верству на словянським ґрунті, не дуже правдоподібним уважатимемо другий здогад, що зорганізована норманськими дружинниками словянська людність показала ся безрадною і пасивною супроти наїздників аварських — не то що дала собі сісти на голову, але й пізніше не здобула ся на енергію, щоб їх позбути ся.

Особливу увагу присвятив Пейснер жупанам штирийським і тут головна база його теорії двоїстости, *Zweischichtung*. Од-

¹⁾ Див. напр. рец. Брікнера I. с.

наче коли його погляди на сім пункті знайшли декотрих прихильників серед дослідників місцевого життя¹⁾, то з другої сторони інші як Рафаль²⁾ і ще більше Допш — дуже різко виступали против них. Допшева критика Пайскерової теорії з реферату на берлінськiм історичнiм конгресі виросла в цілу книгу³⁾ і по горячих репліках, котрими обміняли ся після неї обидві сторони, вони непримиримо зістали ся на своїх позиціях. Не можу входити в сю контроверсію, бо вона має занадто спеціальний характер; але і тут можна сильно сумнівати ся, чи Пайскерова теорія *Zweischichtung* устоїть ся. Вона занадто хитра і штучна, хоч і дотепна, а різні факти вказані Пайскером — от як ріжниця в оподаткованню жупанів і селян, можуть знайти далеко простіше поясненне. Турецько-словянська *Zweischichtung* в своїм цілім вістаєть ся мало правдоподібною.

Явищем иньшого порядку була б поява турецьких династій серед Словян і Литовців, яку б можна вивести з звісток арабського джерела IX в. і майже сучасного Вульфстана, котрі поставив поруч себе ще Хвольсон (*Извѣстія ибнъ Даста* с. 192). Вони зовсім не доводять ані того, що Словяне і по своїм розселенню були окружені хижими народами, страшенно поневолені і переслідувані, ані того що поодинокі турецькі орди осівши ся між Словянством творили вищу верству. Перед нами звістки про словянських і литовських династій. Вони мають кінські стада і пють кобиляче молоко; прикмета ся на перший погляд наводить на гадку урало-алтайських кочовників, але не належало б спішити з виводом, що в такім разі сї кобилодоїльці були Алтайці. Дісбурґ між загальними напитками Прусів, не тільки пруських династій, називає воду, мід і кобиляче молоко (*lac equarum*), і О. Шрадер, застановляючись над сею звісткою, не безпідставно прихильєть ся до тої гадки, що уживанне кумиса

1) *Pettauer Studien* пок. проф. Вол. Левеца, товариша Пайскера і прихильника його теорій, і кілька прихильних рецензій цитованих мною вище.

2) Рецензія на Пайскера в XXVIII т. *Mitteilungen des Instituts für österr. Gesch.* і на Допша в *Jahrbücher f. Volkswirtschaft* Шлюсера.

3) *Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenlawen*, 1909, Ваймар, Böhlau, ст. 179. Пайскер відповів на сю книгу критикою в *Vierteljahrsschrift f. Soc. u. Wissenschaftsgeschichte*, 1909 і випустив свою критику під тим же титулом: *Die ältere Soz. u. Wirtschaftsverfassung* і т. д. Допш дав репліку в тімже річнику п. т. *Nochmals die ältere Soz. u. Wirtschaftsverfassung* і т. д.

4) *Scriptores rerum Prussicarum*, I с. 54.

у Прусів, Іранців (а може й Слов'ян) могло бути пережитком пра-індоевропейського побуту, і тут в східній Європі могли поруч себе довго ще тримати ся сї старі напитки — мід і кумис, витиснені пивом і медом з уживання у иньших Індоевропейців.¹⁾ З огляду на се, уживанне кобилячого молока брати за етнічний критерій урало-алтайства було б трохи необережно. В додатку що до арабської звістки, то не зовсім певно також, чи вона справді належить до Слов'ян і чи не виходить з якогось непорозуміння. Ся звістка читаєть у Ібн-Русте, але бракує її у Кардізі²⁾, тому виглядає на пізнійший дописок, який може і непотрібно заблукав сюди; друга можливість — що тут помішано з Слов'янами їх зверхників Хозар. Все се також наказує брати сю звістку скептично і не класти її основою яких небудь дальших виводів.

Отсе головніші з тих мірковань, які змушують мене тримати ся скептично супроти теорії Пайскера. Віддаючи всяку честь його дотепови і конструкційним здібностям, цінячи пущені ним в рух гадки і признаючи потребу рахувати ся з вказаними ним можливостями у стрічах Слов'янства з світом урало-алтайським, почасти й германським, — не вважаю можливим приймати його конструкції початків слов'янського життя і відступати від старих підстав, на яких опирав ся дотеперішній дослід слов'янських старинностей, і від першого принципа їх — що розвій слов'янського життя опирав ся на спільних основах пра-індоевропейського життя, близько авальоїчного особливо у Слов'янства з племенами балтійськими і германськими. Теорію контрасту Германства і Слов'янства, котру хоче відродити Пайскер на премісах одвічного слов'янського поневолення, вважаю не доведеною і — хибною.

1) Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde c. 542.

2) Marquart, Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge c. 468.

Студії над українськими народніми піснями.

Подав Іван Франко.

XXXIII. Хмельницина (думи, пісні та вірші).

2. Хмельницький, Чаплінський і Барабаш.

На початку літопису т. зв. Самовидця маємо ось яке оповідане:

„Въ Чигиринѣ мѣстѣ мешкалъ сотникъ Богданъ Хмельницький, козакъ росторопній в дѣлахъ козацкихъ воєннихъ, и у писмѣ бѣглий, и часто у двора королевского в поселствѣ будучій. И подчасъ бытности своей с козакомъ значимъ переясловскимъ, в Ивановѣ Ілляшемъ (а тотъ Ілляшъ барво зичливимъ билъ королевѣ его милости), и упросили писмо албо привилей на роблення челновъ на море мимо вѣдомость гетмановъ коронныхъ, що и одержавши, тое скрито держали отъ полковниковъ въ Переясловлю. А под тотъ часъ у вышѣ менованного Хмельницкого иодетаростій чигиринскій Чаплинскій, застаючій отъ Коцепопского, отнялъ хуторъ с пасѣкою и млиномъ на урочищѣ Суботовѣ, полтори милѣ отъ Чигирина, и за той хуторъ посваръ сталъ с подетаростимъ Хмельницкому. И Хмельницький, видячи, же оногo вѣчистіе добра оному квалтомъ видрано, старалъ ся фортемежъ, жебы тотъ привилей, данній отъ короля отъ его милости на роблення челновое волное козакомъ достати, що и доказалъ: бо маючи в дому своемъ у гостяхъ того Ілляша Орманчика переясловского, и у оногo вивѣдавши ся о схованню того привилея, уповиши оногo, ключъ у пяного узавши, послалъ своего посланця по тотъ привилей, данній отъ короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и привѣзалъ его посла-

нець. И такъ з снимвъ привилеемъ Хмелницкій за пороги пои-шоль и козакомъ ознаймилъ, же на волности козацкіе мѣтъ привилей короля его милости; до которого много войска козацкого почало ся горнути. А же на Запорожу воставати не могли задля залого, которая на тотъ часъ с полковниками лядскими посподу з жолнѣрами воставала, поишоль на Низъ ку жору, на поля к Лиману, и тамъ войско ку оному купило ся, утѣкаючи от полковниковъ лядскихъ. Которого Хмелницкого полковникове посилали на тіе поля имати и розгромити, але оній тихъ посланнихъ лядскихъ погромилъ, а козацтво до оного пристало. И такъ Хмелницкій видячи, же юже учинилъ задоръ з Ляхами, и своего набытку албо кгрунтов жалуючи, вислалъ своихъ посланцовъ до хана кримского, чинячи з оними згуду и пріймюючи братерство, жеби ему помагали всѣска лядскіе зносити; що ханъ кримскій с солтанами и ордами з радостію на тое позволивъ, и приславши своихъ значнихъ муръз до Хмелницкого, межи собою присягу з обоихъ сторонъ виконали на Низу, и заразъ ханъ посилаетъ съ ордами великими Тугайбея до Хмелницкого. С которою ордою Хмелницкій на Запороже наступилъ, до которого все войско, востаючее на Запорожу, пристало, и Хмелницкого собѣ за старшого пріяняли¹⁾. Як бачимо, оповідане майже на скрізь недоладне і зовсім позбавлене органічного звязку. Факт відібраня Хмельницькому хутора Чаплінським ніяк не вяже ся з викраденем королівських паперів у Іляша, якого назва Барабаш навіть невідома авторови. Королівські привилеї, що могли мати значіне для городского козацтва, не могли мати ніякого значіня на Запорожі. Автор не знає нічого про побут Хмельницького в Криму, і подає натомісь зовсім абсурдну відомість, що Хмельницький із якимись многочисленними козаками пробував довший час на Низу в чистім полі, і відтам вів переговори з кримським ханом. Усе те показує, що автор літопису Самовидця про початок і причини повстаня Хмельницького мав дуже скупі та неясні відомости. Се й не здивує нас, коли пригадаємо, що літопис Самовидця писаний значно пізнійше по смерти Хмельницького, правдоподібно між роками 1672—1702, і що автор живучи переважно в Лівобережній Україні, подає загалом скупійші і недокладнійші відомости про Правобережну

1) Літопис Самовидця по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, „Краткаго Описанія Малороссіи“, и „Собранія Историческаго“, издана Кіевскою временною коммиссією для разбора древнихъ актовъ. Кіевъ 1878, ст. 5—7.

Україну, а особливо про часи Хмельницького. Пишучи початок свого літопису він певно не мав у руках першого видання поеми Твардовського „Woyna domowa z Kozaki y Tatory“, що вийшло в Кракові 1660 р., в яким події, що дали привід Хмельницькому до втеки з Чигирина і до почину повстання, оповідано досить докладно. Ось оповідане Твардовського:

Chmielnicki skąd się wziął?

Jest posada niemala, chorążemu tedy
 Koronnemu poddana, a starych niekiedy
 Kozakow kolonia, niżli fożą nową
 Starostwa tam nastaly, Czechrynem ją zową.
 Gdzie Chmielnicki nieiaki futor blisko mając,
 Nie owszem mąż wzgardzony: ile który znaiąc
 Y woynę y litery, w woysku nie mniej wzięty;
 Iako ztąd był humorem niezmiernym nadęty,
 Że kiedy król Władysław woynę oną knował
 Przeszkodzoną do Turek, z nim komunikował,
 Naprzód o tym, i wielki regiment mu dawał
 Morskiey wszystkiey armaty. Więc na tym przestawał,
 Cożkolwiek miał na szable do tego futuru
 Gruntu wymierzonego. Aż jako z dozoru
 Y iego w tym zabiegów poczęła się sadić
 Za czasem tam słoboda, wnet mu to zawadzić
 U zawisnych musiało. Bo Czaplński zatym,
 Nie kształt bydź rozumiejąc chłopu tak bogatym,
 Y w miasta się fundować, pod nim ją uprosił.
 Więc gdy ów pokrzywdzony o tym się z nim znosił,
 Wrzucon za tym do turmy kilka dni przesiedział,
 A patrona nie mając, co rzecz z tym, nie wiedział.
 Że potym na przyczynę własney jego żony,
 Nic nie wzięwszy, przynamniej wolno wypuszczony.
 Z którego alterując w sobie się niewdzięku,
 Snadź zaraz to wyzionął, że miał szablę w rękę.
 Ani jeszcze Czaplński pobrał mu ostatka:
 „Żyie Bóg, i kozacka nie umarła matka“.
 Jakosz tylko wyszedszy poczał wnet spółkować
 Z malkontenty drugiemi i coś już budować.
 Że hetman przestrzeżony list do Krzeczowskiego,
 Pułkownika na ten czas Pereasławskiego,
 Poszle o tym, koniecznie, żeby go poimał,

Y do informacyey dalszey swey zatrzymał.
 Który iednak swoje z nim mając zachowanie,
 Dał i owszem przestrogę, owo mu pisanie
 Pokazawszy umyślnie, żeby czuł o sobie.
 Jakosz dosiadł rączego w oney zaraz dobie.

По мітольоґічних рефлексіях автора оповідає ся далі:

Tedy ile zmoże,
 Przybrać sobie drużyyny, wprzód na Zaporozże
 Koñmi zbieży rączymi. Zkąd się nie wracając,
 A tylkoż do hetmana listki posyłając,
 Zdradziecki ten postępek swój wymawiające,
 A prócz na Czaplіńskiego się uskarżające,
 Czym by go tak zatrzymał, prosto szedł do Ordy.
 Gdzie wspomniawszy Tatarom przeszłe swe akkordy,
 I posielki dodane ich Sangiereiowi,
 Wzajem prosi o pomoc. Długo ta hanowi,
 Długo twarz podeyzrzana. Co by to za zgodą
 (Gdysz podobniey ogniowi pojednać się z wodą)
 Sklić mieli? Ale gdy zastawił w tym syna,
 A sam przysięgł na szablę, zaraz poganina
 Tym uchwycił. Który jusz swoje miał przyczynki
 A dotąd zatrzymane sobie upominki
 Dawno do nas, że pierwey każe się co прęcү
 Siedmiom z nim nagotować Tatarom tysięcy,
 Toż się sam obiecując, iedno by z północy
 Woyska mu nadciągnęły, w преткіеу byдź pomocy.

В обох виданях поетичної повісти Твардовского, першим, що обіймає тільки час 1648 і 1649 р. і другим, посмертнім і повнім, виданім у Каліші 1681 р., се оповідане читаємо на ст. 5—6, у першим виданю поправнійше, як у другим.

Сучасний Твардовскому польський історик Йоаким Пасторій, що жив у Варшаві і стояв близько до королівського двора, присвятив свою книжку „Bellum Scythico-Cosacicum seu de Coniuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis russicae contra regnum Poloniae ab invictissimo Poloniae et Sveciae rege Ioanne Casimiro profligata“ (Dantisci, anno 1652, 4° ст. 16 нenum. 269 нум. і ще 3 нenum.) головно звеличаню мудрости, хоробрости та щастя короля Івана Казимира. Його оповідане обіймає час лише від кінця 1647 до кінця вересня 1651 р. Се, як висловлює ся автор у титулі: „narratio plenioris Historiae operi praemissa“, тимчасовий нарис, за яким мала сліду-

вати повнійша історія. У своїй дедикації королеви автор між иншим зазначає, що король Ян Казимир у тих перших роках свого панованя поніс три родинні страти, а власне дочки, потім сестри, а нарешті одного сина. В оповіданю про історичні події він хоч старає ся філософічно освітлювати кождий факт, усе таки не фантазує¹⁾ і досить вірно держить ся дійсности, тільки декуди дуже скупий на деталі.

Схарактеризувавши у вступі українських козаків (ст. 1—4) автор ось що оповідає про початки діяльности Хмельницького: „Іх ватажок і справець бунту Богдан Хмельницький був козак старої міліції (реєстрового козацького війська) і окрім володіня оружжя, якого навчив ся в попередніх війнах, був також троха обізнаний з письмом (*litterarum non rudis*), що рідко трапляє ся у сих варварів. Оттим то вперед із рядового він став сотником, потім послом козацьким до короля й сойму, нарешті був писарем того реєстрового козацького війська, яке з довільного і безмежного з разу числа зведене до 6000, служило під польською командою, проти якої вже й давніше не раз бунтувало ся²⁾. Але сей чоловік видав ся хороброму королеви Владиславу IV, який приготовляв довгу війну, здібним на проводиря цілого козацького війська, що мало бути головним орґаном тої війни і для неї мало бути значно побільшене. Се вбило його в пиху, а коли з волі Річи Посполитої до зовнішної війни не дійшло, він шукав роботи дома, а зайшовши випадково в сварку з Чаплинським, підстаростим Конецнольського, за межі своєї землі, дійшов до того, що за приватку зневагу вчинену йому на його погляд постановив помстити ся публичним лихом. Спільників для свого проступка знайшов легко в місцях, де всі памятали про давню свободу і де в надії та бажаню тої свободи спокій видавав ся тяжким як основа неволі. З ними він утік до звичайного пристановка козаків, на запорожські острови“ (ст. 5—7).

Вже в марґінальній ноті до передмови сеї книжки Пасторій зазначив, що про події 1648—51 рр. має написане просторійше оповіданє, основане на документах та споминах видних

1) Про те не можна відмовити йому фантазії, коли число війська, яке поставила Україна супроти Поляків у перших роках Хмельниччини, Українців і Татар разом подає на мільон і 200 тисяч (*ter quadringentorum prope millium*) (ст. 2).

2) Автор очевидно натякає тут на бунт Павлюка в р. 1637, в якого війську був Хмельницький і одиникий раз під капітуляційним актом підписав ся писарем війська запорожського.

діячів того часу, між іншими на дневнику князя Радивиля. Се оповідане вийшло друком одначе аж 1680 р., що був роком смерти самого Пасторія, як бачимо з двох посмертних віршів на його пам'ять, надрукованих після його передмови. Ся книжечка має титул: „Joachimi ab Hirtenberg Pastorii Historiae Poloniae pars prior. De Vladislai IV. regis extremis, secutoque inde interregno, et Joannis Casimiri electione ac coronatione. Interserta Cosacorum et Tataricae simul gentis descriptio, ac multa alia. Gedani 1680“. Із кінця передмови до сеї книжки, що має дату 2 мая 1680 р., довідуємо ся, що Пасторій належав до духовного стану, був апостольським протонотарієм холмським, каноніком вармінським і парохом іданським, а надто королівським секретарем. Із досить довгого ряду його писань латинською мовою варто зазначити трактат про початки Сарматії і головний твір „Florus Polonicus“, що в XVII—XVIII вв. мав багато видань і зеднав Пасторію прозвище лехітського Лівія.

„Historia Poloniae“ Пасторія складає ся з 6 книг і доводить оповіданє до Переяславської угоди 1654 р. В першій книзі заслугує на увагу простора характеристика козаків (ст. 10—26) і характеристика Татар (ст. 39—70). Про початки Хмельницького довідуємо ся (ст. 27), що він 1638 р., по втихомиренню бунту Острянина, з двома іншими козаками був послом до короля, в реєстровім війську дослужив ся рангі сотника, володів латинською мовою, і що вже гетьман Конєцпольский за щось підозривав його, натомісь король Владислав IV мав намір зробити його гетьманом козацького війська з 12.000 людей, що мало розпочати війну з Туреччиною. На ст. 31—35 оповідає Пасторій троха просторійше пригоду Хмельницького з Чаплінським, буцім то на основі листу Хмельницького до гетьмана Миколи Потоцького. Автор не наводить того листу, але оповідає своїми словами досить реторично, що Хмельницький на території Чигирина мав маєтність, одідичену по батькови. Той батько, шляхтич родом із Литви, женатий із Русинкою, мав маєтність надану від гетьмана. В битві під Цецорою він дістав ся до неволі і був заведений до Туреччини, а його сина взяли Татари до Криму, відки його викупила мати. Від тоді він жив дома займаючи ся господаркою, поки Чаплінський, одержавши маєтність від гетьмана Станіслава Конєцпольского, не прогнав Хмельницького з його посілости. Коли не помогли просьби й переговори з сином Конєцпольского, Хмельницький удав ся до короля до

Варшави, але їй се не допомогло йому, бо від Чаплінського за забрану посілість він одержав ледво 50 злп. Надто Чаплінський у Чигирині велів прилюдно побити сина Хмельницького і грозив йому самому. Небезпеку положення Хмельницького побільшили доноси козацького сотника Романа Пешти, так що нарешті на розказ молодого Конєцпольського його арештовано. З вязниці він вийшов тільки завдяки поруці свого приятеля полковника Станіслава Кричевського, і не чуючи себе безпечним у Чигирині втік на Запороже. Пасторій додає (ст. 35), що пізнійше, по смерті короля Владислава IV. Хмельницький перед козаками хвалив ся, що коли устно жалував ся королеви на свою кривду, король показав йому шаблю, яку мав Хмельницький при боці, як знаряд до шуканя справедливости ¹⁾.

Одним із немногих освічених Європейців і письменників, що мали нагоду бачити на власні очі Хмельницького і розмовляти з ним, був Альберто Віміна, родом із венецького приєїлка Беллюни, що пробувши досить довго в Відні, а по тім два роки в Польщі, в Варшаві, літом 1650 р. був висланий до Хмельницького до Чигирини, відки вернув до Варшави в кінцем червня. Відомість про се його посольство на основі актів віденського архіва міністерства справ заграничних подав др. Мироп Кордуба в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ з р. 1907, кн. IV, ст. 51—89. Там же ст. 57—8 подано декілька відомостей про жите Віміна і реєстр його творів, а власне трьох: 1. *Historia bellorum civilium Poloniae*, вид. в Венеції 1671 р., 2. *Irruptio Moscorum in Poloniam et notitia Mosciae*, мабуть ще не оголошена друком (так догадує ся др. Кордуба) і 3. *Relatione dell' origine e dei costumi dei Cosaccai*, вид. в рукопису проф. G. Ferrago в р. 1890 і перекладена на російську мову та опублікована Н. Молчановським у „Кіевской Старинѣ“ р. 1900, кн. I, ст. 62—75 п. з. „Донесеніє Венеціанца Альберто Вимина о козакахъ и Б. Хмельницкомъ“ (1656 р.). Молчановський подає титул книжки Віміна по італійськи: „*Storia delle guerre civile di Polonia di don Alberto Vimina Bellunese*“ і зазначає, що сѣй твір цитує Костомаров у своїй монографії про Богдана Хмельницького.

Маючи змогу покористувати ся сим твором, якого примір-

¹⁾ Подаю се інтересне реченє в оригінальнім тексті: „*Quinimo postea rege mortuo iactasse is fertur, sibi cum iniurias suas et neglecta de satisfactione iussa regia quereretur, ostensum a principe, quem gestabat, gladium.*“

ники знаходять ся в бібліотеках Оссолінських і мійського архіву у Львові, подаю тут поперед усього докладно титул і опис книжки. Се звичайне 4^о, 4 нумеровані і 368 нумерованих сторін п. з. „Historia delle gverre civili di Polonia diuisa in cinque libri. Progressi dell' armi moscovite contra Polacchi. Relatione della Moscovia e Svetia, e loro gouerni, di don Alberto Vimina Bellunese. Dedicata all' illustrissimo et eccellentissimo Signor Cauallier Michel Morosini, per la Serenissima republica di Venetia ambasciatore ordinario appresso la santita di nostro signore papa Clemente X. Con le annotationi in margine di don Gio. Battista Casotti, Dottor di legge. In Venetia M. DC. LXXI. Appresso Gio. Pietro Pinelli Con licenza de' superiori e privilegio“. Оповідане про домашню війну між Поляками і козаками складає ся з 5 книг на 270 стор. і обіймає події до половини 1652 р., кінчаючи описом битви під Берестечком. Опис московсько-польської війни з р. 1654 п. з. „Breve racconto dei profitti dell' armi de Moscoviti contra la Polonia in Lituania“ обіймає ст. 271—284. Далі на ст. 285—324 міститься „Relatione della Moscovia, dove consta il sito di quell' imperio, clima, costumi, religione, governo, forze, ricchezze etcet. descritta dal medesimo autore“, а на ст. 325—368 міститься „La Svetia, osia epitome del governo, forze, entrate, condition d' huomini et altre osservationi del regno di Suetia e regia corte et motivi, on de si riffolse la regina Christina a rinontiare il regno. Di don Alberto Vimina Bellunese“.

З передмови, підписаної Дж. Баттістою Казотті і датованої в Венеції 31 жовтня 1671 р., довідуємо ся, що книжка видана по смерті автора з рукопису, якого достарчив брат автора Леонардо. Із другої передмови „Al lettore“ довідуємо ся, що автор довгий час пробував у Відні і писав драматичні твори для віденського театру, в якім очевидно по тодішній моді панував італійський явник. На четвертій нумерованій картці поміщено на обох сторонах по одній латинській вірші дра філь. і мед. Антонія Пері, першу на смерть Віміні:

Ergo Alberte iaces? Sic Te nox ultima tandem
Occupat? Aeternum sic Tibi lingua tacet?
Lingua etenim Moscos iam Te flexisse Scythasque
Scimus, Hyporboreo quotque sub axe rigent.
At non hac licuit rigidas mollire sorores,
Ferre vel Stygiae frangere iura Deae.

Nimirum surda stat inexorabilis aure
 Persephone, Lachesi verba nec ulla placent.
 Si dura humano possent sermone moveri,
 Tu poteras doctis fata movere notis! 1)

А ось як виглядає надгробний вірш, зложений із шістьох двостихів:

Hic iacet Albertus, prolixis ille viarum
 Laxatus spatiis, hac requiescit humo.
 Sauromatas adiit Moscamque orator in aulam
 Missus, abhinc Scythicas venit ad usque domos.
 Baltica dicentem stupuit regina trucesque
 Submisere oculos ad sua verba Getae.
 Frigora sed passus toties Aquilonis et acres
 Riphoeas hiemes Sarmaticasque nives
 Languorem exhaustis contraxit viribus, unde
 Paulatim lenta tabuit ipse nece.
 Nec lethum ingemuit, patriae sed verba iuvandae
 Amplius ingemuit non superesse sibi. 2)

1) Ось той вірш у перекладі на нашу мову:

На смерть Альберта Вімінія.

Так ось, Альберте, лежиш? Так тебе ніч остатня нарешті
 Вкрила? Отак і по вік вже замовчав твій язик?
 Знаємо, що язиком Москалів ти ворушив і Скитів
 Всіх, що там мервнуть у тих гіпербореїських свігах.
 Та не здолів той язик ізмягчати трьох сестер суворих,
 Ані велівний закон Стиксу богинь ізломать.
 Не дивота, бо стоїть невмолима глуха Персефона;
 Слів так солодких нема, щоб Ляхезиду вблагать.
 Як би міг людський язик відмінити твердую Конечність,
 Ти один був би здолів навіть Судьбу вговорить.

2) Ось і сей вірш у перекладі на нашу мову:

Нагробний напис йому-ж.

Тут той Альберто лежить, що в життю далечезні дороги
 В різних краях проходив, в сій спочиває землі.
 В Польщі був і в Москалів при дворах виступав як речник,
 І до козацьких також він заглядав домівок.
 З подивом слухала слів його шведська потім королева,
 Голос його вворушав навіть суворих Татар.
 Та перемерали не раз від холодних вітрів, і суворі
 Зносячи зими в Москві, зносячи польські сніги,
 Вичерпав сили й придбав у грудях певлічиму сухоцю,
 Що ненастанно жручи звільна вбивала його.
 І не страшна була смерть йому; того лише пожалів він,
 Як потішатъ вітчину слів не достало йому.

Хоча, як було згадано, Костомаров користувався сею книжкою, про те можна сказати, що взяв із неї дуже мало, а при прагматичнім характері його оповідання подробиці взяті з сеї книжки пропадають у масі інших і не дають поняття про її властивий характер. На мою думку книжка Альберта Віміна варта докладнішого висискання. В отсій праці я не можу сего зробити і тому подаю лише дещо, що торкається порушуваних тут тем.

До звісток про походження Хмельницького, кольпортованих у західній Європі в другій половині XVII в., варто додати те, що подає Віміна (ор. сіт. ст. 6—7). Читаємо там: „Сей Хмельницький (з італійським оригіналі Chimelniki), хоч варвар, походив із польської шляхти, т. зн. був членом одної із значніших родин краю (*nato fra le meno oscure famiglie del paese*). Є відомість, що його отець був литовським шляхтичем, який утік на Запороже, щоб уникнути судової кари, яка засуджувала його на баніцію, що Поляки називають інфамією, і позбавляла шляхетства. В своїй молодості він пройшов якусь гуманістичну школу в Кракові, в якій, як кажуть, робив добрі поступки. Тому то був він далеко більш освічений, як звичайні козаки, які не мають ніякої науки крім воєнної, що служить їм для розбоїв на Чорнім морі“. Як причину бунту Хмельницького Віміна (ор. сіт. ст. 3) подає буцім то факт, що гетьман Конєцпольський, який умер в р. 1646, безправно відібрав Хмельницькому мале сільце Суботів, а його син, королівський хорунжий, замісь задоволити його жалобу, посадив його в темницю, зневаживши перед тим жорстоко. З темниці увільнили його приятелі, які допомогли йому втекти на Запороже.

Оповідане про нещасте, яке спіткало Польщу через повстанє Хмельницького, Віміна починає ось як: „Се нещасте мало початок у р. 1646, коли вмер гетьман Конєцпольський і коли несправедливо відібрано невеличку оселю Суботів (в ориї. *Sabbatocia*) у славного козака (вн *Cosacco di molto nome*), що звав ся Богдан Хмельницький (з ориї. скрізь *Chimelniki*). Не багато помогла судова тяганина простого чоловіка в гетьманським сином, і так само не мали щастя часті просьби до сойму, щоб звернено йому в посіданє його добра. Навпаки Александер Конєцпольський, великий хорунжий королівський, у якого маєтності була заграбована та невеличка оселя, почув себе ображеним, що Хмельницький жалує ся так сміливо на забране його добра і на судову несправедливість, несподівано велів зловити

його і всадити в темницю, допустивши ся надто многих варварських жорстокостей на його особі. Але не довго довело ся Хмельницькому мучити ся в тій тюрмі, бо йому пощастило при помочи деяких приятелів не тільки успекати увільнене з неї, але надто в добрім здоровлю схоронити ся в сторону досить віддалену від його житла. Відібране маєтности, а до того ще zagrożене свободи й життя викликали в душі Хмельницького не тільки жаль, але сильну постанову зірвати кайдани всякого респекту і зважити ся на рішучий виступ, тим більше, що й многі його земляки обурені на те, що стало ся з ним, готові були слідувати за ним на всякий випадок. З разу невелике було число таких, що зібрали ся довкола сього ватажка, але знов і не таке мале, щоб напад якогось малого польського відділу міг переловити або розбити їх. Оттим то обіцявши повний послух Хмельницькому для даня опору Полякам, вони подали ся Дніпром у низ на Запорожє, що лежало недалеко Чорного моря“ (A. Vîmina, op. cit. 3—4).

Другий освічений Європеець, що ще за життя Хмельницького опублікував оповідане про події перших літ його гетьманованя, Петро Шеваліє, надворний радник французького короля і секретар французького посольства в Варшаві, написав історію війни козаків проти Польщі, якою ще в другій половині XVIII в. покористував ся козацький літописець Александер Рігельман і якої неповний титул наведено у вступі до монографії Костомарова „Богданъ Хмельницкій“ (т. I, ст. VIII) під числом 55, п. з. Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne etc. par Pierre Chevalier, conseiller du Roy en sa cour des Monnoyes. Paris 1663. Оповівши коротко про давніші війни Польщі з ріжними ворогами, яких Поляки перемагали при помочи руських військ, він підносить зміну, яка настала 1648 р., від якого почавши козаки протягом чотирьох літ зробили чотири великі напади на Польщу в спілці з Татарами і задали їй великі страти.

„Богдан Хмельницький — цитую дословно в перекладі оповідане Шеваліє — був першою іскрою того сгню і причиною всеї тої війни. Він був родовитий шляхтич, син польського підстарости, і вписавши ся в козацьке військо рядовим козаком дійшов по ступнях до сотництва, був депутатом запорожського війська на польські сойми, потім генеральним комісаром, а нарешті був поставлений військовим старшиною. Мав він деяке знане руського письма, що між козаками в ті часи бувало

дуже рідко. Польський король Владислав, коли ослаб на силах поперед усього від неробства, бо не мав звичаю так як інші християнські королі та королевичі займати ся ділами, повзяв нарешті 1646 р. намір розпочати війну з Перекопськими Татарами, яких хотів прогнати з Криму. Для сеї експедиції вважав найліпшим ужити козацьке військо, а для команди над ним призначив Богдана Хмельницького за його здібности і становище. Та коли для сего королівського підприємства інші християнські володарі, в яких він просив помочи, не могли дати її, заняті іншими ділами, а навіть Венеціани, на яких особливо надіяв ся король, відмовили йому помочи, а польська Річ Посполита пожалувала видатків для зібраня війська, король був змушений залишити свій плян і розпустити військо, наwerbване вже коштом його жінки.

„Задля того й Хмельницький лишив ся без служби, але швидко знайшов собі инше занятє задля сварки, що виникла за границі землі з Чаплінським, відпоручником і доворцею польського пана хорунжого коронного, а головнио задля зневаги і лихого поступка з його жінкою й сином, якого Чаплінський через ту сварку побив налицями. Ся зневага дала Хмельницькому привід відкрити козакам свій намір освободити себе від Поляків, яких козаки чим раз більше не могли терпіти через те, що ті тіснили їх і силували до всякої роботи мов підданих. Для ліпшого довершеня свого наміру, впевнивши ся в запомозі козаків і боячи ся, щоби Поляки тимчасом не зловили його, він у початку 1648 р. втік на Запороже, де відкривши свій намір почав приготувляти ся до війни“¹⁾.

Як бачимо, в оповіданнях Твардовского і сих Европейців одинокою причиною втеки Хмельницького і початку війни являеть ся його покривджене Чаплінським. Се муєла бути версія розповсюджена в Польщі, коли про неї дуже докладно, на підставі оповідань Станіслава Любовіцкого написав Ірондский у своїй книжці: „*Historia belli Cosaco-Polonici, authore Samuele Grondski de Grondi, conscripta anno MDCLXXVI. Ex manuscriptis monumentis historiae Hungaricae in lucem protulit Carolus Koppi MDCLXXXIX*“. Ірондский оповідає на ст. 38 і далі про остатні роки панованя

¹⁾ Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще..., собрано и составлено чрезъ труды инженеръ-генералъ майора и кавалера Александра Ригельмана 1785—86 года. Москва 1847 ст. 50—51.

Владислава IV, що сей утомлений до крайности інтригами та сварами польських маґнатів задумав при помочи козаків викликати польсько-турецьку війну. Подаю се інтересне оповіданє Трондського в перекладі на нашу мову.

„Король не давав півнати по собі тяжкого болю, який почував у душі, та про те не переставав робити заходи для своєї ціли иншими способами. Користаючи з нагоди смерти двох сенаторів, Конєцпольского та Собеского, що померли швидко після того сойму (не без підозріня, що їх отроєно), післав на Україну Оссолінського, королівського канцлера, з довіреним йому Станіславом Любовіцким, цеханівським підчасим, під позором буцім торевізіі пограничних твердинь, а на правду для побудження козаків, аби своїми нападами шарпали турецькі посілости, і аби сим способом не явною зачіпкою, але ніби з незначних передрок та пересварок спричинити війну і накинули на Поляків конєчність самооборони.

„Козаків запевнено, що не тільки не мають бояти ся ніякої кари ані догляду від польських висших урядників (король вірив, що Миколай Потоцький, який по смерти Конєцпольского став великим гетьманом, держати ме королівську сторону), але для сеї ціли передано Хмельницькому від короля хоругов і військову булаву і при тій нагоді назначено його найвисшим провідником або гетьманом. Хмельницький відповів, що се діло великої ваги, але козаки під острою военною карністю доси не власновільні і до таких наглих виступів зовсім не приготовані. Треба би про се нарадити ся і підготовити уми козаків, треба оружя і для всього того немалого часу. Тим часом він дякує його величеству за так велику ласку та довіре і обіцяє, о скільки зможе, доложити сил для сповнення плянів його величества.

„Отсеї подробиці оповідав мені сам Станіслав Любовіцкий, коли разом із ним я був у козацькім таборі біля Львова в р. 1655, і те саме говорив мені Іван Виговський, військовий писар козацький, коли іменем шведського короля я був послом у Хмельницького в р. 1656.

„Нагода тут сказати тепер дещо про самого Хмельницького. Він був син шляхтича Поляка, що допустивши ся якогось злочину і zagrożений після польських законів карою інфамії, та винятый з під права, схоронив ся між козаків. А що був здатний до військового діла, козаки прийняли його радо, від них він одержав жінку, з якою пізнійше мав сього одинокого сина, якому на знак того, що ним сповнили ся його горячі бажаня і з вдяча-

ности для козаків дав імя Богдан, що в руській мові значить Богом даний. По його смерті Богдан ріс між козаками, одержавши шкільне вихованє, і не згадуючи ніколи про батьківську родину, лишив ся при своїй матери, а дійшовши до літ вправив ся у військовій службі, маючи невеличку письменну освіту. До чого тільки взяв ся, провадив усе дуже добре і був щасливий, і був би з дітами за згодою козаків легко доступив найвисших військових ступнів, але задля опору королівських комісарів не міг одержати ніякого повисненя в службі. Про те одначе Конєцпольский, гетьман польського війська, вподобав собі дуже зручність Хмельницького в веденю діл і точність у службі, і поставив його писарем козацького війська, що тоді було найвисшим урядом у військовій адміністрації. А щоб зробити його прихильнішим до себе і до держави для веденя діл, дарував йому просторий ґрунт над Дніпром, щоб там для свого власного пожитку заложив собі нову оселю. І справді по кількох роках Хмельницький устроїв там гарну оселю Суботів (в ориґіналі Sambotovo), віддалену милю від Чигирина, старинного українського міста. Дехто оповідає одначе, що Конєцпольский чуючи себе близьким смерті, признавав ся, що жаль йому дуже, що він умирає а Хмельницького лишає живим, бо той доси тільки його добродійствами (між иншим він мав дати йому також немалі суми готовими грішми) вдержував ся від незаконних махінацій, улягаючи його повазі; колиж козаки зірвуть ся колись до бунту, і він обійме над ними провід, то він, Конєцпольский, боїть ся, що Польща взнає від нього багато лиха, бо ніколи ще між козаками не було такого здібного та великодушного чоловіка, як він.

„По смерті Конєцпольского, як сказано було висше, Хмельницькому поручено було розпочати війну з Турками. Та поки ще дійшло до неї, незабаром по смерті гетьмана його одинокий син Александер Конєцпольский, зроджений з великими надїями, що доси одначе не зробив іще ніякого геройського діла для зридбаня слави своєму імені і тільки що недавно вернув ізза границі та за намовою батька оженив ся з панною з дому Замойского, бажаючи доказати, що й він може дорівняти своєму батькови, зібравши з собою коло 4000 війська свого і своїх приятелів, напав на татарські області і там зробивши великий шогром увільнив кілька тисяч невольників і забрав багато стад коний та волів. Се з разу декому подобало ся і многими хважило ся, але швидко показало ся, що для цілої держави се було

велике лихо. Якимось припадком Хмельницький не взяв участі в тім нападі. Коли-ж Александер Конєцпольский по докожаню нападу вернув до дому, один із визначніиших його двораків, на прозвище Чапліньский, що й перед тим був досить приближений до свого пана, а в згаданім нападі оказав дещо хоробрости, користуючи ся тим, що Хмельницький, хоч наділений добродійствами його батька, про те занедбав піти з ним у той похід, почав намовляти пана Конєцпольского, щоб дав йому поєїлість Суботів, яку Хмельницький власним промислом здвигнув на дарованім йому батьком пустім полі, і в якій посіданю жив спокійно вже немало літ. Чапліньский обіцював молодому Конєцпольскому далеко більше користий із своєї служби, ніж із доходів від одного невдячного козака. Конєцпольский зразу звинявся, що се була-б йому велика нечесть відбирати те, що дарував його батько, та Чапліньский налягав чим раз дужше доводячи, що Хмельницький безправно дістав сей дар від його пана-отця, а коли виложив деякі кошти на збудоване сеї оселі, то з її доходів побрав уже десять раз більше користи. Та коли й ении доказами не міг осягнути нічого, попросив у пана тільки тої даски, щоб позволив йому на власну руку напасти Хмельницького, і, коли зможе, викинути його з його добра. А коли він ограблений таким способом удасть ся до пана і попросить його опіки, то пан нехай відповість йому, що се стало ся без його дозволу, і коли він чує себе покривдженим, нехай доходить свого в дорозі права. А що він, Чапліньский шляхтич, а Хмельницький козак, то ніяким способом не дійде свого права і не знайде собі патрона, і тоді нехай робить що хоче. На таку безличну намову подав ся пан.

„Тоді Чапліньский нишком зібрав собі товаришів для виконання свого наміру. Хмельницький, хоч чув дещо про те і бачив, як збирали ся до Чапліньского деякі вояки, не надіявся одначе того, що Чапліньский заміряє ся на нього, але думав радше, що Конєцпольский знов лагодить ся напасти на Татар. Зібравши відповідну силу товаришів, з якими міг надіяти ся захопити оселю Хмельницького, виконав на нього несподіваний напад. Хмельницький не сподіваючи ся нічого злого і не приготований до оборони, втік потаємно. Бажаючи одначе хоч в часті заховати своє право на свою маєтність, лишив у ній свою жінку, надіючи ся, що вона може там лишити ся безпечна. Сам же побіг до Конєцпольского і виложив йому свою скаргу на Чапліньского. Пан упереджений про все своїм слугою від-

повів, що се стало ся без його дозволу, як приватне діло Чаплінського. Не маючи ніякої потіхи з такої панської відповіді Хмельницький удав ся до правних дорадників. Ті велять йому показати запис покійного гетьмана Конецпольского про той дар. Хмельницький показав тільки приватну записку, яка після польських законів не мала ніякої вартости; бо закон вимагав, щоб запис був облятований у городській книзі, яка надавала правне значінє всім ділам, заключеним у воеводстві. Хмельницький по козацькій простоті не жадав від покійного пана такої безпеки і задоволив ся приватним письмом, дуфачи більше слову свого добродія, як найсильнішим урядовим затвердженням. Оттак не маючи правних основ адвокати відправили Хмельницького, не можучи його іменем розпочинати процесу. Порадили йому лише удати ся з тим до державного сойму і предложити свою жалобу послам від усеї держави.

„Тим часом, поки ще зібрав ся сойм, Чаплінський обнявши в посіданє Суботів і бажаючи ще ліпше забезпечити себе в тім посіданю, взяв шлюб із жінкою Хмельницького, яку той полишив був дома, невідомо, чи насильно, чи тільки за намовою. Діткнений до живого сею новою зневагою Хмельницький удає ся до сойму і вносить жалобу на відібране маєтку і знасилованє жінки. Йому відповідають: „Що до маєтку, то його вина, що в своїм часі не одержав на нього законного запису; тепер держава для одного чоловіка не буде перевертати закона“. Що-ж до жінки, то Чаплінський зробив заяву, що вона не була шлюбною жінкою Хмельницького, а тільки жила з ним на віру, що він сам покинув її, а тепер вона з власної угодоби вийшовши замуж за Чаплінського, взяла з ним легальний шлюб принявши також католицький обряд, так, що тепер анї йому не можна відправити її, анї вона сама не хоче вертати до Хмельницького.

„Оттак покривджений і зневажений Хмельницький удає ся до короля, і оповідає йому все ще стало ся. Відповідає король: „Бачу з твого викладу, що правда по твоїй стороні, але не право. Отже правною дорогою не можеш добити ся ніякого заспокоєня. Але бачу також те, що Чаплінський наступив на тебе силою, а не правом. Ти-ж військовий чоловік і повинен знати, що силу відцпирють силою. Коли Чаплінський знайшов спільників і помічників, пошукай собі й ти“. По тих словах король пригадав йому торік предложений йому проєкт війни з Татарами, і обіцяв свою прихильність, коли захоче робити дещо в тім ділі.

„Вертає Хмельницький не знайшовши ніякого заспокоєня своїх кривд, але неначе висміяний усіми. По дорозі придивляє ся добре станови держави, якого вперед не знав, містам, кріпостям та селам, які стрічав по дорозі, і яких не видав у перед. Вернувши на Україну розповідає своїм довіреним з великим жалем про своє діло. Всі жалують його, та жалують ся також на різні свої кривди, яких уже майже стерпіти не можна; всі висловляють надію, що Бог зішле якогось месника за ті кривди і прирікають, що станули би по його стороні сильнійше та численнійше, як ставали доси. Все се приймає до відомости Хмельницький і звірює ся особливо деяким православним попам зі своїм наміром, стати местником за кривди не тільки свої власні, але також загальні, всеї релігії та руського роду і козацького стану. Коли тепер нема ще такої сили, вона буде, коли тільки з кожного села вийдуть хоч три молоді люди в козаки. Всі обіцяють, що се зробить ся легко.

„Вертає до своїх. Тут на відлюднім місці перед численним зібранем він голосно виявляє свої кривди і як у столиці він не знайшов справедливости; сповіщає, яку раду дав йому король, які утиски та кривди бачив по дорозі, і які охочі до пімсти зголошували ся до нього. Ріжні бесідники підносять також свої кривди приватні та публичні, викрикаючи, що годі вже довше терпіти їх, що пора вхопити за оруже і скинути з себе ярмо. Найбільшу хибу в своїх змаганнях бачуть у тім, що козаки не мають гармат; усі козацькі гармати забрали Поляки і держать їх у різних містах під доглядом комісарів. Самими ружницями козаки не докажуть нічого, не можучи навіть досягнути до польського війська, яке все має при собі гармати. До того польські вояки, коли все бували добрі, тепер набрали ся найліпшої вирави і заосмотрені в добре оруже. Починати власними силами велику народню війну річ дуже небезпечна; треба би пошукати помічників, але й се дуже трудно. Бо Москалі тепер у союзі з Польщею і звязані з нею трактатом ніяким способом не дадуть перетягти себе на наш бік. А Татар кілька-ж то разів ми побивали, значить вони наші вороги.

„Тоді Хмельницький за порадою тих, котрі вже вперед були повідомлені про королівський намір розпочати війну з Турками, виголосив довшу промову: „Очевидно, що самі ми проти так сильних наших ворогів не можемо вдіяти нічого, особливо тому, що майже у всіх замках стоять польські комісарі, що дуже пильно наглядають за всіма нашими рухами, а польські військові

відділи поміщені переважно між нами на зимові стоянки. Тому то, скоро завважуть наші приготування, зараз і здусять нас. Не менше очевидно й те, що для поратунку в такій небезпеці треба нам дуже сусідньої помочи. Таку поміч можемо знайти тільки у Москалів або у Татар, бо інші наші сусіди або безсильні, або хлять ся до Поляків більше, як до нас. Нема в нас фондів, щоб ми могли за гроші наняти яких вояків, а до того така поміч прийшла би за пізно. Бажав би я просити помочи в Москалів, з якими вяже нас спільність релігії. Але вони в попередніх роках почули на собі польську силу, а надто стративши кілька міст, особливо Смоленськ, і потерпівши страти в війні, ще доси не зібрали ся на стілько з новими силами, щоб могли виступити проти Польщі. І від Татар тяжко нам надіяти ся якоїсь помочи, не лише тому, що ми часто нападали їх, але також тому, що видирали у них здобич, набрану в Польщі, і тим розізляли їх проти себе. Та навіть, коли-б був який спосіб перетягти їх на наш бік, велика завада була би в тім, що вони поганці, а в нас діло з христіянами. Се все треба розважити докладно.

„Деякі козаки завважили: „Вкажи нам лише, пане Хмельницький, спосіб дійти до ладу з Татарами, тоді можемо рішити ся, чи можна його виконати і що треба робити далі“. А ті, що знали про пляни короля, налягали на Хмельницького, щоб говорив докладнійше. Тоді він промовив: „Не можу довше укривати від вас, братці, того, що король уже від давна, маючи намір розпочати війну з Турками, для сеї ціли мав приготоване заграничне військо, але задля опору державних панів мусів відправити його. Тепер він намовляє нас, аби ми робили напади на турецькі краї і таким способом змусили Турків до нападу на Польщу, аби в таким разі польські можновладці хоча-нехотя мусіли організувати оборону. А щоб ви повірили, що се правда, ось вам лист короля, переданий мені канцлером у часі його відвідин, ось вам хоругов і булава, передані мені при таких і таких свідках із тим, що король хоче мене поставити гетьманом. Я не захотів прийняти сего уряду знаючи, що дехто може здібнійший від мене і не бажючи на власну руку брати ся до такого великого діла“. Тут він предложив зібраним усе те, про що згадав у своїй промові і представив свідків, а потім мовив далі: „Маючи се все в руках думаю, що добре буде післати з поміж нас послів до Татар і сповістити їх про королівські пляни і при тім порадити їм, що коли хочуть жити

з нами в спокою, нехай допоможуть нам воювати Польщу, а коли ні, то виповісти їм війну. Думаю, що вони не довго будуть вагати ся. Бо вже й так вони були би напали на Польщу за відмову данини, коли-б ми їх не вдержали. А тепер через остатній напад Конєцпольского вони розсерджені до крайности*.

„Ледво скінчив Хмельницький свою промову, всі одногосно почали гукати: „Сам Бог дає нам найкрасшу нагоду ністити ся за наші кривди та за кривди нашої віри. Що до того, що ми христіяни, а Татари поганці, то вони вважають нас гіршими від собак, а ми так само судимо про них. Рада Хмельницького дуже добра і практична і ми пристаємо на неї, тай сам Бог допоможе нам. Гетьманського уряду, який предложив король пану Хмельницькому, ніхто з нас не позавидує йому. Се стало ся з божого допущу, і ми годимо ся на се. Від сеї хвилі всі радо признаємо його гетьманом і готові всякими способами, порадою, послухом, услугами і своєю кровю все допомагати йому. Та замість трактувати з Татарами через послів, просимо, щоб радше сам удав ся до них, бо не знаємо нікого здібнішого для такої справи“.

„За сю заяву Хмельницький подякував, але звиняв ся, що не хотів би на власну руку вдавати ся до Татар без поради і дозволу київського митрополита. Зараз вислано до нього післанців, просячи його поради. Сей не тільки згодив ся, але благословив їх додаючи, що на кожного, хто ухилить ся від спільної справи, і чи то словом, чи ділом буде шкодити їй, упаде клятва божа. Се оповідав мені — додає у скобках Ірондський — сам Виговський, канцлер козацький, коли я був між козаками в посольстві від шведського короля“.

Отсе досить просторе оповіданє Ірондського має всі признаки романтичного стилю і літературного обробленя, і не вважаючи на покликаних у ньому двох свідків, Любовіцкого та Виговського, уже для самого свого літературного характеру далеке від історичної правди. Важно тут зазначити, що при всій детальности, з якою розмальована історія з Чаплінським, про Барабаша і викраденє у нього королівських листів нема ніякої згадки.

Як приклад подібної літературної роботи, ще з далеко меншою мірою історичної правди, хоч писаної майже рівночасно зі словами Ірондського наведу в перекладі уступ про Хмельницького й Чаплінського з французької книжки „Casimir Roy

de Pologne. Paris 1679“, якої автор при кінці передмови підписав себе буквами D. L. V. R. Хоча в тій передмові автор запевняє, що його оповідане, хоч може не так „fin et delicat“, як би сего можна було бажати, але за те „trés-veritable“, то про те, як побачимо далі, історичної правди в ньому хиба за макове зерно. Подаю в перекладі початок першого тому (ст. 7—11) зазначаючи при тім, що книжечка в малім форматі, оба томи разом у старій шкіряній оправі, була колись власністю Г. Домбровського, а потім належала до бібліотеки Йосифа Вольфа; перший том числить 207, а другий 248 сторін.

„Королівство польське виборне, та про те Поляки мають той похвальний звичай вибирати все короля зі свого королівського дому. І так зараз по смерті короля Владислава на його місце був вибраний його брат, королевич Казимір. Він був середнього росту, чорнявий, троха товстий. Був се добрий чоловік, о скільки ним можна бути: лагідного серця, а його головна пристрасть була любов; він був один із найліпших королевичів, яких знаємо. Він одержав диспензу від папи, щоб міг оженити ся з королевою, вдовою Владислава, відомою колись у Франції під іменем „la Princesse Marie“. Він усе шанував її, тай вона високо цїнила його, так що не було причини вважати їх позжите за инше, як брата з сестрою. Добро держави було причиною, що їх давня прихильність одно до одного закінчила ся шлюбом. Скоро тільки відбули ся шлюбні перемонії, хуртовина занепокоїла початок його пановання, а її причиною була кривда заподіяна одним польським шляхтичем Хмельницькому¹⁾, генералови козацькому. Козацький народ складає ся з ріжних чужинців, а головно з польських селян, які увільняючи себе від неволї панів покидають свій край і тікають на Україну, провінцію сусідну Татарам і Туркам, і дуже далеку від того, що потрібне до житя. Вони держать ся грецької віри, якої голова-патріарх, пробуває в Києві, дуже великим і гарнім місті, що належить до власти польського короля. Козаки обовязані боронити вступу до Польщі від невірних; вони працюють завсїди уоружені, щоб їх не захопив ворог, і не одержуючи ніякої плати ні від короля, ні від ренубліки, благородно наражають своє жите, задовольняючи ся тільки здобичю, яку здобу-

¹⁾ Автор „дуже правдивого“ французького оповідання називає Хмельницького Chilmilenski, а Чаплінського Jagiński. В загалі в передаваню де-французських імен власних він так само свобідний від історичної точности, як і в передаваню історичних подій.

вають від ворогів корони. Вони дуже прихильні до короля, але їх ненависть до шляхти така велика, що найменша кривда спонукує їх хапати за оружжя і метити ся кроваво за дізнані зневаги. Вони не признають над собою ніякого пана крім того, якого виберуть собі самі; хоч би се був простий пастух, коли тільки він хоробрый і щасливий у боях, вони слухають його вірно і оказують йому велику пошану.

„Хмельницький, їх генерал, був сином мельника, але побіди, які він відносив над Турками й Татарами, зробили його так славним, що його вважають за одного з найбільших полководців XVII в. По смерті свого вітця він попросив у короля Казимира дозволу відбудувати млин, який лишив йому батько, і прибудувати до нього деякі доми для вшанованя його пам'яті. Король дозволив йому се з уваги на його заслуги та на услуги, які він віддавав республіці. Але шляхтич Жаринський спротивився намірови Хмельницького і заборонив йому спровадити воду до свого млина, твердячи, що та вода робить йому шкоду. Нехай король робить собі порядки на своїм ґрунті, а він на своїм. Та сі слова не спинили Хмельницького, тому шляхтич у його неприсутности спалив його млин і будинки і побив його жінку й сина, що хотіли спротивляти ся йому. Легко уявити собі вражінє сеї напасти на душу того великого чоловіка. Для виконаня своєї пімсти він постановив собі вигубити всю шляхту, а його відвага дописала йому так, що маючи на свій розказ могутню армію він зруйнував усі міста аж до Любліна, по всьому Поділю аж до Рустембурґа (мб. зам. Lemberg — Львів). Не ошаджено жінок і дітей ані храмів, а те, чоґо не знівечили меч і огонь, продано Туркам; дійшло до того, що за один спалений млин зруйновано більше як 60 міст“.

Сучасний Хмельницькому Станіслав Темберський, професор краківської Академії і офіційальний історіограф тої Академії, написав по р. 1660 першу часть своїх „Annales“, які остаточно довів від р. 1647 до 1656 і які не друковані за його життя опублікувала краківська Академія в р. 1897 ¹⁾. З меншим літературним талантом, ніж Ірондський, Темберський на ст. 43—44 своїх латинських Річників оповідає події між Хмельницьким і Чаплінським ось яким способом. Згадавши про похід молодого Конецпольского та Лаща на Татар, він оповідає далі: „Вертає

¹⁾ Scriptorum rerum Polonicarum, t. XVI. Stanislai Temberski, Annales 1647—1656.

щасливий, обтяжений добичею Конєцпольский і Лащ у нутро Руси і розділює добичу між свої маєтности та приятелів. Коли їх обох прийнято по повороті веселими привітаннями, виступає Чаплінський з жалобою на Богдана Хмельницького, що на границях Руси посідає велику маєтність і вдає з себе шляхтича (*iureque nobilitatis gaudere praesumit*), користуючи ся правом посідання млина, цегольні, рубаня дров, куреня горілки для свого вжитку, вареня меду та пива. Се на думку Чаплінського чинило ущерб доходам і влади дворів, належних до Конєцпольского. Визначено ревізорів і комісарів для розсліду стану посіданя Богдана, та вони з'їхавши на його ґрунт і приняті людяно, почали напивати ся і протягом тридневого п'яниченя та розпусти на сам перед зневажили Богдана образливими словами, потім забрали його дочку чи служницю на знак своєї побіди, додаючи погрози, що Богдан швидко буде змушений уступити зі свого ґрунту. Про се розповів Хмельницький своїм товаришам, що були в посіданю подібних ґрунтів, закидаючи Чаплінському захланність. Він удав ся надто в писаню жалобою до хорунжого Конєцпольского, домагаючи ся спокійного посіданя маєтности, яку одержав із королівського дозволу, і оповідаючи про ласку та прихильність до себе батька Конєцпольского. Заушники гордюючи простим козаком, поперли справу Чаплінського і відправили просителя ще прикрійшими відповідями. Не узискавши нічого Богдан таємними дорогами, підозріваючи засідки на своє життя, удає ся до короля Владислава і викладає йому все, що стало ся. Обурений тим, що бідні люди не мають спокою від панів, король промовив: „Дурню, хіба не маєш шаблі?“ Потім перейшла розмова на інші річи, а власне на плян війни, яку мали розпочати козаки з Турками, при помочи наїздів на чайках. Щирість Хмельницького, якої дізнав король давнійше в інших справах, була сильно вкорінена в груди короля, і він бажав знайти у нього згоду на свій намір викликания війни з Татарами, а потім із Турками. Стало на тім, що король передав йому приватне письмо до хорунжого, щоб лишив Хмельницького в спокійнім посіданю, а Чаплінського покарав за уведенє дочки чи слуги і за доконаний напад. Хмельницький добре затамив собі королівські слова в початку розмови, і вертаючи до свого дому днями й ночами раз-у-раз думав, що має шаблю в руках і вміє володіти нею. Принесений королівський лист не знайшов послуху у хорунжого, але стягнув на козака нові погрози. Чаплінський наставляв на його зруйнованє. Богдан нара-

джував ся зі своїми близькими і віщував усім козакам, що незабаром постигне їх така сама руїна, коли не подбають про забезпечене своєї цілости. А вважаючи трудним ділом прихилити до себе поспільство голими, як кажуть, словами, подав ся в дорогу до одного козацького старшини Хведора Піровського, якому приніс був від королівського двора універсали або отворені листи в справі списання перед двома роками козаків у реєстр для приготування війни з Турками. Отсі листи задумав він тепер, входячи до дому Піровського, викрасти неспостережено. Народнім звичаєм почало ся угощене з медом, горілкою та тютюном, а опісля з щедрим обідом. При обіді пють за здоровле короля та гетьманів, але Богдан більше дбає про свій інтерес як про чарки та страви. Ідуть ріжні розмови, як звичайно між свобідними селянами; Богдан згадує про королівські універсали і жадає їх показаня та розвідує пильно, де вони сховані. Дізнавши ся про місце схованки не охотнійше, а потім разом із господарем лягає спати. Поки Хведір і його родина поснули твердо, Богдан удавав, що також твердо спить, а виждавши відповідну хвилю виняв із схованки листи і заховав обережно. Потім заснувши ще троха збудив ся довіта і заявивши господарю, що мусить відійти, попрощав ся з ним сердечно. Хведір не догадуючи ся його підступу, побажав йому також щасливої дороги“.

Ще більше фантазії, сим разом більше в біблійнім стилю, виявляє оповідане заславського Жида Натана Ганновера, поміщене в його книжці п. з. „Яван Мецуля“, друкованій по жидівськи у перше в Венеції 1653 р., а потім багато разів у ріжних місцях, між иншим також у Жовкві, і доступній мені в російським перекладі Соломона Манделькерна, виданім другим виданем у Липську 1883 р.¹⁾ Читаємо там на ст. 16—22 ось яке оповідане.

„В 5408 р. (1648) у 16-ім році панованя Владислава жив у Чигирині один козак, що по руськи називав ся Хміль, а по польськи Хмельницький. Він був одним із козацьких сотників і був надзвичайно багатий, мав велику силу худоби, був розумний, хитрий і хоробрий вояк. Чигирин належав тоді до геть-

¹⁾ Богданъ Хмѣльницкій. Лѣтопись Еврея-современника, Натана Ганновера, о событіяхъ 1648—1653 годовъ въ Малороссіи вообще и о судьбѣ своихъ единовѣрцевъ въ особенности. Переводъ съ древне-еврейскаго языка, съ предисловіемъ и примѣчаніями Соломона Манделькерна. Второе изданіе. Лейпцигъ, Вольфгангъ Гергардъ 1883.

мана Конецпольского, який добре знав Хмеля і його змаганя, завидував його великому багатству і все трівожив ся з його приводу, повторяючи не раз своїм дорадникам та урядникам: „Бою ся, аби той чоловік не наробив біди польському королівству“. Тому то він старав ся раз-у-раз знайти притоку для його обвинуваченя, щоб його стратити, але се не вдавало ся йому, бо Хмель був дуже обережний і зручний, догадував ся, чим то пахне, і остерігав ся на війні, щоб Конецпольский не міг знайти на нього нічого злого. Коли прийшов час смерти Конецпольского, він передав своєму синові деякі ради в військових справах, бо той син був у тім часі хорунжим, який у часі війни носив хоругов перед королем. Що до Хмеля він заповів йому ось які слова: „Тобі певно відомий Хмель і його поведжене; тому старай ся знайти який будь привід, аби погубити його“.

„Коли минула жалоба по смерті батька, хорунжий оженив ся з дуже вельможною панною, сестрою князя Замойского, на яку він видав дуже багато грошей понад свої сили, як се водить ся в цілім польським королівстві, як у Жидів, так і в інших націй при засватаню. Коли молодий має 1000 золотих, то бере ще на довг і заставляє свій маєток, аби видати на весіле 2000 золотих. І так оженивши ся і витративши всі свої гроші хорунжий задумав зі своєю жінкою удати ся до своїх задніпрянських маєтностей, де живуть козаки, числячи на великі дарунки для новозашлюбленої, а далі також на те, що разом із козаками нападе на Татар і набере велику добичу, як водило ся у них, Поляків, від давніх часів. Зібравши своє військо він вирушив із ним у задніпрянські маєтності. Коли прибули до Чигирина, місцеві мешканці прийняли їх дуже радо і обдарували многими дарунками. Місто було в посесії одного Жида, Захарії Сабіленського, який арендував його від того пана, так як і інші Жиди на Руси, що бували володарями по всіх руських маєтностях, що й було причиною страшного нещастя, яке постигло їх описля, бо всі завиділи їх нечесному становищу.

„Хорунжий запитав того Жида наївним голосом: „Адже ти володар сего міста. Скажи мені, котрі в нім найбільші богачі?“ Його намір був навести на них напасть, аби таким чином видусити у них багато грошей. Захарія назвав йому богачів і згадав між иншим також про незвичайне багатство Хмеля. Хорунжий промовив: „А гов, мій батько заповів мені щось про сего лукавого чоловіка. Тай справді, відки взяло ся у нього таке незвичайне багатство? Без сумніву він ограбив моїх підданих,

що живуть у моїх маєтках; значить, усе се моє“. Хорунжий силою відібрав у Хмеля один хутір зі всею худобою, до кількох сот штук, що творило майже половину його маєтку. Та про те Хміль удавав спокійного, щоб хорунжий не поступив із ним ще острійше. А надто хто в Польщі посміє сказати пану в його місті: „Що робиш?“ Бо пан у своїм місті, то король у королівстві. Але щоб помстити ся на нім, Хміль листом остеріг Татар: „Стережіть ся, бо наш пан хорунжий зі всім своїм військом вирушає проти вас“. Татари, що сиділи спокійно і не надіяли ся нападу, одержавши сю відомість зараз вийшли проти хорунжого узброєні. Хорунжий завваживши, що вони повідомлені про його наміри, і почувуючи при тім, що його військо занадто мале супроти Татар, подав ся назад і втік через свої посілости з великою неславою. Про те він не знав, хто був винен тому нещасливому випадкови. Одного разу козаки, Хміль і його товариші, сиділи на п'ятиці у Жида, міського арендаря, і напивали ся. Що в тверезого на умі, те у п'яного на язиці. Хміль обернув ся до своїх приятелів: „А я таки помстив ся на пану за те, що забрав мою худобу“. І розповів їм докладно все діло. Жид, що за другим столом займав ся своїми рахунками, вислухав усе і доніс пану. Тоді сей велів закувати Хмеля і всадити до темниці, маючи намір покарати його смертю. Та в Чигирині жив инший Жид, Яков Сабіленський, що був приятелем Хмеля, і той порадив йому, щоб його приятелі взяли його з темниці на поруку, і щоб він потім пішов до костела, вправ пану до ніг і благав дарувати йому жите, виясняючи, що Жид зі злости набрехав на нього, а приятелі зі свого боку посвідчать справедливість його об'ясненя. Хміль так зробив і се вдало ся йому, і пан на разі увільнив його. Але потім пан розвідав се діло ближше і переконав ся, що донесенє Жида, міського посесора, було справедливе. Тоді він другий раз увязнив Хмеля, а вдаючи ся зі своєю жінкою до своєї столиці Бродів у Малій Польщі, велів чигиринському тисяцькому відрубати Хмелеви голову і прислати йому; в разі несповнення сього наказу тисяцький мав відповідати своєю головою. Що-ж зробив Хміль? Коли товариші прийшли відвідати його у вязниці, він сказав до них ось яку промову: „Чого ви мовчите? Погляньте і подумайте: адже польська власть укріпляє ся над нами з дня на день, обтяжує нас тяжкими роботами. Тай не тільки пани, але навіть Жиди, що стоять на найнижшій ступні між народами, панують тепер над нами. Сьогодні зробили таку штуку мені, а завтра зроблять таке саме

й вам; а потім уже будуть нашими братами орати землю як волами. Коли послухаете моєї ради, то йдїть зараз до тисяцького і попросїть його, щоб випустив мене на вашу поруку на завтрїшній празник, а в ночі втечемо зі всїм своїм добром на Запороже. А там уже зложимо раду і подумаємо, що розпочати проти Поляків“. Так вони й зробили: всї присутні там сотники пішли до тисяцького, взяли Хмеля на поруку, а в ночі втекли на Запороже“.

Не потребує зазначувати виразно, яке мале зерно історичної правди в тїм оповіданю, та може для декого цікаво буде зазначити, що визначний новочасний історик Жидів Ірец уважає оповідане Ганновера „дуже вірним і поважним“ (*sehr treu und zuverlässig*), і своє власне оповідане про події Хмельниччини ¹⁾ опирає головню на фантазіях Ганновера, в яких нема й согої части правди. Що й загалом у історії європейських держав Ірец навіть у елементарних питаннях дуже слабо поінформований, видно хоч би в того, що польських королїв Жигмонта III. та його сина Владислава уважає остатніми Ягайлонами, коли се загалом відомо, що вони походили зі шведської династії Вазів.

(Далї буде).

¹⁾ Dr. H. Graetz, Geschichte der Juden. Vierte Auflage. Leipzig 1882, Bd. X, S. 65—73.

Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.

Написав *Іван Джиджора.*

III.

Всі дотепер обговорені укази, звернені проти української торгівлі як самостійної, взяті одначе самі про себе не були ще найбільшим лихом для української торгівлі і не на них головню реагує українське купецтво, очевидно в одиноко можливій тоді формі реаговання — скаргами. Вони, правда, привязуючи торгівлю більшою частю українських продуктів до певних з гори означених торговельних ринків, в сім випадку до російських портових городів, і до певних теж з гори означених торговельних доріг, витворювали для тієї торгівлі масу перешкід через таке обмеженне свободи рухів українського купецтва, через нові мита. Дальше понижала ся цінність і значінне українських товарів наслідком залежности і підрядного становища супроти конкуренції скарбової торгівлі і протегованого російського купецтва. Одначе через те все ті укази ще не дозорганізували вивозів торгівлі і, що головне, не видавали її з рук місцевих людей. А се насамперед тому, що не відносили ся до всього заграничного вивозу, а по друге дотикали торгівлю вже в останній, так сказати, стадії організації кождоразового обороту — при самім збуті. Та одначе діло в тім, що згадані укази в справі української торгівлі не тільки що не вичерпують усіх мір російського правительства, звернених проти української торгівлі, але в значінню шкідливости вони самі собою навіть не грають найважнійшої ролі. До того ще прийшла друга категорія розпоряджень правительства юридично тільки додаткових і помічних до попередніх, сказати б, принципіальних. І сі власне

укази, маючи на цілі забезпечення виконання перших, фактично далеко глибше входили в суть річі.

Але, як ми вже висше згадували, зрозуміти правдиву інтенцію тих указів і належно оцінити їх значіння можна тоді лишень, коли брати ті заборонні укази і способи їх переведення в практиці, як один з проявів політики російського правительства „прибиранія Малоросії кь рукамь“. Дальше, на скільки укази в справі української заграничної торгівлі являють ся лишень схемою і принципами, і були льогічною консеквенцією свідомої політики супроти України центрального правительства, на стільки детальне їх розробленне і переведенне в практиці місцевими російськими орїанами власти було такою ж консеквенцією самого факту усадовлення Росії en miniature на Україні після 1708—1709 рр. В конкретних формах се зазначило ся появою нових привілейованих елементів в характері цілого ряду державців маєтностей, дальше полишеннем по війнах російських війск, яких низшим і висшим начальникам були поручені теж ріжні адміністративні функції, а передовсім контроля над проявами місцевого житя. З тих фактів впливав силою тодішнього стану річей в зелізною консеквенцією цілий ряд інших фактів, який облутував з усіх боків українське жите в ріжних його проявах а між иншим особливо торгівлю.

Отже передовсім що до згаданих привілейованих елементів, ріжних людей наділених на Україні обширними „измѣнничьими“ маєтностями, як Меншіков, Строганови і т. д., то вони були побіч скарбу найнебезпечнішими конкурентами для українського купецтва і загалом експортної української торгівлі. Сі елементи зараз по своїм усадовленню першим ділом накиннули ся на найбільш цінні продукти українського експорту, як напр. в південних полках рогату худобу, а в північних (в стародубьскім і чернігівськім полках) пеньку. Маючи і так з одного боку за собою певного рода санкцію правительства для такої „інтензивної“ торгівлі через те, що декому з них, як напр. баронам Строгановим, надано маєтности, щоб вони заводили на Україні промисловість, вони ще крім того просто використовували супроти населення своє виїмкове становище. Становище-ж українського купця супроти того погіршувало ся ще й через те, що коло Меншікових, Строганових і т. д. примошували ся, як звичайно в завойованій провінції, ріжні аферисти в роді „команданта“ меншиківських маєтностей Павлова, генерала Шидловского і т. д. За тими знова тягнула ся дальше ціла армія калужських, трубчевських і московських купців, які

власне кажучи і займали ся скуповуваннем на Україні згаданих продуктів для названих осіб і фірм не забуваючи очевидно і про себе, при чім само собою теж використовували свою виїмкову, завдяки своїм могучим патронам, позицію. Торговельні операції компанії Меншиков-Павлов-Строганови і т. д. при скуповуванні на Україні пеньки і вивозом її за границю були того рода, що своїм безпардонним характером звернули навіть увагу центрального правительства і в сій справі було доручено перевести слідство одній з т. зв. „маіорскихъ канцелярій розыскныхъ дѣлъ“, які займали справами по 3-му пункту відомого указу з 1715 р. — себто справами нарушения інтересів скарбу.¹⁾ Але канцелярія генерал-майора Матюшкіна, яка вела про се слідство, була в Петербурзі, через що бракувало їй потрібних матеріялів для сього. Проте правительство грамотою з 22/10 1719 р. доручило гетьманови Скоропадському розслідити на місці, скільки в 1711—1714 рр. закуплено на Україні (в Стародубському полку) пеньки на Меншикова, Строганових, Павлова і Любса, скільки і куда за границю вивезено її на продаж і чи оплачено належні мита.²⁾ Гетьман, котрий як і інші українські експортери, очевидно мав причину бути невдоволеним з таких торговельних операцій чужих людей, зі зрозумілим поспіхом взяв ся за виконання доручення, одначе докладних, а що головне повних звісток про сю торгівлю наслідком давности не можна вже було зібрати. „Посилалемъ — пише він в своїм донесенню правительству 19/1 1720 р. — въ Стародубовъ тутейшого глуховского гарнізону прапорщика Данила Махѣва и Василя Романовича, канцеляристу войскового з тимъ приказанемъ, дабы оны о вишшепомянутомъ интересѣ якъ возможна подлуг виразного в. ц. п. в. указу старали ся взискати вѣденіе. І которіе любо по мойй інструкції о справленю того вѣденія пилное имѣли прилѣжаніе, але трудно было совершенного дойти извѣстія, поневаж тогданный фактор стародубовский, войсковою индуктою тамъ и (в) другихъ, Мглинѣ и Погарѣ, мѣстахъ завѣдовавший, од которого бы надѣяти ся было певного

¹⁾ Про сі канцелярії і предмет їх діяльности див. В. И. Веретенниковъ, *Исторія Тайной Канцелярії Петровскаго времени*, Харьковъ, 1910, глава II. Очеркъ исторія маіорскихъ розыскныхъ канцелярій Петровскаго времени; див. теж статью: Ю. Готье, *Слѣдственныя комиссії по злоупотребленіямъ областныхъ властей въ XVIII вѣкѣ*. Сборникъ статей посвященныхъ Василию Осиповичу Ключевскому... Москва, 1909, ст. 103—152.

²⁾ М. А. М. Ю. Дѣла Правит. сената по малороссе. экспед. кп. № 27/1754, л. 42.

числа о покупцѣ и о провозѣ предреченной пенки и о плаченю од оной тоей индуктовой належитости обявленія, умеръ, и реестра его за тие года врахованіе сѹт попалени; надто и люде великороссійскіе тую пенку куповавшие не всѣ тепер тут ви-найшли ся. Однакъ з реестровъ на важницахъ списующих ся и од торговыхъ людей тие мои посланніе прапорщикъ и канцеляриста о вишшеменованной в Стародубовѣ, в Мглинѣ и в Погарѣ бывшимъ почепскимъ коммендантомъ Павловимъ и посланними его на Строганова и на Любса, також на ...князя... Меншикова и на другихъ покупной пенцѣ, и по какой ценѣ и объ одпуску оной в Кролевецъ и Ригу и что з оной в помянутихъ городахъ пошлини и индукти плачено, якое могли одчасти составити вѣденіе, тое на особливомъ паперѣ посилаю¹⁾.

Ся гетьманська відповідь, крім інтересних подробиць в справі реєстрації торговельного обороту поодиноких продуктів, в сїм випадку упереджує нас, що дані добуті слідством далеко недостатні, а тим самим картина торговельних операцій згаданїї компанії вийде неповна. В тїм „на особливомъ паперѣ“ поданім „вѣденію“ для нас очевидно інтересно не те, що для правительства, а власне порушення інтересів скарбу, що дійсно було, а розміри закупів пеньки, ціни і спосіб тих закупів. І так показало ся, що тими закупами руководили прикащики дотичних державців як Павлов для Меншикова (і для себе), прикащики Чимеринець для Строганових через посередництво головно калужських і трубчевських купців. Закуплено було в рр. 1711—1714 для Меншикова в Стародубі пеньки 6528 берковців²⁾ і 3 пуди, для Павлова в тїм же часі в Стародубі 2347 б. 5 п., в Погарі 677 б., в Мглині 3585 б. 6 п. — разом 6629 б.; для Стріганових в Стародубі 1403 б. 7 п., в Мглині 1100 б. — разом 2503 берковців; крім того купці, що займали ся скуповуваннем пеньки для згаданих осіб при тїй нагоді для себе і других московських купців закупили в названих городах за той час 8031 б. 9 п. Ціна хитала ся між 3 руб. і гривною і 4 р. за берковець пеньки, а пересічно виходило 3 р. 50 коп. за берковець і так навіть з тих — по словам самих авторів „вѣденія“ неповних — даних виходить, що на протязі чотирох лїт закуплено для Меншикова і сопс. і для тих купців, що коло тої компанії тулили ся, кругло 240000 пудів пеньки на 84000 руб. фактично далеко більшої вартости — коло 100000 р.³⁾ Як я вже згадував

¹⁾ *ibid.* л. 47.

²⁾ Берковець = 10 пудів.

³⁾ Вичислено на підставі „вѣденія“ владженого канцеляристом Романовичем і прапорщиком Міхеевим, *ibid.* лл. 48—57.

сюди не входить пенька продюкована в маєтностях наданих Меншикову, де просто було заборснено кому небудь продавати, крім агентам Меншикова. Звичайно сам факт закупування чужим елементом, хоч би навіть таких значних партій місцевих продуктів, наколи-б така торгівля відбувала ся вповні нормально, можна б хіба покласти в вину місцевому купецтву за недостачу в нього рухливости і енергії. Та в тім то і річ, що згадані торговельні операції не мали, або мали в дуже незначній мірі признаки свобідної торгівлі опертої лишень на конкуренції, а натомість носили характер безпардонної експльоатації і насильства над місцевими продавцями. На се вказували б уже ті низькі ціни, по яким куповано пеньку, яка продала ся тоді по 5 р. і більше за пуд. Та ми маємо безпосередні свідоцтва проте, серед яких обставин відбувала ся згадана торгівля і одно з таких свідоцтв — лист згаданого Павлова до погарського городового отамана — для характеристики способів уживаних на податливість продавця наводимо в цілости.

„Господин атаман городской погарский — пишет „командант“ — По указу царскаго величества і по наказу, каковъ данъ мнѣ за подписанием руки свѣтлѣйшаго ...князя... Меншикова, велѣно мнѣ купить на его, свѣтлѣйшаго князя, в великороссийских і в малороссийских городахъ нѣсколко тысячъ пудов пенки. И того ради даны намъ (!) по указу купцы руские люди, і из них Трубочане Сава Михайловъ, Аeonасей Брындовъ опредѣлены от нас (!) купить указное число пенки в Погарѣ, и о бытіи ихъ у того дѣла вмѣют они об(ъ)явителныі указ за рукою и при печати почтеннаго господина генерала маѣора... Шидловскаго. И сего ж числа помянутые купцы писали они ко мнѣ в Почепъ, что вы не толко чтоб посторонним купцамъ, которые без указов покупают на себя, восиретить, чтоб купцамъ свѣтлѣйшаго князя препятія нечинили, но і ты атаман самъ презирая указ (!) свѣтлѣйшаго князя продал пенку мимо купцовъ свѣтлѣйшаго князя посторонним, чего было тебѣ чинит отнюдь не надлежало. Поразсуди, что конечно чинишь не гораздо и ко особѣ свѣтлѣйшаго князя являеши неприянь. Однакже любо ты и отважил ся, неразсудя, такъ учинить не добрѣ і взять задаток, то нынѣ предлагаю вам сне: тот учиненной торгъ с посторонними отставите и задаток имъ отдайте а примите денги по тойже ценѣ у купцовъ свѣтлѣйшаго князя бѣз всякой отговорки. А ежели так не учините, то о противности вашей конечно буду писать к свѣтлѣйшему князю и ясневелможному гетма-

ну¹⁾ Наведений документ типовий для характеристики положення, в яке попала Україна супроти Росії по 1709 р. Се вразок відносин, які установили ся між українською людністю і українськими властями з одного боку а російськими властями і поодинокими людьми з другого, відносин по всяким можливим питанням а між иншим також в торгівлі. Як бачимо тут не тільки заборонено місцевому продавцеві продавати свої продукти такому купцеві, з яким йому вигідно входити в торговельні зносини, але навіть наказано розірвати вже заключений торговельний контракт. І дійсно, як потім бачимо, згаданий отаман купував пеньку не тільки для Меншикова чи Павлова, але і для протегованих Павловим московських купців (Єрофєєва, Євреїнова і т. д.)²⁾ Кінець кінцем досліди згаданої гетьманської комісії показали, як доносив Скоропадському канцелярист Романович, що „мало не всі стародубські обивателі брали гроші у згаданого почепського команданта (Павлова), скуповували пеньку і йому віддавали. А на чю користь ту пеньку повернено, чи на особу самого князя Меншикова, чи може на бувшого команданта Павлова, про те від згаданих тутешних обивателів і звідки инде не можна було дізнати ся. Так само по чому пеньку куповано і куда вислано, невідомо, бо в важничих реєстрах ціни не записано“.³⁾ Зрештою трудно було докладнійше довідувати ся, бо сама комісія тяжлячи проти кого ведеть ся діло почувала себе ніяково. Се тим більше, що російський член слідчої комісії прапорщик Михєєв може для охолодження запалу гетьмана до підпирання слідства зачав збирати інформації про таке скуповування пеньки гетьманськими факторами, що Скоропадського дуже затрівожило, так що він зажадав звісток від свого канцеляриста.⁴⁾ Супроти такого стану річей недаром опісля „обиватели, мешчани“ почепської волости Меншикова „вси єдностайне“ жалували ся, що за часів його володіння „промисли пенечние, олѣйние и протчие все воспрещено (было)“, бо згадані продукти забираю на Меншикова.⁵⁾

Такі самі признаки того рода торговельної конкуренції має згадана вже висше скупля волів для Меншикова за посеред-

¹⁾ *ibid.* л. 54—55.

²⁾ М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 27/1754, лл. 53, 56 і др.

³⁾ Х. И. А. Д. М. К. № 6816. ⁴⁾ *ibid.*

⁵⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. экспед. кн. № 53/1790, л. 106.

ництвом миргородського полковника Апостола і преяславського Степ. Томари. Як там так і тут в діло вмішали ся ріжні аферисти від генерала Шидловського почавши а на якісь темній фігурі Сави Василевичу скінчивши — так само ся справа кінець кінцем звернула на себе увагу „розыскных“ канцелярій, з чого очевидно вийшло слідство, одначе теж не з приводу самого скуповування, себто способів до того уживаних а з приводу шкід скарбови спричинених безплатним прововом волів через границю. Правда замість такого „указу“, який видав почепський комендант отаманови, Меншіков послав Апостолови незвичайно чемні листи, так зате полковник „тіє получивши денги (1000 руб. від Меншікова) роздалемъ обывателямъ и резникомъ полку моего велѣвши імъ по рожныхъ ярмаркахъ помянутые воли скуповувати“ а закуплені партії велів транспортувати старшині, як напр. зміївському сотникови Двигубському. Не диво, що при ужитю такого персоналу Меншікову ціна одного вола обійшла ся 8 — 16 коп.¹⁾

1) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 31/1758, лл. 60—68. Для характеристики як скоро орієнтували ся в ситуації нові російські поміщики на Україні і як скоро заберали ся до реалізації свого привілейованого положення наводимо листи Меншікова до Апостола в справі скоповування волів, писані зараз таки в 1709—1710 рр. І так перший писаний „из Солца сентября 12 дня 1709 г.“ звучить: „Благородный господиш полковникъ! Надѣяся на вашу ко мнѣ любовь дерзаю вашу милость симъ утрудять, дабы ваша милость яко благодѣтель мой изволили для насъ постаратца купить вѣсколко воловъ на денги, кои присланы будут к вашей милости вотчины нашей села Ивановского от каменданта Савы Васил(ь)ева, х которому указъ от насъ посланъ, дабы на тое покупку отослалъ к вамъ тысячю рублев. А сколько тѣхъ воловъ на тѣ денги в покупку у вашей милости будетъ, о томъ прошу, да изволите насъ увѣдомлять и оныхъ воловъ впрѣд до нашего писма держат(ь) но(!) одоволюмъ коршу. Уповаю, что ваша милость сего моего прошения прайдно не оставите и в том мнѣ повѣрить изволите, что я сичевую вашу прияню не оставлю подобным(и) отслужить мѣрами, яже и перебуваю вашей милости доброжелательный приятель и слуга Александръ Меншиковъ“ (ibid. л. 52). Більш як пів року пізнійше (З. Ш, 1710 р.) писав Меншіков. „Благородный господиш полковникъ! Которые волы на наши денги у вашей милости куплены, прошу, дабы изволили вы тѣхъ воловъ отдать присланным от господина генрала маеора Шидловского. А что тѣхъ воловъ отдано будетъ и по какой цѣпѣ куплены, о томъ да изволите нас увѣдомит(ь). Прочѣ за оную вашу любовь, которую в покупке тѣхъ волов нам показали, вашей милости благодарствуем і должен взаимо в подобных служит(ь) мѣрах, еже і есмь вашей милости к службѣ охотный Александръ Меншиковъ“. (ibid. л. 54). І справді згаданий Шидловский в листі до Ап-ла 13. IV. 1710 сповіщав, що „по указу“ Меншікова „нипе з умислу

Таке становище російських купців і загалом тих, що торгівлю на українській території вважали найкращим способом для скорої наживи, ми навели як антитезу до того положення, в якому опинилося українське купецтво у себе дома з хвилею, коли Росія зачала на добре усадовлювати себе в гетьманщині. Підчас коли з одного боку ми бачимо повну безпардонність і непербірчивість в способах, підтерте з боку влади, словом все те, чим може розпоряжати упривілейований елемент в здобутім краю, то з другого боку місцевий елемент і так слабо з організований має діло з цілим рядом перешкод. Ті перешкоди впливали безпосередно, як ми вже згадували, насамперед з реіаментацийних указів, які вязали свободу рухів українській торгівлі таки на її ґрунті, дальше з того, що пильнуванне виконування тих указів було поручене російським головно пограничним військовим властям. І власне поводженне сих останніх при виконуванні згаданого надзору було найбільшим лихом і найбільше підірвало українське купецтво матеріально. Нарешті між тими перепонами не малу ролю грав указ, аби українські купці провадили свої товари тільки в границях російської держави, що знова наражувало українських купців на визиск з боку мійських управ і купців тих міст, через які доводило переїзджати.

Не вдоволяючи ся виданими заборонними указами вивозити цілий ряд товарів за границю і тим, що про виконанне сього дбали пограничні військові застави, правительство для ще більшої контролі видало в 1715 р. указ, який для такої контролі був в значній мірі зайвий, а для купців ще одною не потрібною шиканною. В лютім 1715 р. післано з сената в посольську канцелярію для пересилки його в формі указу гетьманови, таке „вѣдѣние“. „Сего ееврала в 1 д. великий государь указал по имянному всему великого государя указу. Кто из великоросійскихъ и малоросійскихъ, такожде из украинныхъ киевской губерніи городовъ учнет отпускат(ь) какіе товары свои на продажу плавнымъ и сухимъ путемъ и из оныхъ одни которые повезены будутъ из малоросійскихъ гродовъ, велѣтъ объявлят(ь) гетману с роспис(ь)ю, а ему освидѣтельствовавъ оные противъ росписи, приказать отпускат(ь) безъ задержанія. И чтобъ оные товары мимо Риги не провозили на продажу в чужіе порты, того ради

сих посиленных... посылаю для осмотра (воловь) и ради клейнена“ (ib. л. 56). Як бачимо ті листи вказують ще й на те, якими дорогами ходила „приятель“ між українською старшиною а російськими впливовими людьми.

гетману велѣть придават(ь) ради спроваживання оных до Риги нарочныхъ із своего регимента по одному человекѣ за каждымъ отпускомъ, с которымъ и свидѣтелствованные росписи объ оныхъ товарах, сколько чьих пропущено будетъ, посылать ему за своею рукою, и на заставахъ, которые учинены в пограничныхъ мѣстах по ра(з)смотрению губернатора киевского пропускать против тѣхъ гетманскихъ росписей без задержання. Тѣмъ же образомъ чинит(ь) об отпуске такихъ же товаров киевскому губернатору, которые посылатися будут губерніи киевской из великоросійскихъ и из украинскихъ городовъ. А какъ такие товары явлены будут в Риге губернатору, и ему велѣть их записыват(ь) в таможене против посланныхъ за руками гетманскою и губернатора киевского росписей, і взявъ с нихъ пошлины, дават(ь) имъ волную продажу; а опричь Риги в Королевецъ і в прочие чюжие порты із великоросійскихъ і малоросійскихъ городов ни под какимъ подлогомъ(!) товаров отнюд не пропускать под взятіемъ, чьи ни являтца в привозе в чюжие порты, оныхъ в казну⁴⁾. Такой указ дійсно післала посольська канцелярія Скоропадському (7. II. 1715 р.) з наказом опублікувати його „щоби ніхто не вимовляв ся опісля незнаннем“²⁾. Коротко говорячи виходило на те, що від тепер купецъ з відкіля би він небув, наколи вибирав ся з товарами до Риги, мусів наперед їхати до Глухова і тут предклатати гетьманови спис своїх товарів, які той же по ствердженю згідности спису з фактичним станом і по підписанню тої росписі з доданим собі нарочним купецъ, чи ціла купецька валка могла нарешті пустити ся в дальшу дорогу. Можна собі уявити, як така маніпуляція гальмувала всякий торговельний рух та скільки приносила клопоту і мороки гетьманській карцелярії а матеріальної страти купцям, бо крім страти часу, купці по всякій правдоподібности повинні були своїм коштом удержувати і оплачувати доданих собі гетьманських дозорців.

Цікаво, звідкіля російське правительство впало на такий куріозний концепт, що гетьмана зроблено як би особисто відповідним вате, що українські купці нікуди инде, як тільки до Риги повезуть свої товари — бо о се головно тут розходить ся. Показуєт ся, що наведений указ був виданий в звязку з питаннем про дорогу до Риги. Як ми вже згадували що ще в 1711 р. на просьбу Скоропадського позволено українським купцям їздити з това-

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. експ. кн. № 19/1746, лл. 51—52. ²⁾ *ibid.* лл. 53—54.

рами (особливо з пенькою) замість до Архангельська до Риги, та російські влади всіма способами старалися змусити купців аби для контролю їздили лишень дорогами „въ рубежѣ“ російської держави. Для купців одначе з ріжних причин — про деякі вже теж була згадка — було се крайне не вигідним покидати стару дорогу через бішенковецьку пристань, і гетьман входячи в їх положення вставляв ся за них перед правительством ручаючи ся, що товари з України напевно поза Ригу нікуди не будуть попадати. Правительство хвилево на се згодило ся, одначе вложило на голову правителя цілої гетьманщици обовязок переглядати купецькі транспорти. Що воно так було, видно з листу київського губернатора Кн. Голіцина до Скоропадського (13. II, 1715) при нагоді пересилки висше наведеного указу: „Ваше превосходительство — пише Голіцин — писали до мене, що до вас приходили українські купці, особливо з стародубського полку, просили, щоб з огляду на трудний тракт і не вигідну пристань не мусіли їздити на Смоленськ але щоби їздили давним трактом до Риги на бішенковецьку пристань, і що ваше превосходительство берете се на себе, що вони (купці) крім рижського порту більше нікуди не будуть їздити. І я відповідно до вашого листу доносив про се с. ц. в. у а с. ц. в. згодив ся на се і по зволив указом, щоби тих купців пропускано до Риги“¹⁾. Невважаючи одначе на се не все могли їздити купці з України „старим трактом“ на Бішенковичі; як се видно з многих скарг, російські пограничні влади старали ся їх відстрашити від того всякого рода шиканами, поки в 1721 р.²⁾ цілком незаборонено тої давної дороги. Так само не утримала ся гетьманська контроля, хоч як не догідна та все таки своя, а також пашпорти видавані українськими урядами по смерті Скоропадського відпали, а натомість, як писав потім в 1728 р. гетьман Апостол „малоросійські купецькі люде для своїх производъ з товарами за границу при нуждени брати себѣ пошпорти въ Києвъ у губернатора или в коммендантов, где оны имѣють ся и в іншихъ великоросійскихъ командѣровъ, что имъ дѣлаеть ся в немалимъ убыткомъ“³⁾. Ще гірше було потім з „выписью“ товарів (рід декларації), по яку треба було їздити за сто двацять верст до Брянської комори⁴⁾.

¹⁾ Судієнко, Матеріали, т. II. с. 65. ²⁾ Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

³⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департам. № 3568, л. 88.

⁴⁾ Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

Яким способом дійшло до того, що купці замість у своїх магістратів мусіли брати випись в брянській коморі, а пашпорти в російських „канцеляріяхъ коммендантскаго правленія“? На се відповідає той-же Апостол, що „безъ иныхъ пашпортовъ чрезъ заставу не пропускают“¹⁾. І ту ми власне підходимо до одної з найбільших язв української торгівлі під російським режимом, — російських „застав“ і пограничних командантів.

Річ в тому, що коли купець нарешті полагодив згадані формальности заплатив в дотичнім полку шафарови чи екзакторови індукту — яку, цар Петро зараз в початках гетьмановання Скоропадського віддав в аренду відомому балканському фінансистови Саві Рагузинському, що було одним з перших нарушень української автономії в сфері управи фінансами — так, кажемо, купець при виїзді з української території натикав ся на російську пограничну заставу.

Російське правительство зараз по мазепинській справі обсадило українську границю військовими форпостами, яких контролі підпадав всякий проїздний через границю а тим самим і купці. В 1714 р. одночасно зі знаними заборонними указами в справі заповідних товарів і в справі торгівлі тільки в російськими портовими містами правительство поручило київському губернаторови Кн. Толіцину, щоб він в порозуміню з гетьманом установив „въ пристойнихъ мѣстахъ“ спеціальні застави²⁾. Застави сі, як пояснив Толіцин в листі до Скоропадського (26. II. 1714 р.), установлені для того, „чтобъ (кушцы) конечно никуда инды, токмо въ пристани е. ц. в., стоящія на Балтическомъ морѣ, помянутые товары возили“³⁾. І тут власне для купецтва зачинала ся правдива система здиств і всякого рода шикан, а то просто і розбоїв при знаній тоді самоволї і безкарности російських військових властей, особливо на Україні. Купецтво трактовано, як якесь необхідне лихо, яке заледво можна толерувати. На що вже сильним і протетованим чоловіком був згаданий арендатор української індукти Рагузинський, а і йому доводило

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департам. № 3568, л. 88.

²⁾ Такими заставами була доволі густо обставлена західна і південна границя гетьманщини а деякі головно для побиряння мита були і в середині краю. В 1720-х рр. раховано їх разом в форпостами коло 40. Важнійші, на котрі мусіли купці з товарами йти і де побирало мито були в Києві, Полтаві, Серокошицях, Любецьку, Стародубі, Переяславі. М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. экснעד. кн. 66/1793, лл. 674, 680 і дальше. ³⁾ Судіенко, Матеріали, т. I. с. 57.

ся гірко жалувати ся на російські власти, що шиканованнем купецтва підривали йому доходи з індукти, „яка „до конца разрена“¹⁾. „Тамошніе — пише він ще 1712. р. Скоропадському — великоросійські управители токмо надъ купцями хотять силу свою показати и вѣрность, не пропускають караваны от селѣ и ни купцовъ оттуды. Отчего въ первомъ приходитъ ваша индукта въ конечное разореніе, другое, народы какъ великоросійскіе, такъ и малоросійскіе безъ торговъ приводятъ себя въ послѣднюю нищету, а и зъ купцовъ никакое зло проивойти не можеть“²⁾. Так і чуєть ся погорда європейського купця і фінансиста до такої варварської торговельної політики. Але при тім не можна тій характеристиці російських властей з огляду на дані політичні обставини відмовити влучности; таке поводженне з українськими купцями крім грубости і некультурности було впливом ще й з загальної системи в відносинах до України: показуванне своєї сили і вірности в обходженню з „измѣнничьимъ“ населеннем. Осъ як описував гетьман Апостол в урядовім донесенню процедуру пропускання купців через застави. Пограничні орґани власти „особливо в Київі на пограничних заставах задержавши купецькі транспорти розбивають їх, переглядають, а людей, які при тих транспортах находять ся, обшукують і що знайдуть з заграничних грошей, товарів, все без останку відбирають і не пропускають і де що під арештом затримують а инше то і конфіскують. Те саме роблять і з заграничними фабричними товарами, які привозять ся з заграниці на Україну. За відобрані (чужі) монети не видають грошей, хоч в указі... его імператорського величества (Петра I.), виданому в 1719 р. з сената наказано за такі монети людям гетьманського рейменту, що поїдуть для торговлі з товарами за границу, видавати гроші (російською монетою) по курсовій ціні“³⁾.

І так коли розглянемо ся в що й по наведеним описі перепуску купців через застави, то побачимо, що підстава такого поступовання російських застав з купцями лежала передо всім в прикладанню до українських купців: 1) норм і указів, що обовязували в цілій Росії, хоч Україна завдяки своєму положеню була з під них вийнята; 2) в чисто буквальному стосованню до купців так загальних і спеціально для України виданих заборонних указів про ввіз і вивіз деяких товарів.

¹⁾ Ibid. с. 420. ²⁾ Ibid.

³⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департам. № 3568, л. 88.

Зачнемо від сього останнього. Як відомо, указ з 6 цвітня 1714, а по нім і другий заборонив срібло і також гроші вивозити за границю а мідяні знова ввозити, дальше як знаємо дій був зачислений між заповідні товари, значить теж не можна було вивозити за границю. Очевидна річ що всякий купець вибираючи ся в таку далеку дорогу, як напр. до Вроцлава або Іданська мусів мати з собою якийсь запас готових грошей і то в добрій монеті, щоби мати чим оплатити кошти подорожі як цда, і т. д. Так само вибираючи ся в далеку дорогу і то звичайно в товаристві певної скількості служби брав на прохарчованне і улюблене на Україні сало. Та тут то власне російські пограничні команди користаючи з загальної стилізації згаданих указів найбільш дошкулювали купцям арештуючи або просто конфіскуючи особливо гроші, ставлячи тим нещасливого купця не раз в безвихідне положенне поминувши вже страту грошей. Адже, як сказано без грошей не можна було пускати ся в подорож, а мідяної монети за границею так само нє хотіли приймати, як і в Росії. Скарги з боку купецтва і гетьмана на такі надужитя були такі вже загальні й часті а надуживанне букви указів таке очевидне, що правительство чуло себе зневоденим бодай про еко сю справу унормувати. І так указом з 29 цвітня 1716 р. правительство дозволило видавати їдучим за границю купцям з грошей, які при собі мали по 82 ефимки на один віз а на прохарчованне 3 руб. чехами, на кінного по 10 ефимків. Солонини дозволено забирати скількість відновідну до довготи дороги¹⁾. Одначе, ся полекша не мала, як потім показало ся, вїякого реального значіння. В інших випадках низші органи власти послужні, натєпер відчуваючи загальний настрій і тон петербурської політики супроти української людности зовсім сей указ з ігнорували, бо потім чуємо знова скарги гетьмана на пограничні застави в сій самій справі. Між „пунктами“ Скоропадського, поданими в 1718 р. в ріжних українських першорядної ваги справах, в 6-м читаємо: „Тутже предкладаю вашому величеству лихо (нужду) українських купців, яке дість ся їм через те, що коли хто їде за границю до Іданська або до Шлезка і до інших далеких міст з незаповідними товарами, то йому забороняють брати з собою за границю на мито таларів битих і червоних. І у кого такі знайдуть ся, то заставщики їх відби-

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малороссе. экзп. кн. № 25/1752, лл. 328—333.

рають, тимчасом копійок (мідяних) у купців на коморах (за границею) не хотять приймати. Так само, коли хто з малою кількістю копійок для прохарчовання за границю взятих і там не збутих вертаєть ся, то теж відбирають (на заставах). А крім того, коли хто з тих українського народа купців їдучи за границю візьме для свого прохарчовання свинячого м'яса, яке у нас називаєть ся салом, то через те, що лій по великоруськи теж називиєть ся салом і є заповідним товаром, се теж заставщики від тих людей через саму назву відбирають. І для того покорно просимо, щоби купцям їдучим за границю з незаповідними товарами хоч тільки на одно мито і для куплення харчу можна було брати з собою талари биті і червоні для того, що там копійчаної монети не приймають, а також щоб можна було брати і вгадане сало; і щоби вивезених за границю і там не розстрачених копійок на заставах не відбирали¹⁾. На се відповіджено 30 листопада 1719 р. указом щоб на заставах плачено за знайдені у купця гроші при виїзді за границю „по настоящей цѣнѣ“ себто вимінювано, а полишувано купцям по 100 ефимків на віз, 3 руб. чехами на харч і т. д., як сказано вже в указі з 1716 р. Зате заборону впускати назад мідяні копійки в границі російської держави задержано далше в силі — згідно з меркантильними принципами²⁾. І сей указ теж не мав особливого успіху, бо, як ми вже згадували, в 1728 р. Апостол скаржить ся на ті самі надужитя, які по смерти Скоропадського в часах малоросійської колегії виступали ще в яркійших формах.

Якими дорогами вводили ся нераз нові порядки на Україні і як вже з самого лише факту захоплення в свої руки російськими властями деяких адміністративних функцій на Україні творили ся нові обмеження для автономії і нові тягарі спадали на людність, навіть без усяких нових законів, розпоряджень і т. д. — то прикладом сього може послужити новий факт з сфери відносин російських властей до української торгівлі. Тим фактом в сїм випадку були „небываліе пошлины“, які зачали брати пограничні застави від купців. В донесеню до сената 13 мая 1723 р. наказний гетьман Полуботок писав: „Доносимо в. і. в., що насамперед зачали брати від купців не бувані досі мита в Києві. Тепер же свіжо пробувший до Стародуба командант Ілля Пашков³⁾ порозсилав в стародубським і чер-

¹⁾ *ibid.* л. 205.

²⁾ *ibid.* лл. 328—333. Бантышъ-Каменскій, *Источники малоросійской истории*, т. II, Москва 1859, с. 282.

³⁾ Поставлений Петром стародубським полковником в 1723 р.

нігівським полку на пограничні застави свої укази і інструкції, в яких велить брати на границі від купців від чоловіка по двадцять алтин¹⁾ і більше мита, якого на Україні ніколи не бувало. А і в інших пограничних українських полках беруть на границі такі небували мита. Для того просимо такі небували мита знести, щоби через те купецькі українські промисли а також звів на Україну доконче потрібних, заграничних товарів не припинив ся і щоб тим способом не відвернути від України купців, що приїжджають з заграниці⁴⁾. Отсі якісь нові мита, які купецтво зовсім справедливо уважало новим незаконним замахом пограничних російських властей на купецьку кишеню, чим дальше тим більш ставали дошкульні. Проте раз-ураз вносять до центрального правительства скарги, а в 1727 р. купці з київським міщанином Кузьмою Кричевцем на чолі подали на руки нового гетьмана генеральну супліку з приводу сього надужитя²⁾. „Стало ся мені відомо — пише в сього приводу Апостол в колетію заграничних справ — що в київській губерньській канцелярії і на пограничних заставах, не знати на якій підставі, при купецьких транспортах за границу беруть від українських обивателів мито від хозяїна (транспорту) по 25 а від челядника по 10 копійок, а від заграничних в двоє стільки або й більше, чого перед тим ніколи не бувало, бо по давним правам і привілеям на Україні так від привожених як і вивожених купецьких товарів береть ся лишень індукта³⁾. Так купці як і гетьманські правління найбільш хвилювали ся через те, що ніяк не могли знати з відкілья така нова халепа, яка дійсно спричинювала застій в торговельних зносинах з заграницею. Не знав теж і сенат, на якій підставі заведено на українській границі нове мито, бо такого указу на се не було. Проте вже з приводу скарги Полуботка сенат запитав Печатну контору, яким правом на границі беруть мито по 25 коп. від хозяїна, а по 10 к. від слуги. На се контора дала доволі неясну відповідь, де між иншим покликкала ся на дотичні глави „Уложеня“, а дальше на конкретний випадок, коли від одної грецької купецької компанії в 1716 р. взято в Квіві таку „печатну пошлину“, що ніби послужило прецедентом. Що-ж до мита по 10 коп. від хурщиків і слуг, то контора заявила, що

1) алтин = 3 коп. 2) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 40/1767, лл. 761—762.

3) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 674.

4) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. по департам. № 3568, л. 88.

сама не знає, на якій підставі київські влади так поступають¹⁾.

На сей раз одначе справа так і лишилася нероз'ясненою і неполагодженою, бо за часів малоросійської колегії нікому було впомянути ся за купцями. Та по відновленню гетьманства в 1728 р. підбальорені і підтримувані новим гетьманом купці подняли її на ново і під напором скарг купців і гетьмана, саме тоді з'явилася спеціальна „комісія о комерції“ й заняла ся розслідуванням тих „небывалых пошлинь“. Се тим більше, що тоді загалом правительство піддало ревізії деякі петрівські постанови, що до торгівлі. На підставі довгої кореспонденції між „комісією о комерції“ і київською губерньською канцелярією, від якої комісія зажадала пояснень, справа представляла ся так. Від 1716 р. — що до давнішого часу, то губерньська канцелярія з огляду на пожежу в 1716 р. коли, мовляв, згоріли акти, нічого не змігла сказати — в київських заставах: 1) від чужоземних купців, Греків, Поляків, Жидів і т. д. які привозять „внатні і дорогі товари“ беруть т. зв. „печатні пошлини“ по 75 коп. від купця, челядника і хурщика, і се головно на підставі сенатського указу з 1716 р.; 2) від чужоземних купців підчас їх візду в Росію а від українських купців в часі виїзду за границю від даних їм пашпортів беруть по 25 коп. від хозаїна а по 10 коп. від челядника і хурщика — головно на підставі „Уложенья“ (глава 18, статі 36, 37, 38 і 55 про „печатні пошлини“) і „по розсмотрѣнію бывшаго губернатора... кн. Голицына“; 3) від „колмогорцев“ (!) „других заграничных жителей“, що приїзять до Києва з сіллю, дровами, хлібом, сіном, овочами і иншими „харчевыми припасами“ і загалом меншої вартости продуктами — по 10 коп. від одного транспорту без огляду на скількість осіб; 4) від чолобитень о розсудженне ріжних непорозумінь, які виникають на ґрунті торгівлі, по 10 коп. при підписанню чолобитні одною особою і по 30 коп. коли підписаних більше; від указів на сі чолобитні по 25, 75 коп. або і 1 р. 25 коп. (се останне від 1710 р.); 5) нарешті і в Переяславі побирають застави тільки від українських купців при виїзді за границю по 25 к. з хозаїна і 10 к. від челядника. Як ми вже сказали, то губерньська канцелярія, старала ся деякі з тих точок, особливо побирание оплати від чолобитень і указів „въ управныхъ дѣлахъ“ притулити до зацитованих постанов „Уложенья“. Щож

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. экск. кн. № 7/1734, лл. 589—590.

до решти особливо що до мита за переїзд через границю, т. зв. „поголовну пошліну“ то канцелярія поясняла спеціальним указом сената в 1716 р., ну і „розсмотренієм“ київського губернатора. Та коли „комісія о комерції“ розглянула ся в доказах представлених губернською канцелярією, то побачила, що вaledво згадані „печатні пошлини“ мали сяке таке узасадненне в дотичних статях „Уложенья“ під умовою, що „Уложенье“ в Київі обовязувало, одначе покликунанне на указ сената в справі поголовного мита було чистою фікцією. Вправді указ в 1716 р. був сенатом виданий одначе він відносив до однодо тільки спеціального випадку. В тім власне році через Київ вибирала ся за границю компанія грецьких купців, які просили сенат пропустити їх з задержаннем певної скількості доброї монети на оплату подорожних коштів, на що сенат дозволив наказавши при тім стягнути з них мито. І в тім власне указі рукою дяка Докудовского дописано, що в наказу президента „ближньої канцелярії“ Зотова застави повинни збирати від усіх печатні пошлини підчас перепуску за границю по 25 алтин і по однім грошу від чоловіка і сі гроші посилати в „печатный приказ“. Відколи і на якій підставі збирано „поголовне мито“ того теж канцелярія не могла пояснити¹⁾. Така самоволя пограничних властей в накладанню на власну руку нових мит навіть „комісії о комерції“ видала са за великою, так що вона в своїм рефераті сенатови висказала здивованне і невдоволенне з причини „поголовной пошлины, коя без всякаго рассужденія и особливо выхъ указовъ, по одной подпискѣ в печатномъ приказѣ дьяка на нѣкоторомъ партикулярномъ дѣле указе зъ 1716-го году в законъ введена“²⁾.

Та тут поспішив на поміч київським властям бувший київський генерал-губернатор (по Голіцині) кн. Іван Юрїевич Трубецкой своїм донесеннем 1727 р., з котрого виходило, що київські пограничні власти хоч поступили в купцями не законно, та на се потім ех post дістали санкцію від самого царя. Трубецкой власне заявив, що в часі свого побуту в Київі він завважав, що печатні і поголовні мита беруть від купців лише в Київі а в інших городах і заставах ні. Через те купці зачали обмінати Київ їдучи за границю на інші міста „без всякаго платежу, і в томъ интересу імп. в—а немалой чинитца убытокъ“. Він

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, лл. 674—677. ²⁾ *ibid.* л. 652.

для того розпорядив ся, щоби по гарнізонах в Полтаві, Переяславі, в Стародубі і по всіх заставах на більших купецьких трактах брали від купців такі самі мита, як в Києві. „Потім — говорить він далі — в 1724 р. я будучи в Петербурзі доносив його імп. в-у особисто, що збір тих грошей на інших заставах (крім Києва) даром пропадав. І його в-о наказав, щоби те новоустановлене побиранне грошей було і на інших заставах, після мого розпорядку і щоби доходи з того присилати в кабінет“¹⁾. Зібране в тих роках тим способом мито представляєть ся так:

Рік	в Києві		в Полтаві		в Сорочинцях		в Лубецьку		в Стародубі		в Переяславі		Разом	
	Рублі	коп.	Рублі	коп.	Рублі	коп.	Рублі	коп.	Рублі	коп.	Рублі	коп.	Рублі	коп.
1716	204	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	204	18
1717	242	92	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	242	92
1718	516	35 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	516	35 ^{1/2}
1719	171	48	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	171	48
1720	165	85	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	165	85
1721	488	95	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	488	95
1722	496	59	57	58	41	72	—	—	—	—	—	—	595	89
1723	726	93 ^{1/2}	1554	— ^{1/2}	152	26	224	94	477	4 ^{1/2}	—	—	3135	18 ^{1/2}
1724	791	81 ^{1/2}	1390	82	208	63 ^{1/2}	332	86 ^{1/2}	450	76	288	84	3443	73 ^{1/2}
1725	763	12	1085	13	318	70	236	35	714	48 ^{1/2}	526	51 ^{1/2}	3644	30
1726	574	12 ^{1/2}	1189	19 ^{1/2}	458	61	291	38	613	31 ^{1/2}	202	25	3328	87 ^{1/2}
1727	556	70 ^{1/2}	2932	7 ^{1/2}	245	68 ^{1/2}	297	68 ^{1/2}	790	44	495	93	5318	52
1728	не прислано відом.		1382	40 ^{1/2}	60	30 ^{1/2}	183	46 ^{1/2}	448	29 ^{1/4}	198	42	2273	38 ^{3/4}
													23549	63 ^{1/4} *)

Як бачимо то такого недетального мита зібрано досить приличну суму як на ті часи. Одначе ворожа петрівська система поступовання супроти України на стільки була сильно вкорінена, що збиранне поголозного мита пограничні російські власти вели й далі по 1727 р. Брали його навіть незважаючи на те, що 26 жовтня 1727 р. видано і в цілій Росії публіковано указ, що впливав з загальної ревізії деяких петрівських і з тенденції визволити торгівлю з під гніту адміністрації²⁾, а яким

¹⁾ *ibid.* л. 677. ²⁾ *ibid.* л. 680.

³⁾ Про закріпощення городського населення а також купецької верстви між иншим і адміністрацією багато інтересного в спеціальній книжці

власне скасовано поголовне мито так від самих купців як і від їх служби. Крім того на підставі цього указу купці, що їхали „для торговельних промысловъ“ для дороги були обов'язані брати паспортів в своїм місті в магістрату чи в ратуші без усяких оплат. І в тих містах, через котрі вони будуть переїздили або затримують ся для торгу ніяких інших паспортів брати не треба було, а губернатори і воеводи не мали від тепер права мішати ся в сю паспортну справу і загалом купецтву „ніякихъ приметокъ в томъ не чинить“¹⁾. Тимчасом в роках 1728—1729 за губернаторства ще до все таки зібрано поголовного мита 3556 руб.²⁾ Та вернім Штока наведених вище цифр, які насувають деякі уваги. Цікавий напр. упадок мит в Києві 1719 р., коли вони наслідком допущення „вольного торгу“ деякими перед тим заповідними товарами повинні були підняти ся. Се поясняєть ся тим, що як раз тоді міркуючи по численних скаргах купців і гетьмана, пограничні власти найбільше шиканували купців стараючи ся їх доконче змусити спровадити свої товари тільки „въ рубежъ“. Дуже слабо підносить ся, а потім навіть спадає цифра зібраного мита за часів управи на Україні малоросійської колегії, яка довела фіскалізм до крайних границь. Все те разом вказує на значний розстрій коли не на застій торговельних зносин України з заграницею. Що до цифр в 1728 р. то їх скромну величину в значний мірі пояснює не стільки згаданий указ, як головню відновлення гетьманства, коли супроти тих прихильних обіцянок для України в напрямі заховання автономії і супроти заходів в початках ще досить впливового гетьмана Апостола, російські власти зачали поводити ся трохи обережнійше в місцевою людністю, а в тім і з купецтвом.

По за вище наведеними типами шикан і перешкод купцям, що можна було хоч саяк так звязати чи навязати до заборонних указів, була ще у російських пограничних військових команд широка скаля можливости иншого рода надужить. Для цього підстава була в безкарности і в широких повновластях, якими ті команди наділювало центральне правительство, особливо з огляду

А. Кизеветтера: Посадская община въ Россіи XVIII ст. Москва, 1903. Що до скарг купців також російських на адміністративні власти в тім часі і пізнійше на гальмування свобідного торговельного руху, Семеновъ, *op. cit.* т. I. с. 139.

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до раздѣл. на департам. № 3568, л. 88. ²⁾ М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 678.

на пильнування, щоб недопустити морової зарази. Коли напр. одним з указів 1719 р. гвардейському капітанови Горохову, під якого командою стояли застави дано волю „о позволеніи свободного всёѣмъ проѣзду чинить ему по своему разсмотренію“¹⁾, то тим самим, розумієть ся, пропуск купців через границю чи сюди чи туди залежав від него. І він дійсно таких повноважень уживав. Так напр. в 1719 р. той самий Горохов як жалував ся Скоропадський, задержав на границі богатых купців з стародубського і чернігівського полку, які ще минулої зими (а лист Скоропадського писаний 6 вересня 1719 р.!) виїхавши до Риги а потім повернувши мусять стояти на границі, хоч ані в Рязі ані по дорозі, по якій вони вертали ніякої зарази нема²⁾. Правда Скоропадський ще перед тим звертав ся до згаданого капітана з жаданнем пропустити купців, та на не звичайний собі російський капітан відповів українському гетьманови відмовно а в додатку в доволі грубіанській формі, користаючи при тім з систематично в тих часах надуживаного протексту — чуток про морову заразу. „Купцям — лише він в відповіді на гетьманський лист — через установлені форпости... перепуску не буде під загрозою смертної кари, бо в волоськім і мультянськім краю і в Польщі морова зараза. А що до згадки в вашім листі, що купці через те попадуть в руїну, то здаєть ся мені, се можна лишити на боці. Хоч би і померли, то журити ся тут нічим... Що-ж до того, про що в иншім місци свого листу згадуєте, буцім то маю указ від царського величества, пропускати веїх в Бахмут по сіль, то про таке я не чував і вашій вельможности хтось про се брехливо доніс, бо до Бахмута наказано пускати тільки до соляних заводів підрядчиків і робітників поза форпости, а звідтіля, як вже сказано, ніхто ні з чим до указу не буде пронущений“³⁾.

В згаданім тут доволі соли пограничні власти так давали ся в знаки купцям і чумакам, що єї шикани в деяких роках просто викликали соляну крізу на Україні. Як ми бачили висше з Бахмута привіз соли був утруднений, бо в часах Петра загалом була тенденція по змозі перепи-

¹⁾ М. А. М. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 25/1752, л. 104—105.

²⁾ М. А. М. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 25/1752, л. 727, теж кн. 27/1754, лл. 512—516.

³⁾ Судієнко, Матеріали, т. I. с. 496.

няти купецькі і всякі інші зносини української людности на швиденних границях з огляду на Крим а передовсім на Запороже. Але так само роблено і з тими, які їздили напр. по сіль і в Галичину. В однім з листів до Головікіна в 19/І 1720 р. Скоропадський між иншим скаржить ся, що „спровадженої в Кокомії товченої (ступочной) соли, яка стоїть за Київом мало не ціле літо до тепер (застави) не перепустили. А тимчасом там, хвалити Бога, жадної між ними зарази не було. Проте дуже прошу ваше сіятельство, постарати ся про такий царський указ і пислати його київському губернаторови кн... Толіцину, щоби ту притриману сіль через застави свобідно пущено, бо всюди на Україні показав ся великий недостаток соли, що ніде ані дістати ані купити“¹⁾. На се що йно через три місяці видано наказ розслідувати справу, чи дійсно чумаки не переїздили через які небудь околиці, де панувала зараза і в таким випадку транспорт соли пустити²⁾. І тут власне в донесенню сенатови потребу видання такого указу мотивовано не так інтересом купців і потребами місцевої людности, як радше тим, що соли не стає для розкватерованих на Україні драгунських полків, яким недостарчено соли з Великоросії³⁾. І таким способом передержано цілу купецьку чи чумацьку валку на границі мало не цілий рік.

Та що ту вже говорити про звичайних купців, коли цілими місяцями затримували на заставах не пускаючи ні сюди ні туди купців на чолі з такою привілейованою особою як гетьманський фактор, купець Самусенко, що віз з Риги для домашніх гетьманських потреб вино, селедці і т. д. Даремно сам гетьман робив київському губернаторови (22/І 1720 р.) представлення, що застави прецінь установлені для заповідних товарів і здержування проїзду в Іданськ і Королевець а не для Риги. А тимчасом купців притримують, як раз в найбільше для них догідну пору, коли вони можуть їхати зимовою дорогою⁴⁾. На се звичайно відповідали, коли загалом відповідали, так як в 1730 р. київський губернатор Апостолови в справі купців, яких притримано на семківській заставі 3 місяці. Наколиб купці тримали ся дороги через великоруські городи, тодіб їх перепускали через границю України без перешкоди, а так з огляду на те, що в Польщі, мовляв, не заховують корантани, тому купців форпости і застави затримують⁵⁾.

1) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 27/1754, л. 98. 2) *ibid.* л. 109—110. 3) *ibid.* л. 108. 4) Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

5) *ibid.* Натомість позволено привіз соли без усяких перешкод в Великоросії. Лѣтопись занят. Арх. Ком. вып. XVII, с. 132, № 191.

Тепер само собою насуваєть ся питанне, через що українські купці, мимо того, що по більшій часті мусіли вже вести торгівлю з російськими портами, а передовсім з Ритою і Петербургом, незважаючи на такі перешкоди з боку пограничних властей так нерадо їхали через „великоросійськіє города“ і так уперто старали ся утримати ся при старій дорозі, напр. через Бішенковичі. Адже для заохоти купців з України, щоб вони їздили з товарами до Петербурга і тільки в границях держави, 10 листопада 1720 р. цар видав указ з ріжними полекшами для купців. Вага того розпорядження як ми вже згадували, була в тім, що купці з України на коли візьмуть на митних коморах „виписи“, можуть їхати без перешкод до Петербурга показуючи тільки по дорозі виписи всяким урядникам приставленим до побирання мита, фіскалам і арендаторам (откупщикам) мит. Тим знова наказано під карою ніде таких товарів не зачіпати, возів не розбивати і до самого Петербурга ніде не брати мита від найму підвод, десятої часті від найму суден і так само не брати т. зв. „привального и отвального“¹⁾. Незважаючи на такі, як здавало ся би, полекші, українські купці не лакомили ся на них, так що на другий рік правительство видало новий указ, яким примушувало їх їздити з товарами „въ рубежѣ“ з Порічча через Смоленськ і т. д.²⁾. В одній наведеній нами вже перед тим просьбі купців до Скоропадського, купці вказують на деякі причини такої неохоти їхати через російські міста, а власне недогідність дороги і „зайве мито“. Тимчасом був се не один рід мита і не в однім місци а ціла система мит і всяких інших оплат, якими була обмотана внутрішня торгівля в Росії. Супроти того, як показала практика, указ з полекшами не мав для купців найменшого реального значіння. Бо як пише гетьман Апостол в донесенню про негодоти українським купцям „управителі митних комор і їх підвладні по містах і на деяких пунктах купецьких переправ не виконуючи того указу роблять українським людям різні прикροсти і шкоди. Затримавши вози з товарами відбирають виписи, оглядають товари і без викупу не віддають назад виписей і затримують (купців); від найму підвод беруть десятий гріш, так само і від гнаної на продажу худоби, хоч би вона була через

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до раздѣл. на департам. № 3568, л. 88. А. Семеновъ, ор. сіт. с. 57.

²⁾ М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. на департам. № 3568, л. 88.

брід перегнана, всюди беруть мостове, граблять за спасенне¹⁾, а крім того на границі беруть від готових грошей (які купець має при собі) і товарів мито, по п'ять грошів від рубля, а по продажі або купні товару у внутрішніх городах беруть других п'ять грошів (розуміть ся від рубля), а для того, щоби купець на термін поставив випись до оплати і поквітованне (зворотная випись) беруть застав або жадають доброї поруки. І тими способами купці наражені на страту часу і шкоду. Колиж купці вертають назад з не розпроданими товарами, то не вважаючи, що вже перед тим з тих товарів мито заплачено, беруть мито другий раз²⁾. В иншій значно пізнійшій донесенню знов пише гетьман про се. „З 1721 р. — скаржить ся він в імені купців — коли на підставі грамоти зачали купці провадити свої товари до Риги... через великоруські города, то там митні (таможенніе) бирмістри по свому великоруському звичаю (обыкновенію) установили брати від купців „крѣпостную и клецавую“ (роз. пошлину)³⁾ від найму підвод, чого би купці зовсім не повинни платити для того, що вони наймають підводи під свої товари людей з України а не з Великоросії, і то мито вони і до сього дня що річно платять. Для купців велика трудність лежить також в тім, що для провадження торгів з Ригію мусять їздити по виписі аж до брянської митної комори — а Брянськ з відсіля віддалений за сто двадцять верст. Тимчасом митні брянські бурмістри без покликання на який небудь указ змушують їх і вимагають від них якогось мита а власне „з явочных денег з рубля по полтретѣ копейки, перекупных по три четвертѣ и новоокладных с платежа пошлинъ по гривнѣ“. На кінці гетьман додає, що коли ся процедура з побиранням сих ріжнородних мит і т. д. не буде понехана то купці готові „и купечества своего лишити ся“⁴⁾.

¹⁾ Наслідком того, що згаданими розпорядженнями експорт товарів звертано до російських портів зачали купці з України гнати туди і рогату худобу. Кизеветтер напр. подає що з України до Коломни річно приганяли до 16000 голов рогатої худоби. На жаль тут не сказано ближше в яких се роках було, ані докладно не подано жерела, себто книги дотичної митної комори. А. Кизеветтеръ, Дѣлопроизводство рускихъ внутреннихъ таможенъ, какъ историческій источникъ. Сборникъ статей посвященныхъ В. О. Ключевскому, Москва 1909, с. 78.

²⁾ М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. по департам. № 3568, л. 88.

³⁾ Роди внутрішнього російського мита.

⁴⁾ Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

Значить, укази з усякого рода полекшами мали лишень чисто теоретичне значінне; в практиці при всіх тих указах, навіть їм в супереч виходило щось зовсім противне. Український купець ідучи з товарами через „великоросійськіє городы“ натикав ся всюди чи то адміністративні чи міські власти, які покликуючи ся на якісь зовсім інші, йому незнані, укази, а то просто „не обявляя никакого указа“ казали від усього платити „нѣякуюсь пошлину“. Одно слово купець попадає в лабіринт того що на Україні як термін називало ся „великоросійскимъ обыкновениемъ“ — себто такий порядок не, де вже можна розрізнити, закона від самоволі урядників. Та крім того рода ріжні оплати мали ще і в тім свою лиху сторону, що вимагали значного капіталу а власне готівки, ще перед продажію товарів, а се для українських купців, які в тих часах головно оперували кредитом, було очевидно дуже недогідним. Супроти того не диво, що купці з України старали ся увільнити ся від накидуваних доріг.

Нарешті до тих опікунів, які мали пильнувати ввозу і вивозу товарів на границі в початках 1720-х рр. прилучили ся ще й інші, хто зна чи не більш недогідні для купецтва і загалом торгівлі, як війські застави. Правительство для більшого утруднення переїздів за границу а по части певно і з потреби грошей сенатським указом з 10 лютого 1721 р. віддало, як се дуже часто практикувало ся в Росії, мито на польській границі так від Великоросії як і від України в аренду. При тім наділило арендаторів дуже широкими повновластями, а власне заборонені для вивозу або затаєні товари забирати *brevi manu* на власну користь. В тих же місцях де по закону не було мита, там віддано в аренду переїзд через границу і нагляд над ввозом і вивозом заповідних товарів теж з правом заборонені товари конфіскувати.¹⁾

Та на скільки правительство старало всіми способами замкнути купцям виїзд за границу з товарами, що представляли собою цінність для торгівлі в російських портах, на скільки протегувало або дивило ся крізь пальці на торговельні операції російських купців на Україні, на стільки знова старало ся унеможливити торгівлю з України тими товарами, які числили на збут головно в нутрі Великоросії. І так Москва значно перед тим старала ся забезпечити себе перед конкуренцією української горівки і тютюну,

¹⁾ П. С. З. VI, № 3731; Лѣтопись занят. Арх. Ком. XVII, с. 141, № 252.

заборонюючи їх привозити з України до Великоросії¹⁾, так само заборонювала брати мито від російських товарів на Україні.²⁾ Одначе з початку сі заборони не давали себе сильно в знаки, супроти можливости вести свобідно торгівлю з заграницею, при чім з іншими товарами йшов туди і тютюн. Та инакше справа стояла тепер по згаданих заборонах. Купець, що йшов з товарами до російських портів, брав з собою розумієть ся всякі товари, а в тім і тютюн, щоб при нагоді де небудь продати. І тут то правительство поновило свої попередні заборони значно їх заостривши. І так 1719 р. (4 марта) вийшов указ, яким заборонено везти з України до Великоросії тютюн на продаж під загрозою конфіскації всього рухомого і нерухомого майна дотичного купця.³⁾ Виймок зроблено тільки „для подрядного табаку“, себто партій закупуваних на рахунок казни, що звичайно доручувано російським купцям. Та практика показала, що ті „подрядчики“ користали з сеї нагоди і купували тютюн і на свій рахунок, бо небавом в доходах з тютюну показали ся недобори. Проте на підставі промеморії камер-колегії з 14 цвітня 1725 р. малоросійська колегія в маю тогож року від себе видала по полкам укази, якими заборонила продавати „черкаській табакъ“ великоруським „всякого званія людямъ“, з виймком арендаторів доходів з тютюну, або їх вірних зборщиків, і то лишень тоді, коли вони викажуть ся відповідним указом чи то камер-колегії чи губернаторів.⁴⁾ В 1727 р. коли то загалом показало ся неможливим удержати в силі деякі постанови Петра, знесено вправді заборону продавати в Росії тютюн з України, але одночасно наложено на нього дуже високе мито на великоруській границі, мито 25—30% від вартости (20 коп. від пуда), очевидно крім плаченої вже в гетьманщині індукти.⁵⁾ Так само за привіз горівки з України брали на коморах що найменше по 1 руб. від куфи, як се видно з відповіді камер-колегії сенатови в 1724 р.⁶⁾

Всі дотеперішні укази, так в справі вивозу цілого ряду товарів за границю як і що до нормовання доріг, були видані так

1) П. С. З. I. № 607. 2) П. С. З. II. № 537; див. теж Слабченко, Малоруській полкъ, с. 256.

3) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. 25/1752, лл. 99—101. Лѣтопись занят. Арх. Ком. XVII, с. 129—130, № 178.

4) Х. И. А. Д. М. К. № 6286.

5) Семеновъ, ор. сіт. с. 151; теж моя статя Причиники до історії відносин російського правительства... Зап. Н. Т. ім. III. т. 61 с. 38.

6) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 7/1734 л. 587.

на осліп без якого би то не було попереднього познайомлення про стан торгівлі на Україні, роди товарів, конюнктури за границею, роди і величину мит. І се досить скоро зазначало фатальними наслідками. Власне дальші заходи правительства, особливо укази з початку 1720-х рр., як напр. відданне мита на границі в аренду і такі повновласти арендаторам супроти купців треба уважати головно sui generis боротьбою проти деяких негативних наслідків спричинених попередніми указами. Здавлена ріжними заборонами і шиканами пограничних властей торговля, особливо дрібнійша, яка будучи найслабша засобами найбільше проти сього була безборонна, зачала шукати собі виходу в контрабанді. Що контрабанда і то власне передовсім на польській границі зачала особливо в тих часах йти інтензивно, на се маємо цілий ряд вказівок.¹⁾ А що знова правительство ставило ся до контрабанди дуже строго, трактуючи се як один з важнійших державних злочинів і підтягаючи се під третій пункт указа з 1715 р., про діланне на шкоду скарбу, то се знова давало привід до деморалізації людности, донощництва на тлі контрабанди, а дальше доводило до процесів. Українські власти дуже нерадо займали ся такими процесами і часом не від того були, щоб таку справу замнати, тим більше що самі в душі не могли не спочувати контрабандистам уважаючи росийські торговельні обмеження незаконними. Та на лихо ініціатива до слідства в сій справі звичайно виходила від росийських органів, які до переведення таких процесів додавали свого представника. Для прикладу наведемо такий процес 1719 р. Стародубський „обиватель“ Бартошевич поробив такі зізнання перед тою слідчою комісією, що, як ми вже згадували, переводила слідство в справі скуповування і перевозення за границю пеньки Меншиковим і другими. Бартошевич сказав, що чув від індуктарських слуг, Савки і Івана Кравця, що стародубський обиватель і купець Василь Корнющенко перевозив за границю заповідні товари смольчугу і щітину. Щоби отже індуктарські слуги не донесли про се до ратуші або „індучному“ (факторови) Корнющенко мав їм дати „по копї чи по талару“. Покликані перед комісією згадані

¹⁾ Див. напр. Слабченко, Малорускій полкъ, с. 257—258; теж Семеновъ, *op. cit.* с. 135—136. Тут одначе д. Слабченко не порозумів цілої тої справи і невірно твердить, буцім то контрабанда викликала „рядъ стѣснѣннѣхъ торговлю указовъ“, під чим розуміє укази про заборону торгівлі з заграницею заповідними товарами. Тимчасом, як бачимо, се було як раз навпаки: згадані укази викликали контрабанду, як реакцію.

індуктарські слуги заперечили, наче б вони що небудь таке говорили Бартошевичови, а заперечили тим більше, що на випадок признання їм самим грозила кара за недонесення про се, куди слід. Проте комісія зложена з полкових і ратушних урядників з наказним полковником Чернолуksим, хотіла було замняти справу, тим більше, що розмова між індуктарськими слугами і Бартошевичем вела ся з паних очей. Та на лихо візнання сього останнього були пороблені в присутности російського прапорщика Малєєва. Через те як доносив висланий гетьманом до Стародуба канцелярист Романович, „того, пановестаршина стародубовская, же есть царственный интерес, а к тому что и при бытности господина прапорщика, теперь от боку возможности вашей сюда в Стародубъ присланного, тоє (візнанне) стало ся, во тце опасуючи ея оставити... о томъ учили інквѣзицію“. При тим замітне в листі канцеляриста обурення на Бартошевича, який „при своем доношенію, непременно хотячи доказати, стоитъ“. ¹⁾ Як в сїм власне випадку скінчила ся отся „інквѣзиція“ — не знаємо. Міркуючи по тим, як тоді в таких справах а ще й до того на Україні поступали, думаємо, що в кождім разі всі замішані в ту аферу не виключаючи й донощика, не вийшли з неї на сухо. Та зрештою тут се і неважно, а важно те, як одно зло викликало в консеквенції друге. Обмеження свободної торгівлі мало в результаті розвій контрабанди, яка вже сама собою означає дуже невідрадні для торгівлі обставини і розуміеть ся відбиваєть ся як найфатальнійше на дальшій розвитку правильного торговельного руху. Бо контрабанда накликала нові обмеження, які вже мали характер репресій. Таким ми мусимо уважати зацитований вже указ про віддання пограничного мита і навіть проїзду в аренду з правом конфіскації недозволених, або дозволених але затасних товарів. Правительство очевидно виходило з такої точки погляду, що арендатори мит маючи в тим свій інтерес, далеко краще будуть пильнувати границь ніж урядові органи. Та знова такі повновласти давали арендаторам в руки дуже широку скалю ріжних способів до надужити, які знова таки перли торговий люд до контрабандного перевозу. І так йшло в колісцє. Очевидно, що сама контрабанда була лишень зверхньою признакою тих пертурбацій, кризи і упадку торгівлі й дезорганізації купецтва на Україні, які витворила така руйнуюча полі-

¹⁾ X. И. А. Д. М. К. № 6816.

тика. Та про се буде дальше, а тепер перейдемо до обговорення того, як відчули обмеження української торгівлі ті краї, в які була звернена головна торговельна струя. Становище тих країв в сій справі і заходи поправити діло і привернути його до попереднього стану, служить при тім посереднім доказом великого значіння української торгівлі на деяких торговельних ринках.

IV.

Всякі ремонстрації і заходи гетьмана Скоропадського проти нового курсу торговельної політики російського правительства на Україні ні в чім не вплинули на переміну того курсу. Що найбільше гетьманови вдавалося хіба в якім небудь спеціальнім дрібнім випадку допомогти в чім небудь поодинокому купцеві чи цілій купецькій компанії; при тім голова цілої гетьманщини нераз цілими місяцями мусів ждати на перемогу над яким небудь пограничним капітаном, якому через щось не хотіло ся пустити або випустити купця через границю. Діспропорція між заходами а результатами гетьманських представлень була настільки велика, що як ми вже сказали, інтервенції гетьмана в справі торгівлі лишають ся майже незамітні. Своєю дорогою, що і сам Скоропадський, чоловік дуже не далекий, не особливо здавав собі справу з ваги цілого сього питання і не показав особливої ініціативи в бороненню автономії України в торговельних справах, інтервенюючи звичайно на підставі поодиноких купецьких скарг. Одначе треба додати, що супроти такої свідомої своїх цілей і такої безоглядної політики Петра навряд чи міг би був чого добити ся і чоловік далеко розумнійший і енергічнійший від Скоропадського.

За те в кінцем 1710-х і в початках 1720-х рр. вступив ся за інтереси української торгівлі новий несподіваний чинник, на якого здасть ся ані українські купці ані російське правительство не числили. Тим чинником було австрійське правительство. Само собою розуміть ся, що Австрія не робила сего з якоїсь особливої любови до України і з бажання їй допомогти, але для оборони своїх власних інтересів, які в сій випадку повсвіді годили ся з інтересами української торгівлі.

Скасування Петром свободної української торгівлі, заборона вивозити товари за границю на рівні з українським купецтвом, а з початку то можливо в ще висшій степені, болючо відчули австрійські взгядно вроцлавські купці. Для Австрії страта такого цінного експортера сирих продуктів і такогож

ринку збуту для австрійських мануфактурних виробів (шлезьких, стирийських і т. д.), який представляла з себе Україна, була незвичайно важна. Українська торгівля творила занадто велику позицію в австрійським торговельнім бізнесі, щоби Австрія могла з легким серцем і без боротьби з тим погодити ся. Як ми вже згадували, то ще в 1714 р. шлезькі купці подали своєму правительству меморіал, в якому вони звертаючи увагу правительства на значінне української торгівлі з Вроцлавом, просили ужити заходів для усунення для торгівлі перешкоди в Польщі, головної тоді ще перешкоди для українського купецтва перед виданням потім цілого ряду петрівських заборон. Певна річ, що заінтересовані австрійські промислові а особливо купецькі круги дуже скоро відчули на своїй кишені перешкоди торгівлі з Україною, і коли австрійське правительство не виступило перед російськиж з відповідними представленнями зараз по 1714—1715 рр., то тільки тому, що не було зручної нагоди. Весь той час, хоч Росія старала ся ввійти в тісніший контакт з Австрією, то наслідком ріжних обставин (а між ними напр. справи царевича Олексія) відносини між обома державами були по більшій часті дуже натягнені, а в 1719 р. мало не дійшло до розриву дипломатичних зносин.¹⁾ Та при кінці 1710-х рр. політичні конюнктури так уложили ся, що Петро з огляду з одного боку на нескінчену війну зі Швецією, з другого на свої інтереси в Німеччині доконче старав ся притягнути Австрію до заключення зачіпно-відпорного союзу з Росією.²⁾ Для підготовки для сеї справи трупту вислано 28/2 1720 р. уповажненим послом до Відня австрофіла генерала Ягужинського, який підчас переговорів з цісарськими міністрами несподівано для себе наскочив на українську справу на горизонті міжнародних відносин, дарма, що справа ся мала не політичний а економічний характер. А що се було несподіванкою для російського правительства видно з того, що в подрібній інструкції даній Ягужинському не знайшло ся найменших вказівок про торгівлю України з Вроцлавом.

Видно, що вже на самім вступі переговорів пороблено натяки на припиненне української торгівлі з Вроцлавом, бо вже в першій реляції з Відня своєму правительству 30 цвітня 1720 р. Ягужинський пише: „Що ж дотичить торгівлі з Вроцлавом, то буду ту-

¹⁾ Див. напр. Соловьевъ, Исторія Россіи (Видання „Обществ. Пользы“ без дат) IV, с. 398—402, 521—529. ²⁾ *ibid.*, с. 531—535.

тешним міністрам відповідати, що ся торгівля була самовільна без усякої регуляції¹⁾ і договору, а потім сама собою перепинила ся (!) наслідком многих причин а по більшій часті через морове повітре; але нехай тутешній двір подасть проєкт, на яких умовах (кондиціяхъ) бажає сю торгівлю відновити, то я його перешлю дворови в. цар. величества і сподію ся, що в. величество для приязни з цісарем згодите ся на все можливе, що не противить ся вашим інтересам²⁾. Ся запропонована відновидь Ягужинского, яку він мав дати австрійським міністрам дуже характеристична. Характеристична вона перш за все з гори заповідженим крутіїством, з яким думав він вести дальші переговори в сій справі, а друге органічною чисто московською неохотою до всього, що „самоволне без всякаго опредѣлення и договору“, що не мало свого жерела в якім небудь указі, хочби воно, як в сім випадку українська торгівля, було природним наслідком даних обставин. В рескрипті з 23 мая в відповідь на сю реляцію Ягужинскому в імени царя написали: „Що до вашої відповіді, яку ви думаете дати в справі торгівлі України з Броцлавом цісарським міністрам, наколи вони се будуть підносити, то ми се наймилостивіише апробуємо. Про се можна говорити потім, прийшовши до згоди в головній справі (себто в справі політичного союзу), одначе не написавши суди не можете на се (відновлення торгівлі) згодити ся“³⁾.

І аж темер, коли про українську торгівлю заговорили в Відні, при чім не виключила була можливість, що мабуть треба буде пійти на якісь уступки зі свого дотеперішнього становища, правительство похопило ся, що власне кажучи, про фактичний стан української торгівлі воно нічого, або майже нічого не знає. Щоб сьому зарадити, правительство повідомило гетьмана 3 мая 1720 р. що камер-колегія висилає на Україну свого комісаря Василя Блеклая „для надзирання надъ тамошнимъ купечествомъ, что к размноженію того купечества служить можетъ“. Після даної йому інструкції Блеклай повинен був зібрати звістки, які товари з Ніжина і з інших українських міст вивозять до Польщі, Туреччини, Німеччини і в інші краї, так

¹⁾ Так треба в сім випадку розуміти „опредѣление“.

²⁾ Московскій Главный Архивъ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ. Австрійскія дѣла, 1720 г. № 7, реляція 1.

³⁾ М. Г. А. М. И. Д. Австр. дѣла 1720 г. № 6, рескр. 9. (Всі рескрипти Ягужинскому підписані Головкиним, Шафіровим, Остерманом і Степановим).

само яка скількість з тих товарів йде в Росію, скільки з того приходить мита, а нарешті якими способами можна би розширити торгівлю на користь скарбу і народу. Всі ті інформації мав комісар збирати від ратушних митових урядників і від ліпших купців.¹⁾ На чім скінчила ся місія того комісара — невідомо; мабуть ні на чім, принаймні нам не вдало ся досі нагадати на який небудь слід того справоздання, яке він повинен зложити правительству.

Тимчасом австрійське правительство не засицало сеї справи і міністри дальше при кожній нагоді пригадували Ягужинському про відновлення торгівлі з Україною. В реляції з 22 червня того року пише він знова свому правительству про се... „Граф Штарембері буцім то від себе по щирости сказав мені — говорить Ягужинский — що між иншими справами можна буде зробити договір про свобідну по давному торгівлю України з Вроцлавом. На се я йому реплікував, що треба раніш прийти до порозуміння в головній справі, а торгівля з трактатами ні в чім не вязеть ся, хіба лишень о стільки, о скільки з обидвох сторін мали би бути іменовані комісари; до того ж я не розумію ся на порядках (очевидно при переговорах) про торгівлю. На се він (Штарембері) відповів, що торгівля справді до головних трактатів не належать, а він теж в таких річах не має знання (іскуства) — і потім покинувши се злегка натякнув про невідповідне поступованне Дашкова в Царгороді“.²⁾ На се знова відповіли Ягужинському з Петербурга в рескрипті з 18 липня, що дізнавши ся про принципіальну згоду цісарського двора ввійти з Росією впорозумінне, цар наказав уложити проєкт доброї приязни з цісарем і в справі торговельних зносин між обидвома сторонами. Так проєкт оборонного союзу як і в справі торгівлі мав бути післаний Ягужинському по виготовленню, тепер же його сповіщено про се, щоб він мав на випадок конференції щб відповісти.³⁾ І справді, заки ще російський посол дістав сеї рескрипт, то як він пише в реляції з 2 липня, австрійський віцеканцлер мав з ним конференцію, на якій заявив, „що цісар тепер володіє богатъма краями над Середземним морем, проте можна б робити договір і в справі торгівлі (побіч політичного). Потім віцеканцлер ближше від себе пояснив, що можна

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малорос. эксп. кн. № 27/1754, дл. 127 і 129. Лѣтопись занятій Арх. ком. XVII, с. 134, № 205.

²⁾ М. Г. А. М. И. Д. Австр. дѣла 1720 г. № 7, ред. 13, л. 50.

³⁾ *ibid.* № 6, рескр. 17.

би умовляти ся і про торгівлю з австрійськими німецькими провінціями. На кінець граф Штаремберґ просто таки зійшов на відновлення торгівлі з Вроцлавом. Се вони — кінчить Ягужинский, який нарешті зорієнтував ся що до становища австрійського правительства — ставлять як достаточні і важні пропозиції з свого боку¹⁾ (для заключення і політичного трактату).

Дотеперішній хід тих переговорів, як бачимо, дійшов до тої точки, де становище обидвох сторін достаточного вияснило ся. І так коли з одного боку російське правительство з початку справу відновлення торговельних зносин України з австрійськими краями вважало дрібною і неважною, про яку буде можна опісля говорити по заключенню головного трактату, то австрійське правительство навпаки, з початку що правда поволи і до волі осторожно, але чим далі то все більш твердо і консеквентно висувало сю справу наперед, так що вона кінець кінцем набрала характеру передвступної умови, від якої, як здавало ся, почасти залежить і порозумінне „о главнѣйшихъ дѣлахъ“.

І російське правительство порозумівши в чім річ пішло й мусіло піти на уступки, принаймні в теорії. В рескрипті до Ягужинського з 1 серпня міністри писали: „коли цісарський двір хоч не малу має охоту вступити з нами в зобовязання, одначе для того очікує проєкту з нашого боку, для того ми наказали тут уложити такий проєкт так про приязнь з цісарем (політичний союз), як про торгівлю між обидвома сторонами... і сей проєкт буде вам скоро присланий“.²⁾ І дійсно в виготовлений загальний проєкт влучено між иншим і справу відновлення торгівлі, як 5 точку, хоч зрадавано її так загально, що в такий формі вона властиво нічого не пересуджувала. В тій точці сказано: „Щоби сей трактат зробити твердим і хосенним через користи (авантажи), які можуть обопільно мати піддані обидвох сторін в установленню торговельних зносин між краями і підданими висше названих величеств, для того постановлено і згоджено ся на те, що будуть іменовані комісари, які мають з'їхати ся для порішення і установлення умов трактату про комерцію. А заки той трактат буде заключений, то дозволено буде з обидвох сторін підданим приїздити в другу державу і краї і тут займатися купецтвом по установам і звичаям кожної держави“.³⁾ І коли — як говорить Ягужинский в реляції з 27 серпня — він відповідно до інструкції злегка натякнув австрійському ві-

1) *ibid.* № 7, рел. 16, л. 58. 2) *ibid.* № 6, рескр. 13. 3) *ibid.*

цеканцлеру, що надіється, що скоро буде в можності вести неогоціяції в справі обосторонної торгівлі, то віцеканцлеру було се приємним, і він на се заявив, що се річ гарна і що можна вже чим небудь зробити початок цілій справі.¹⁾

Та тут російське правительство, хоч поробило обіцянки для приеднання Австрії, але що привернення давних торговельних зносин, себто свободної торгівлі на Україні йшло в розріз ціллим напрямом його політики супроти гетьманщини — з дальшими стадіями сеї справи зволікало. І що цікаво, що з хвилиєю коли воно загалом допустило розмову про евентуальний торговельний трактат, то від тоді дуже старанно уникало уживання термінів „торговля з Україною“ і т. д., а удавало, що діло тут в торгівлі загалом з Россією, а потім висувало і торгівлю з Москвою, хоч австрійські міністри вже з самого початку дуже виразно поставили справу, о яку торгівлю їм розходило ся. Як доносив Ягужинский 22 жовтня тогож року, віцеканцлер знов говорив йому про торгівлю і питає, „чи я маю повновласть переговорювати про се, згодити ся в тім напрямі, щоби торгівля між Росією (!) і Вроцлавою по давному була свободна. При тім додає, що з вигодою для обидвох держав обопільно можна вдоволяти ся товарами, а власне за юхт і внші російські товари можна брати сукна, угорські вина, що длішні від французьких, і т. и., згадає також, що тепер у них в Остенді заведено торгівлю з Індіями“. На се відповів Ягужинский, що торговельного трактату так скоро не можна уложити, і для того звичайно в усіх інших (загальних) трактатах тільки застерігаєть ся, що для уложення спеціально торговельної конвенції будуть іменовані комісари. При тім російський посол покликає ся і на зацитувану висше точку російського проекту, в якій досить виразно зазначено, щоби до часу заключення торговельного трактату було позволено підданим обидвох держав приїжджати і торгувати в кожній з двох держав відповідно до постанов всякої з них. Нарешті закінчив, що треба з „главнїйшей матерїи дїло начинать“. ²⁾ Розумієть ся, що таким становищем австрійські міністри не задовольнили ся. Се тим більше, що російське правительство на практиці не сповняло обіцянок, зроблених в 5 точці договорного проекту, і, як знаємо вже, так само як і перед тим ніяких уступок не поробило українським купцям що до вивозу за границю товарів. Проте небавом по сій розмові 19 листопада покликав до себе Ягужинского міністер граф Шлік і тут насту-

¹⁾ *ibid.* № 7, рел. 29, л. 115. ²⁾ *ibid.* № 7, рел. 43.

пила між ними інтересна виміна гадок в сій справі. Граф Шлік зажадав від Ягужинського, щоби перед заключенням формального трактату „позволено підданим обидвох держав свобідно по давньому вести торгівлю“. На се відповів Ягужинський, „що про те нема що й говорити, бо се вже в поданім проекті запропоновано, і коли в головній справі прийде до порозуміння, то се останнє (дотично торгівлі) само собою прийде“. Шлік очевидно знаючи вже ціну таким обіцянкам вправді впевнив Ягужинського, що австрійське правительство схилило ся до тої думки, щоби обидві держави „тісно звязали ся“, одначе додав, що „позаяк торгівля є головним мотивом до доброї приязни між обома націями, то він сподієть ся, що се тому ні в чім не перешкодить, наколи торговельні зносини зараз же будуть відновлені“. Супроти такого dictum російський амбасадор нічого ліпшого не міг придумати, як знова заслонити ся тим, „что о подробностях коммерции не искусен і тако ничего на то ему отвѣтствовать не могу“. Одначе наколи австрійське правительство чого такого бажає, то нехай з свого боку запропонує, яким способом уладити торговельні зносини. а він, Ягужинський, не занедає про се донести. За се вхопив ся Шлік і тут же „старой образецъ предложилъ“, себто щоб привернути попередній стан. Зрештою можна було, по думці Шліка, знайти і другий спосіб, по части компромісовий, а власне що австрійські купці могли б зі Шлезка возити свої товари до Іданська, а купці з Росії (з України) на російських кораблях теж туди спроваджувалиб свої товари і там наступала би обміна. На се знова відповів Ягужинський, що він не може дати пояснень про такі подробиці, а просить міністра представити свої жадання і проекти на письмі, що Шлік приобіцяв зробити иншим разом.¹⁾ На сїм австрійське правительство поки що перервало переговори в Відні, щоб їх перенести на більше відповідний ґрунт до Петербурга.

В Петербурзі підняв сю справу на ново австрійський посол граф Кінські. Він міг сподівати ся деякого успіху тим більше, що одночасно вів секретні переговори з деякими відданими собі міністрами (напр. відомим вже генералом Ягужинским) в справі унормовання наслідства на російським престолі в користь свояка цесаря, сина Олексія Петровича, в чім потайки годили ся з ним міністри. І так Кінські відбув першу, здаєть ся, конференцію в колелії заграничних справ дотично відновлення торговельних зно-

¹⁾ *ibid.* № 7, рел. 50.

син між Україною і Шлезком 4 грудня 1721 р. Тут він навязав відразу до тих переговорів, які ведено в минулім році в Відні через Ягужинського. Він заявив, що позаяк тепер щасливо відновлено давню добру згоду між обома державами, для того треба б, щоб для показу сього на зверх, піддані обидвох сторін могли з того користати. Через те з боку цісаря ставлять домаганне, щоб тепер до часу заключення формального трактату була між підданими обох держав відновлена по давньому свобідна торговля, а власне з України через Польщу з містом Вроцлавом. Очевидно російські міністри звальювали вину перепинення торговельних зносин зі Шлезком вже не на морове повітре, а на трудности, роблені купцям в Шлезку¹⁾, а також використали, як аргумент давніші скарги українських купців на митарства

¹⁾ Не знаємо навіть приблизно, які надужитя над купцями в Шлезку закидали російські міністри. Але розуміть ся, що за такий довгий час зносин знайти що небудь в тім роді було негрудно. І так можливо, що тут міністри покликали ся на подію, яка склала ся з київським купцем Романом Якимовичем. Після представлення справи самим Якимовичем, його пограбили в марті 1704 р. недалеко Вроцлава цісарські піддані, що подали себе за Шведів, з яких одначе був тільки оберляйтнант Гаген (Haagen). При тім мав помагати тій шайці владителю замку і містечка Тошка, де се власне стало ся, граф Кольонна. Шкоду понесену наслідком тої грабіжки подав Якимович на 20.000 ефимків (пограблені товари на двадцяти возах, як сукна, полотна, срібло і коси). Якимовичеві вдало ся визанючити в Петербурзі в 1705, 1707, 1709 рр. відповідні грамоти до цісаря з просьбою розглянути сю справу і нагородити пошкодованого. Австрійське правительство дійсно завядило слідство а потім і суд в Празі в сій справі, з чого виходило, що пограбив Якимовича шведський відділ зі згаданим оберляйтнантом на чолі під претекстом конфіскації оружя і все те разом в купцями відпровадив до Торуня, де був тоді шведський король. Король з добичі $\frac{2}{3}$ задержав собі а $\frac{1}{3}$ віддав грабіжникам. Граф Кольонна, як виходило зі слідства не тільки, що не помагав грабити, але ще старав ся оборонити купців, хоч розуміть ся безуспішно. А що в тім напалі в самій річі приймало участь декілька цісарських підданих, то австрійське правительство зобовязувало ся з них по змові відповідну частину шкоди стягнути. Одначе се, як і загалом ціла ся афера, скінчила ся ні на чім. До річи, в наступнім (1705) році того нещасливого Якимовича знова пограблено тепер вже в Польщі на суму 15.000 ефимків, наслідком чого він обанкротив ся, а його зобовязання мусів перейняти на себе його брат, відомий Кузьма Кричевець, пізнійший київський війт, якому знова 1709 р. російські салдати забрали 52 коней, буцім то для переслідування Шведів. Вся та історія служить ярким вразком того, як тяжко давала ся в знаки північна війна українській торговлі. М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по мадорос. экс. кн. № 7/1734, лл. 722—772.

в Польщі. Кажемо: очевидно, бо того можна догадувати ся з відповіди графа Кінського на ті дві точки. І так що до евентуальних трудностей купцям в Вроцлаві, то після запевнень Кінського римський цісар обіцяє видати відповідні дуже строгі укази, щоб на будуче чогось подібного не було. Що до того, на що були наражені купці підчас переїзду через Польщу, а власне на перетримування, плачення багатьох неправних мит і т. д. то Кінські іменем свого правительства запропонував спільну інтервенцію у короля і Річи посполитої з домаганням, щоб там був запроваджений в сій справі порядок і забезпечення купців від надужить¹⁾.

Нарешті колегія заграничних справ, в якій Кінські зі згаданих перед тим мотивів натрафив на прихильність, а якій хотіло ся приєднати Австрію, в своїм докладі царю про сю справу запропонувала в дуже зрештою обережній формі таке: „Тому що від цісарського міністра наступило предложення відновити свобідну торгівлю з городом Вроцлавом, то чи не зволить імператорське величество показати цісарському дворови деяку прихильність в тій справі, а власне дозволити певну означену скількість (уреченное число) товарів туди (у Вроцлав) возити. А щоби в митах не було страти, то в Києві установити на ту означену скількість товарів мито. Тим способом можна б в разі потреби приєднати цісарський двір для інших зобов'язань“. На се цар 21 цвітня 1722 р. поклав таку резолюцію в формі інструкції для міністрів: „О трактатѣ полномъ указу не імѣеть а здѣлать года на два с разсмотрѣніемъ“. Крім того, щоби себе лишне забезпечити, Кінські на приватній аудієнції у царя 13 мая предложив особисто — як видно з протоколу тої аудієнції — між иншими головними, як 4 точку своїх домагань „О бреславскомъ купечестве, чтоб по прежнему с Укратиною возстановлено было“, на що цар відповів, „що для виявлення своєї приязни до цісаря вже наказав (міністрам) з ним, графом, прийти до порозуміння“.²⁾

На скільки допущення українських купців до Вроцлава було важним моментом в відносинах Австрії до Росії, бачимо тут вже виразно з того, що при попередних переговорах лише від часу до часу маркована, тепер вже ясно Кінским була сформульована позиція, що Австрія в значній мірі від відновлення торгівлі з Україною робить залежним своє дальше становище

¹⁾ М. Г. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1721 г. № 9, лл. 23—24, Австр. дѣла 1722 г. № 6. М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 706. ²⁾ М. Г. А. М. И. Д. Австр. д. 1722 г. № 6.

до Росії в політичних справах. Навіть більше, Австрія власне від сеї справи хотіла зачинати переговори про політичний союз. Се особливо підніс Кінські на дальшій конференції з російськими міністрами 7 липня¹⁾ тогож року в часі дебати над союзом. По словам донесення французького посла Кампредона кардиналови Дюбуа, Кінські зазначив, що для облегчення дороги до тої щасливої події (союзу) необхідно треба зачати від справи відновлення торгівлі між Шлезком і Україною.²⁾ Справа ся була на стільки серйозна навіть в кругах дипломатів інших держав³⁾ що Кінські уважав зовсім можливим пояснювати нею хоч би перед згаданим Кампредоном свої тасмні конференції з російськими міністрами, за чим, як догадував ся Кампредон, крили ся переговори в справі наслідства російського престолоа.⁴⁾

Остаточню під напором австрійського правительства так цар і його міністри по неволі мусли згодити ся на таке поставленне справи, що відновленне торговельних зносин з Вроцлавом становить один з важнійших моментів в відносинах між обома державами, зглядно одну з головних точок для австрійсько-російського союзу. Так само колегія заграничних справ пропонуючи цареві „показать в томъ нѣкоторую склонность“ австрійському дворови, як і сам цар, коли відповідаючи підчас авдієнції Кінському сказав, що „для показанія дружбы своей к цесарю“ він поручив міністрам „о томъ согласить ся“, тим самим признали сю справу навіть, як передвступний крок до загально-політичного трактату. Тут заходила тільки та ріжниця, що як ми вже зазначили, Австрія мала на думці і говорила про відновленне торгівлі між Україною і Шлезком, а російське правительство маючи очевидно на думці те саме, старанно обминало саму назву України, а справу ставило так, що буцім то діло в торговельних зносинах між Росією і Вроцлавом. Одначе, що тут очевидно розходило ся поки що о самі слова, то австрійському послови було байдуже, як се називають. За те показала ся велика ріжниця між поглядами російського

¹⁾ *ibid.*

²⁾ ...M. le comte de Kinsky a ajouté, que pour faciliter cet heureux évènement, il était nécessaire de commencer par le rétablissement du commerce entre la Silesie et l' Ukraine. Донесення з 30 липня 1722 р. Сборникъ Русс. Историч. Общества, т. 49, с. 127.

³⁾ *ibid.* с. 123; донесення Кампредона з 24/7 1722 р.

⁴⁾ *ibid.* с. 134.

правительства і австрійського посла, коли прийшло до розв'язки конкретного питання, яким способом навязати назад торговельні зносини з Вроцлавом. Австрійське правительство нічого не мало проти торговельної конвенції, за яку стояла Росія, але розуміло і се, як привернення *status quo*. Для російського правительства таке поставленне питання означало ні менше ні більше, як перечеркнення свого дотеперішного так фіскального, як політичного становища супроти гетьманщини. А на се воно, як на зміну свого основного принципу в відношенню до України жадним робом не хотіло піти. І тут то між центральними російськими інституціями завязала се кореспонденція, яка мала сформулювати становище Росії в сій справі. А передовсім відчувала се потреба відповідного матеріалу для інформації, яким колегія заграничних справ не розпоряджала, а який з свого боку посідав австрійський посол, маючи в руках хочби цитований вже нами мемуарял вроцлавських купців. Та тут з гори можна було сподівати ся, що такий чи инший результат тих дослідів ледви, чи міг що небудь змінити. Зрештою російське правительство, головно колегія заграничних справ, яка веда переговори ще перед зібраннем потрібних дат вже мала вироблену певну перспективу, в рамках якої вона постановила держати ся. Не виходячи зі становища інтересів торгівлі а передовсім української, але тракуючи сю цілу справу як необхідну уступку своїх інтересів на річ Австрії, Петро і його міністри відразу, як ми бачили, станули на тім, що можна згодити ся на вивіз до Вроцлава тільки певної кількості товарів, при захованню нового мита і то на разі лишень на два роки. Але розуміть ся, для дальшого ведення переговорів сього було мало. Проте колегія заграничних справ звернула ся насамперед з пропозицією з 9 марта 1722 р. до комерц-колегії а потім 29 мая і до сената з жаданням прислати відомість, „в котрім році і які саме товари указами заборонено з Росії за границю вивозити і які дозволено, щоби знаючи се напевно можна було з цісарським послом в справі торгівлі з Вроцлавом дійти до порозуміння“.¹⁾ Дальше колегія в початках липня стягнула зізнання київського купця Вишневського проте, які товари з України вивозять до Вроцлава, а які звідтіля привозять.²⁾

Поки наспіла відповідь від згаданих інституцій, Кінські зорієнтувавши ся, що справа йде в небажанім для нього напрямі, ви-

1) М. Г. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1722 г. № 6. 2) *ibid.*

ступив з новими поясненнями. І так в часі відомої конференції 7 липня, коли на його пропозицію відновити вже раз торговельні зносини з Вроцлавом, російські міністри зажадали від його спису найбільше потрібних Вроцлавови товарів, а при тім заявили готовість заключення конвенції, то він тим зовсім не одушевив ся. Він відповів, „що така конвенція зовсім не потрібна, бо як сю торговлю указами заборонено, то цісар просить лишень, щоби знова указами назад її привернено“.¹⁾ Потім одначе передав спис потрібних товарів, який ми вже перед тим використали. Таке представлення австрійського посла не вплинуло на зміну становища колегії і вона передавши сенатови бажання Кінського, від себе подала (31 липня) такий проєкт. Отже хоч колегія опирала ся на резолюцію, то одначе вона що до часу, на який мала бути заключена конвенція, значно її звузила. „По думці колегії — написано тут — можна дозволити (на вивіз товарів до Вроцлава) до указу без означення часу, бо можна буде розглянувши інтерес імператорського величества²⁾ се розпоряджене знова перемінити. Можна дозволити на вивіз до Вроцлава на продажу тих товарів, котрі перед тим тудаж вожено і котрі находять ся в списі цісарського посла графа Кінського, а власне всякого рода юхту, воску, сала, всяку мяжку рухлядь, казбонного ревеню, рачачих очей, бадяну, садітри (означену скількість), клею, чаю, тютюну, бобрових хвостиків, китайок, китайських камок всякого коліру, рогатої худоби з України, означивши притім при кождім товарі, скільки якого річно тудаж пропускати. А з Вроцлава дозволити привозити в Росію ті товари, яких царськими указами впускати до Росії не заборонено. При тім в Києві установити на ті товари означену скількість мит, відповідно до того, скільки належалоб платити від тих товарів в портах його величності, щоби не було через те для скарбу страти“.³⁾ І так як бачимо проєкт сей не тільки, що власне кажучи не робив ніяких полєкс для торговлі, але ще — особливо що до України — заострював в дечім дотеперішне положенне. Задержував і через конвенцію хотів санкціонувати установлене *iure caduco* мито, якого на Україні перед тим не платили, за те дозволяв вивозити товари, які перед тим від біди можна було вивозити, а так само й ті, що

¹⁾ *ibid.* ²⁾ себто колиб такий дозвіл показав ся шкідливим для інтересів скарбу.

³⁾ Г. М. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла, 1722 г. № 6. М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 721.

що в 1719 р. перестали бути заповідними при одночаснім задержанню в цілій силі постанов, які заборонювали впроваджувати конкуренційні для росийської промисловости або для росийських портів заграничні вироби. Та сього мало. Брак означення терміну, до якого ся нова постанова мала обовязувати, впроваджував постійну непевність в купецькі круги, які через те не могли пускати ся на більші торговельні підприємства і подорожі. А вже найбільше безглуздою і небезпечною була пропозиція установити певного рода контінгент вивозу до Вроцлава, себто якийсь процент загального експорту поодиноких родів товарів. Така чисто канцелярська видумка при недостатчі організації торгівлі в тих часах, браку торговельної статистики не тільки з поодиноких районів, але й з цілої держави, мусіла впровадити лишень величезне замішанне в торговельнім руху і наразити купецтво на кольосальні шкоди. Правда прототипи такого контінгенту мала колегія в процентовім розділі вивозу до поодиноких портів держави, але там принаймні було се зорганізоване через приділення поодиноким портам поодиноких торговельних районів.¹⁾ Одначе сенат, як верховна власть в указі з 10 вересня тогож року цілковито станув на становищі колегії що до всіх її пропозицій в сій справі а в тім числі і що до згаданого контінгенту доручивши колегії заграничних справ на спілку з комерц-колегією виробити такий контінгент для поодиноких родів товарів.²⁾

За те критично поставили ся до того кабінетного еляборату більш компетентні в таких питаннях інституції, як комерц-колегія і головний магістрат. Мимо того, що згадані інституції теж держали ся принципів фіскалізму, але не горячкували ся так дуже всякими політичними тенденціями, як колегія заграничних справ і сенат. Вони дивили ся на справу більш холодно і не бачили причини інших заборон, крім зміцненого мита. В своїй промеморії з 9 жовтня 1722 р. до колегії заграничних справ комерц-колегія писала: „Можна поволити так із Росії крім салітри і лосевих шкір³⁾ до Вроцлава, як і заграничні товари пропускати через границу без означення скількості, хто скільки схоче, за оплатою мита, яке побираєть ся в росийських портах і через те не буде страти в поборі з мит. Так само

¹⁾ Семеновъ, *op. cit.* с. 58.

²⁾ Г. М. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1722 г. № 6.

³⁾ Салітра і лосеві шкіри йшли головно на потреби війська.

можна пропускати за границю і заповідні товари, але за оплатою мита на підставі ново уложеної тарифи.¹⁾ За оплатою мита після тойж тарифи дозволити можна і привіз заборонених товарів з Вроцлава. Бо — як справедливо говорить дальше комерц-колегія — „установленне високого мита служить замість заборони вивозу“. Щож до побирання тих мит, то комерц-колегія пропонувала на тій границі (в Квіві) дати для сього окремого інспектора. Тому для піддержання своїх виводів комерц-колегія запропонувала на поодинокі роди товарів дійсно незвичайно високе мито, яке мало лягти в основу нової тарифи.²⁾ Так само критично відніс ся до проєкту колегії заграничних справ а тим самим і сенату головний магістрат в своїй промеморії з 23 жовтня. Головний магістрат уважав шкідливим і неможливим до переведеня точку проєкту про контінгент. Магістрат „постанову сенату в справі відновлення торгвлі з Вроцлавом... а власне, щоби з перечислених товарів для торгвлі з Вроцлавом пропускати тільки певну означену скількість“, вважає неможливістю. З того виникне для купців клопіт і замішанне (конеузія), бо — аргументує магістрат — наслідком деяких перешкод не зібрано досі певних звісток, скільки юхту і инших товарів вивожено до Вроцлава на продаж, а на жаль таких звісток не можна буде скоро зібрати. Можна лишень догадувати ся, що напр. юхту, котрого там (на Шлезку) найбільше потрібують, вивожено 30—50 тисяч (пудів). І наколи означити певну часть до вивозу до Вроцлава особливо юхту (бо що до инших товарів, то по думці магістрату, торгвля ними в портах не зменшить ся), то в такім випадку не обійдеться ся без замішання серед купців, бо не знаючи, що і як, багато купців поїде з немалою скількістю юхту, а на гра-

1) Г. М. А. М. И. Д. Австр. дѣла 1722 г. № 6.

2) І так комерц-колегія м. и. пропонувала такі мита від впроваджуваних товарів: від золота, срібла, шовкових парч і шовкових матерій і камск — 20% від вартости товару; від каламинок — 20%; від всякого рода полотен (гладжених, голяндських, шлезьких і т. д.) — 10%; від панчіх — 20%; від шовкових золотом і сріблом перетгканих лент — 20%. Від вивожених за границю і допущених до свободної продажі (вольный торгъ) давнійших каззонних товарів: від свинячої щитини $\frac{2}{3}$ ефимка від пуда; від клею — 3 ефим. (пуд коштував 15 р. отже 10%) ; від ревеня 5 ефим. (пуд вартости 40 руб. отже 7%) і т. д. М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малорос. експ. кн. № 66/1793, лл. 723—725.

ниці їх не пустять, коли буде надвишка від призначеної для вивозу скількості. Через те і упаде торгівля". Що до ввозу і вивозу інших товарів так заповідних як і незаповідних, то з огляду на те, що на них мало бути наложене звичайне а на заповідні підвишене мито, значить ніякої страти для скарбу не могло бути, то магістрат загалом згодився з думкою комерц-колегії. Однак всеж таки, як представник російських купців і промисловців висказав легкий сумнів, чи завдяки сироваджуванню заграничних виробів, не понесуть якої шкоди російські фабрики.¹⁾

Аргументи сих двох компетентних інституцій були на стільки важні і сильні, що навіть вплинули на колегію заграничних справ, так що вона в донесенню з 22 листопада заявила себе згідною з комерц-колегією і головним магістратом. Та не те сенат, який руководився передовсім мотивами політичного, а не економічного характеру. І так не дожидавши ся, що скаже колегія заграничних справ на промеморії комерц-колегії і головного магістрату сенат на засіданню 20 листопада 1723 р. порішив лишити ся при першій проєкті так що до означення певного проценту товарів, допущеного до вивозу на Шлезк, як і що до мит, які повинні бути однакові з побираними в портах. Рівнож постановив не дозволити на вивіз заповідних товарів, а так само ввіз заборонених заграничних виробів. Означенне проценту (з виїмком юхту, якого сенат призначав для вивозу 30 тисяч пудів, чіпивши ся непевної цифри поданої комерц-колегією) доручив комерц-колегії, яка мала теж порішити, в якім пункті установити комору для побирання мита.²⁾ На тім поки що ся справа спинила ся.

Тимчасом у Відні з початком 1723 р. той самий Кінський, який повернув з Росії, не можучи діджати ся остаточного подання тої справи, не давав спокою новому російському слови Ланчинському, безнастанно допитуючи ся, чи вже вийшов указ про привернення торговельних зносин з Вроцлавом. З тим Ланчинський змушений був звернути ся до свого правительства в реляції з 2 лютого 1723 р.³⁾ На се йому відповіли аж

¹⁾ *ibid.* лл. 725—726. Г. М. А. М. И. Д. Австр. дѣла, 1722 г. № 6.

²⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малорос. експ. кн. № 66/1793, л. 727.

³⁾ Г. М. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1723 г. № 3, рел. 11.

в цвітні, що указ про се ще в лютім видала комерц-колегія разом зі списом товарів, які заборонено вивозити до Вроцлава і заборонено ввозити з заграниці до Росії. Притім Линчинському переслано копію до того указу для евентуальної передачі австрійським міністрам.¹⁾ Такий указ справді видав сенат 6 лютого 1723 р. а опублікувала його комерц-колегія з кінцем того місяця.

Що перше кидаєть ся в тім указі в очи, то власне постанова, проти якої ремонструвала перед тим комерц-колегія і головний маїстрат: з дозволених загалом для продажі за границею товарів допущено до вивозу тринадцяту часть цілого обороту, з виїмком китайських камок і перських матерій, які можна було вивозити „безъ препорціи“. Отже упривілейовано продукти не українські а такі, якими торгували передовсім російські купці, які значить, тепер головно скористали. Дальше виїнято з тої заграничної торгівлі заповідні товари, а мито на дозволені установлено таке, яке плачено в російських портах. Наконець зі Шлезка дозволено спроваджувати ті товари, які і так до тепер не були заборонені, а мито на них наложено теж таке, як побирано в портах. Врешті не означено часу, до якого обовязувати мали сї норми, а сказано загално, що до указу, себто до відкликання.²⁾ Колиж переглянемо тепер долучений до того указу спис заборонених до ввозу в Росію і вивозу заграницю товарів, то побачимо, що в першім випадку полишено в силі всі попередні заборони, цитовані нами вже перед тим. Іншими словами і на дальше не допущено усіх заграничних виробів, для яких в Росії закладано фабрики, а так само тих, яких імпорт правительство старало ся направити через російські порти, щоб тим способом піднести значінне так портових мит, як також російських купців, котрі ті товари в портах купували для перепродажі їх опісля в інших містах. Щож знова тикаєть ся вивозу, то на індексі заборонених продуктів найшли ся лосеві, оленячі і козлові шкіри, салітра, лен і пенька.³⁾ Значить виїнявши рогату худобу, юхт, віск, сало, щітину і пару продуктів дрібнішого значіння як ревень, клей і т. д. підставові, так сказати, предмети української торгівлі, а власне пенька, лен і салітра, так і ли-

¹⁾ *ibid.* № 7, рескр. 4.

²⁾ П. С. З. VII, № 4159. Г. М. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1723 г. № 7 додаток до рескр. 4.

³⁾ *ibid.*

знили ся забороненими. Отже коли і була яка небудь користь з тих переговорів і з їх результату — що йно наведеного указу, то вона найменше розтягала ся на українське купецтво. Поза тим для тодішньої адміністраційної практики дуже характеричне, що всяка справа, особливо наколи вона як в сім випадку дотичила України, перейшовши через фільтру правительственних інституцій, затрачувала в часі того усї свої скільки небудь добрі прикмети і виливала ся на кінець в формі указу, який зате задержував усї відемні точки урядових проєктів. Здасть ся не треба додавати, що таке порішення справи не тільки що не принесло ніякої користи, але як се вже передвидів головний магістрат, ввело ще більшу „конфузію“ між торговий люд, ніж се було до тепер. Тим самим розуміть ся се нікого не вдоволило, ані австрійського правительства, що в сю справу тільки вложило заходів, ані заінтересованої людности. Се найкраще видно по тім, що контрабанда на польській границі чим раз більше змагала ся. Уряд бачив себе спонуканим хапати ся чим раз острійших способів, про що свідчить хочби при кінці тогож 1723 р. (28 листопада) виданий указ. Указ ствердивши істнованне потаємної торгівлі забороненими товарами, установляє ще раз „крѣпкія застави“ на польській границі на більших дорогах, менші наказує закопувати, закладати і т. д. а нові знова дороги заборонює прокладати. Наколи б розвїд застави, помітив слід прокладеної свіжо дороги, то повинен зробити засідку і спіймавши винуватця (очевидно, коли се буде купець з товарами), усе в його конфіскувати.¹⁾

(Кінець буде).

¹⁾ П. С. З. VII, № 4370.

Дещо з української творчості артиста-малюра Тропініна.

Подав **Кость Широцький.**

Відомий на початку XIX віку московський портретист Василь Тропінін (1776—1857 р.) цікавий для нас тим, що він, будучи Москалем по походженню, через переймане української манери від своїх попередників і вчителів, а також через свою житєву школу не хотючи був якийсь час справжнім українським художником.

Учитель його, теж відомий маляр, Степан Шукін передав йому секрет і манеру писання чудових портретів, взяту ним від Українця Дмитра Левицького (1735—1822 р.), а житє, природа і люде України, де прийшло ся довгий час Тропініну жити, ввели його в круг українських ідей.

Завдяки сему Тропініну належить ся певне місце в історії українського малярства. До України належить вся перша пора діяльности сего художника, коли він пробував у кріпацькому стані.

Вирощений на Україні й вихований на українських майстрах, Тропінін, що перші кроки артистичні робив на Україні, иншим як Українцем по формам своєї творчості й по духу не міг бути, бо як кріпак він був близький до нашого простого народу¹⁾ й впливала на него не московська чи італійська природа, а натура українська.

¹⁾ В подільських селах, напр. в с. Кукавці Могилівськ. пов. заховали ся деякі теплі спогади за Тропініна; там його вважають, між иншим, за Українця з роду. Див. Труды Под. Епарх. Ист.-Статист. Комитета т. IX ст. 693, також: „Православная Подолія“ за 1909 р. № 41.

Через те Пречисту Діву, плащаницю й цілий іконостас святих Тропінін малював з українськими лицами (в церкві с. Кукавки Могилівськ. пов.); малював також українські побутові сцени („Весіля в Кукавці“, „Прядільниця“, „Дівчина на черешні“) й українські містини („Альбом краєвидів з с. Кукавки“, „Церква в Кукавці“). В своїх портретах мальованих на Поділю Тропінін теж був зачарований природою України й її кольоритом. Там він не відступає від манери старих українських портретів й дає при тім де-які нерозгадані досі для нас лица Українців вельми цікаві.

Біографія Тропініна інтересна тим, що трохи нагадує горопашне жите Тараса Шевченка.

Не по своїй волі й охоті судило ся Тропініну осісти на Україні та піддатись її впливам. Він ще за молоду був вивезений сюди з Новгородської губернії, з с. Карпова, своїм паном, вятцем відомого Мініха, графом Іраклієм Морковим.

Молодий хлопець почав малювати самоукою. Батьки просили за хлопця, щоб пан віддав його вчити ся до маляра, але пан натомість був його відправив в науку до кондитора. Тоді вступили ся за хлопця родичі самого Моркова й пан по довгих ваганнях (1804 р.) віддав малого Тропініна портретистови С. Шукіну, ученикови Дмитра Левицького. За чотири роки науки Тропінін вивчив ся великої точности рисунку, уміння вибрати потрібні аксесуари до портретів, гармонійного кольориту й майстерного, старанного письма. Граф Стротанов, тодішній президент Петербурської Академії Штук красних, побачивши картину Тропініна „Хлопчик з пташкою“, хотів прийняти його до Академії, але Морков мерщій забрав художника з Петербурга й відіслав його в свої українські маєтки.

Морков мав на Україні великі добра, які дістали ся йому в нагороду за відзначення в польській війні й при штурмі Ізмаїлу, року 1793, по другому поділі Польщі. Дала йому цариця Катерина на Поділю Сальницьке староство (тепер в Літинському й Могилівському повітах), сконфісковане у Катерини Косаковскої, з роду Потоцкої¹).

До сих маєтків відправив Іраклій Морков Тропініна — в тепершній Могилівський повіт, в с. Кукавку (по книжному

¹) Там же ціле Камянецьке та Лятнівське староство дістав брат Іраклія Маркова Аркадій. Див. в „Трудах Под. Ист. Статист. Комітета“ т. IX, а також в „Матеріалахъ для исторіи Подольской Губерніи (1792—1796 г.)“, ст. 210 и д. Кам. Под. 1885 р.

„Кіковку“), куди й сам перебрав ся, впавш в немилість царя Павла I.

В Кукавці Тропінін багато малював з натури, але разом з тим робив тут на пана як звичайний кріпак: малював паркани, карети, прислужував за столом, їздив з панами, вчив малювати панських дітей, доглядав за сільськими роботами, малював портрети своїх панів й сусідніх дідичів.

Бодай таким чином — на панських портретах, а свою руку Тропінін набивав і набивав. Натури перед очима своїми він мав досить і в своєму захопленю малярством, не зважаючи на брак часу, не пропускав нічого, що було гідне в ту пору художницької уваги. Рідко якому вродливому селянинові з Кукавки або дівчині, а й іншому дідові пощастило вивернути ся пензля сього художника — таку силу списав він живих голов.

Україна, по признаню першого вчителя Тропінінового С. Щукіна, стала йому Італією, бо тут він виробив свою манеру й тут було широке поле артистичного життя навіяного західними впливами ще від часів художницьких шкіл в місцевих Лаврах, а також новим чисто українським духом Лосенків, Левицьких та Боровиковських.

При всім тим Тропінін все-ж таки був крепаком й пан, похваляючись ним перед своїми гістьми й сусідами, робив з ним те, що йому бажало ся. Де хто наважував ся був просити за Тропініна, щоб його відпустили на волю, але дочки Моркова на перебіг намагали ся дістати його собі на посаг. За Тропініна просили навіть чужоземці, які чудували ся його роботами¹⁾.

Аж на 47 році віку Тропініна старий вже пан дав йому волю (1824 р.). Художник оселив ся тоді в Москві, там жив до своєї смерті (1857 р.).

На Україні, де під свіжими впливами сучасних українських майстрів й української природи виріс його талант, Тропінін пробув весь свій молодий вік, найтяжшу пору свого життя. Рік 1812 був для него особливо тяжкий. Тоді Морков був призначений командуючим над московськими дружинами (під час походу Наполеона) й Тропініну по волі пана прийшло ся перевозити до Москви панське добро.

На сільських возах, волами, не вмючи гаразд російської мови, прийшло ся йому йти з чумаками через всю Московщину, вперед до Москви, а після до Симбірська. Не оден раз прихо-

¹⁾ Русскій Вѣстникъ за 1861 р. т. XXXVI.

дило ся боронитись від темної юрби, бо наших чумаків вважали всюди за французів й стрічали надто вороже. Окрім того годі пропали всі його етюди й картини мальовані до тої пори на Україні. Тропінін був спродав їх П. І. Дмитрієву в Москву й вони всі згоріли на Московському пожарі. Так пропали краші роботи його молодости, бо після повороту на Україну, Тропінін за браком часу, обтяжений господарськими роботами, до самого свого визволення малював вже не багато.

Після визволення з кріпацтва Тропінін приїхав в Петербург, щоби дістати степеня художника; в Академії не повірили, що три портрети, які Тропінін виставив, то робота його руки; він мусів малювати ще оден портрет (медалера Лебрехта) на очах своїх судів. Остання доба діяльності Тропініна цілком не наша, за те молоді літа сего художника являють нам доказ сили нашої природи й нашого минулого, що змогло напоїти його голодну і скривджену душу.

На Україні Тропінін намалював велику силу селянських го-лова, малював образи до церков і в хати селянам, а також цілі картини українського побутового життя й українських місцевостей. Де-які з сих робіт Тропінінових переходять ся по музеях, але більшість пропадає в подільських церквах і у приватних людей. Наприклад, кілька великих картин Тропініна є у нинішнього дідича в с. Кукавці Аввакума Павлушкова в його домі (великий родинний портрет Іраклія Моркова, коло якого разом сидять його дочки за шитєм та фортепіаном, якась пані й двох синів графа; портрет трох дочок і сина Моркова з тувернанткою; портрет дочки Іраклія Моркова Наталки; „Гітарист“ — подібний до тої ж картини з музею Олександра III в Петербурзі; картина селянського весіля по дорозі від шлюбу до дому; образи: Різдво Христове, Мадонна з отроком Христом і Іваном, Марія Магдалина). Є ще картини Тропініна у поміщика з с. Нижчого Ольчедаїва Могил. пов. в Іраклія Дмитровича Моркова і в др.¹⁾

В кукавській церкві є цілий, майже нікому невідомий, розрізнений вже іконостас роботи Тропініна²⁾ й кілька образів: св. в. м. Дмитра; св. Софії, Віри, Надії й Любови (іменний

¹⁾ Православная Подолия 1909 р. № 41.

²⁾ Мальований не 1807 року, як гадає о. Е. Сіцівський (Православная Подолия 1909 № 41), а р. 1818, про що свідчить найближчий приятель Тропініна художник Рамазацов, який вважає сю роботу одною з останніх роблених Тропініном на Україні.

образ графині Моркової з дочками); св. Миколая, Варвари (в пам'ять Варвари Моркової, похованої коло Кукавської церкви); Андрія й Наталії; Чотирох євангелістів з книгами й агнцем (по Йордансу в Люврі); Мадонна з Христом, якого підтримують ангели; знов образи Божої Матері й Спасителя. Окрім того відомо, що Тропінін малював до сеї церкви корогви а кукавським селянам малював образи.

Одначе в селян в Кукавці окрім пам'яті, здасть ся, від Тропініна не зістало нічого, а образи мальовані ним до церкви вже підправлені й попсовані, так що спиняти ся над ними по-воявленими творами Тропініна в української доби його життя не варто. Далеко цікавіші для нас ті його нечисленні українські етюди й жанрові картини що переходять ся по петербурзьких й московських музеях та дві картини з музею Кам'янецького археологічного Товариства (Подольського церковно-археологічного Общества). Маючи на увазі розгляд сих двох останніх робіт Тропініна, я тепер не буду спиняти ся над докладним перерахунком всіх його картин вивезених з України; згадаю лиш кращі його напівжанрові (перші в Росії) спроби як от: „хлопчик з дудкою“ (в Московському Публичному музею № 315), „прядільниця“ — в інтересному кольориті (там же № 317), „дівчина на черешні“, „українське весіле“ (в Кукавці) й деякі інші етюди та картини.

Один з них (№ 316 Моск. Публичн. Музею) чудової роботи, дуже старанної й імпонуючої, дає образ молодої українки з Поділя з відкритою головою в кісниках, в буденному убранню подільських дівчат Могилівського - Літинського повіту. Вишивка (низ) на поликах так виписана, як виписував хіба наш земляк Дмитро Левицький, син відомого українського гравера XVIII в.¹⁾ До речі треба сказати, що в каталогу Публичного Музею, де ся картина стоїть, над номером її вказано: „молодая татарка“²⁾.

В Публичному Московському музею приваблюють увагу ще дві картини Тропініна під назвою: „Портрет старика малоросса“ (№ 319) й „портрет молодого малоросса“ (№ 320).

¹⁾ Григорій Левицький священник в своїх гравюрах окрім релігійних композицій дав цілий ряд образків старого Києва, групу студентів кївської Академії, деякі аллегоричні композиції й инш. Див. у Ровпського „Словарь русских гравированных портретов“ та „Русские граверы и их произведения съ 1564 г. до основания Академіи Художествъ“ Сп. 1870.

²⁾ Див. „Московский Публичный и Румянцевский музей“. Каталогъ картинной галлерей. Москва 1910, ст. 31, № 316.

Сі етюди повинні головним чином зайняти нашу увагу, бо се повторене одної з картин Кам'янецького музею, відомої там яко портрет Кармалюка.

Здається, кожному відома популярна на Україні історична, але обвіяна легендою постать подільського опришка Кармалюка. Коротке жите його спало з важнішою добою для долі України. Був то час (початок XIX в.) найвисшого розцвіту кріпацтва й утисків після втихомирення гайдамаччини й прилучення правобережної України до Росії. Сербі, де скарали Івана Гонта, були у всіх на памяті; неволя висовувала згадки про гайдамаччину й Кармалюка, що саме з'явився при тих обставинах, став останнім Могіканом гайдамацького руху. Смілива відвага його згадала за народні права й тому він лишив по собі пам'ять в народі.

Відданий за якусь провину у рекрути десь коло 1812 р. Кармалюк втік звідти і пішов в опришки метити ся на панах. Був зловлений й запроважений на Сибір, але й звідти втік. Є переказ, що як він вертав ся з Сибіру, то переплив через Урал на воротах, що зняв з козацької хати. На Україні він знов провадив своє діло — „у богатих забирав — бідних наділяв“.

Народні оповідання за Кармалюка складають цілу епопею. Сам він народний герой, відновляючий волю й долю від панськo-лядського панування. Легенди й пісні запезняють, що Кармалюк не згубив ні одної людської душі й був справжній лицар. Два рази його схоплювали Ляхи (в ту пору весь уряд на Поділлю був польський), але раз він втік з першого візлігу — кажуть — попросив милостиню у пана, що проїздив тут з челяддю й втік, бо пан в кариті й челядь — то була його дружина. Другий раз він втік з вязниці, спустившись через вікно на звязаних сорочках, а нарід каже, що Кармалюк випливав з тюрми на човні, яке він написав вуглем на стіні, бо був характерник.

Трагічний, оспіваний народом, кінець Кармалюка став ся не задовго до польського повстання 1831 р. Його вбив з рушниці (свяченою кулею, як каже нарід) небіж Тадея Косцюшка пан Рудковський, тоді як він прийшов буз до дому свого товариша Прокопа Копчука змовити ся про напад на шляхтича Волянського, портрет якого Тропінін теж малював.

Д-р Антоні каже, що тіло вбитого Кармалюка було виставлено публично, а потім поховане нібито в Лігичеві без попа, без хреста і гробу, що ховала його тюремна сторожа, а яму копали арештанти. Не зрозумію чого б то мали ховати Карма-

люка літинські арештанти, як його вбив навіть не жовнір чи поліцай, а простий шляхтич далеко від Літинчева. На ділі нарід показує могилу Кармалюка в с. Головчинцях (Літинського пов.), звідки він був родом й де був вбитий.

В Головчинцях досі ще є рідня й хата Кармалюка, а панами в Головчанцях ще до недавнього були Підловські, родичі тих Підловських, на яких робив колись напад Кармалюк.

В камянецькому суді має переховувати ся ціле діло Кармалюкове перенесене туди з літчицьського судового архиву. Там при ділі був і той мальований Василем Тропініном портрет Кармалюка, що попав був в руки прокурівського начальника тюрми, потім до п. Венгрженовського а нарешті до камянецького музею. Дві ж копії чи просто варіяції сего портрету А. Кубаревим були передані від Тропініна до Московського Румянцевського Музею, де вони й визначені яко „портрети старого й лодого малоросів“.

Нема нічого дивного й неправдоподібного в тім, що Тропінін написав портрет гайдамаки. Одно те, що се робив він на запрошене урядовців, а друге, що особа Кармалюка мала бути йому близька до серця й цікавіща а ніж особа того Волянського на котрого Кармалюк збирав ся з набігом й якого Тропінін вельми не любив¹⁾.

Особа Кармалюкова мала бути й для Моркова інтересна. Польща, що позбула ся тоді державної самостійности не позбула ся була своєї культури й освіти національної. Правобережне панство на Україні не перестало бути панством польським й жити як і до того жило своєю польською культурою. Росія не спроможна була підбити Поляків під свою культуру і освіту. Навпаки, самі Росіяни переймали ся культурою й цивілізацією Поляків. Се було зовсім для Моркова „істино руського“ офіцера неприглядним й він мав інтересувати ся, що Кармалюк підняв ся на Ляхів й захетів, щоб Тропінін намалював йому Кармалюкового портрета.

Сам по собі Тропінін мав можливість бачити Кармалюка: Кукавка близька до Кудинки, Черномина, Головчинців, де орудував сей народній герой. Портрети ж героїв клясичних і всяких інших в ту пору особлмве цікавили наших і європейських художників. Тим то ми й бачимо портрет Кармалюка Тропініновської роботи аж в кількох варіяціях, видно, неоднчасних і може копійованих одна з другої по памяти.

¹⁾ „Тропіннявъ“ Рамазанова в „Русскомъ вѣстникѣ“ за 1861 р.

Всі три варіації — тих дві, що дані в Румянцевському Публичному Музеї в Москві й камянецька, сходять ся на тому, що малюють Кармалюка статним, гордим чоловіком, з блискучим поглядом і красою на лиці. При тому камянецький портрет близько сходиться ся лиш з одним Румянцевським етюдом, а саме з номером 319.

Сі дві варіації дають нам образ подільського опришка в зрілих літах (у всякому разі не старих, як то здасть ся укладчикови катальоїу румянцівської картинної галерії), лиш з деякими відмінами в подробицях. І той і другий портрет дають образ чоловіка мужнього; він дивить ся в бік (на ліво), повернувши високо піднесену голову. Волосє на голові його стриженє по подільськи і навіть знати, як він підголив його по низах, а вуса його спустили ся, брови нависли. На нїм одягнена руда свита зі скошеним стоячим коміром, з під якого виглядає розхрістана сорочка застібнута кісником.

Відміну камянецького портрету становить те, що портрет сей більший (35 × 35 снт.), а ніж № 319 Румянцевського музею (розм. 18 × 18 снт.) й дає не лише погрудя Кармалюкове, а й руки його: правою рукою він взяв ся за бік, а лівою — тримає бука.

Де що инший третій варіант Кармалюкового портрета № 320 в Московському Румянцевському музею (розм. 18 × 18 снт.). Там ми бачимо парубка повернутого в лівий бік з задумливо схиленою головою. У него невеличкі вуса й високо підголенє волосє на голові. Одежа у него ніби та сама, тільки з м'якшого сукна. Під верхньою одежою гаптована сорочка.

В обох портретах Румянцевського музею треба підкреслити особливу поетичність, мрійливість і сантіментальність фігури Кармалюка в порівнаню з Камянецьким портретом оригіналом — там він суворіщий й ніби старіщий; різні вражіня дістають ся від сих портретів хоч би від того, що на московських етюдах волосє й лінії лица трохи м'якші й не такі жорсткі як в Каменці. На всіх трох варіантах, однако, бачимо старанну роботу, звичайні тропініновські тони й особливу, переняту ним від Левіцького й Щукіна, умілість малювати ткани.

Хоч перекази й відносять камянецьку, а з нею й аналогічні їй московські картини до Кармалюка, але нам зостаєть ся ще сі три, видимо не одночасні, варіанти погодити.

Тропінін міг бачити одну і ту ж людину вперед молодю, а потім старіцю. Але також він міг змалювавши Кармалюка

в старшій віку, робити фантазії про його молодість після, бо справді фарби й весь вигляд „портрета молодого малоросса“ свідчать за тим, що се робота пізніша. Художникови могла подобати ся вдача гайдамаки й його задумане над людською неправдою обличчя й він се передав на своїх опоетизованих, мрійливих московських етюдах.

Окрім того, як ми вже знаємо, Тропініна могли примусити до того власти, а також пан Морков. Можливе разом з тим і то, що хтось инший казав собі зняти копії з оригінального портрету, бо був то образ відомого чоловіка.

Самий факт існування копій з портрету може говорити за те, що художник цінив свою роботу і що справді се не звичайний який етюд, а таки портрет значної особи. Не може бути сумніву й в тім, що се робота Тропініна, бо манера письма цих портретів, тони кольорів, постановка фігур йде прямо до Тропініна. При тім ми знаємо, що Тропінін мав звичку свої картини повторювати. Один портрет своєї матери¹⁾ він писав щось п'ять разів (той самий портрет має музей Олександра III в Петербурзі, Румянцевський музей і картинна галерія Цветкова в Москві²⁾); так само повторював він свого звісного „Пушкина“ (в Москві й в Петербурзі), „Гитариста“ (у Павлушкова в Кукавці, й в музеї царя Олександра III в С.-П.³⁾), свої види с. Кукавки, образи (деякі образи в Кукавці в церкві і у Павлушкова однакові) и т. п.

Треба знати також, що риси Кармалюкового портрета намальованого Тропініном спадають з типами односельців Кармалюка й з згадками народу про його лице, постать і, взагалі його зверхній зовнішній вигляд. Нарід і очевидці Кармалюка малюють його високим, білявим дужим і вродливим, з добрим поглядом і серцем чутким (з друкованих оповідань пор. „Кармалюк“ Марка Вовчка). Взагалі сей тип підходить до нинішнього типу головчинських людей, що справді виділяють ся з серед своїх сусідів і лицями, одежою й навіть звичаями.

Цікаво досі зазначити в манері писання Кармалюкового портрету впливи старої української штуки. Тут рука Тропініна

¹⁾ Портрети матери художника, за які йде мова, по своїм тонам нагадують дуже кам'янецький портрет Кармалюка, так що вони певно мальовані в часі близькому оден до другого.

²⁾ Виданий в „Старых Годях“ за 1909, кн. XII.

³⁾ Номер 284 VII салі в пизу по каталогу Барона Врангеля 1907 року.

не відступає від численних українських історичних портретів XVIII в. Тропінін дає Кармалюкови бук в руки, перериваючи внесеною сеї характеристики деяку стару портретну абстрактність сеї все ж таки дуже живої для свого часу фігури. Ся манера не може обійти ся без певних аксесуарів в портреті; вона мусить показати на полотні з ким має діло. Безпосереднього передавання життя тоді ще не знали, а інсценували цікаві для себе події й лица прибраними особливо акторами й статистами серед відповідних декорацій з меткістю досвідченого режисера й бутафора; простого любовного відношення до свого предмету не було. Се загальна риса всіх старих українських портретів і картин (порівн. числені образи „козака Мамає“).

Втім, однако, нема защо дорікати Тропініну, бо не ліпше стояла тоді портретна умілість й загралицею, а в Росії взагалі; він все ж таки був лучший від других художників, не дивлячись на те, що розвиток його таланту затримував брак школи, кріпацтво й, взагалі, не дуже широкій світогляд. Навпаки, такий чи инший по своїй художній вартості портрет народнього героя йому можна покласти в заслугу.

Годі встановити хронологічну дату портрета, бо діло Кармалюкове мало доступне, щоб легко її було там вишукати. Однак нема сумніву втім, що Тропінін бачив Кармалюка й, судячи по відзнакам первопортрету (в Кам'янці) се було між 1820—24 роком, коли він написав близький до сего портрету в кольорах і постановці фігури, портрет своєї матері, що стоїть в VII салі музею Олександра III в Петербурсі (№ 3045), рівно ж в галерії Цветкова в Москві¹⁾.

Що Василь Тропінін був не лиш Українцем етнографом, а також переломив в собі ті старі культурно-артистичні впливи заходу що виродили були цілу стару українську штуку в століттях попередніх, можна бачити то не тільки з отсього портрету. Плащиниця намальована ним до церкви в с. Кукавці, а тепер придбана кам'янецьким музеєм, тому найкрасший показчик.

Сій картині Тропініна загрожував сумний кінець: її вкрав був з кукавської церкви оден простий маляр, щоб мати з неї вірець для своїх робіт, але вона була випадково найдена й відібрана від него управителем Кам'янецького музею. Палеографічні дані в нанисі на плащиниці говорять за XIX вік, а походжене її з Кукавки, де працював Тропінін, прекрасно на-

1) Портрет виданий в журн. „Старые Годы“ за 1909 р. кн. XII.

мальований образ Христа, не звичайний для сільської церкви розмір плащаниці (1 метр 27 снт. вздовж й 88 снт. поперек) заставляють сю картину віднести до Тропініна без жадного вагання.

Виглядає плащаниця так, що Спаситель сам оден лежить мертвий на пелені („плащаниці чистій“); ніяких аксесуарних груп, окремих фігур, ані предметів тут не представлено, хоч художник мав би рацію дати коло Христа засумованих апостолів, св. жінок, Никодима, Іосифа, Діву Марію, предмети страстей Христових (губа, коніє, хрест) й т. п.

Варіант плащаниці, даний Тропініном, таким чином простий. Він передає не плач над вмерлим Христом, так відомий в плащаницях старої Візантії, всього греко-восточного світу й на окремих композиціях заходу (так звана *Pietà*), а лише тіло Спасителя вже вмерле, наготовлене до похорону й мало не сповите. Сей варіант західного типу давав ся в старовину на Україні, щоб виділити саму фігуру Христа задля його честних ран, які бачимо також і на плащаниці Тропініна.

Почитане плащаниці, взагалі, звязане з знайденем й почитанем того „плата“, чи сіндона, в якому був сповитий Христос на похорон й на якому відбило ся його лице і всеньке тіло. На заході відомі два сіндони: оден в Турині цілий і тепер ще, а другий, що в XVIII віці роздів ся зовсім в Безансоні. Обидва дають той самий образ лежачого Христа зі згорнутими на грудях руками й оперезаного в лентій, що й на наших старих плащаницях. Готфрід Бульонський року 1099 знайшов сіндон в Єрусалимі; сей сіндон дістав ся в спадщину Туринови. Взагалі традиція плащаниці дуже темна. Про неї згадують Євангелія (Мат. XXVII, 59; Мрк. XVI, 46; Лук. XXIII, 53; Ів. XIX, 40), апокрифи, і отці церкви. Св. Анатазій (Олександрійський IV в.), напр. каже, що образ на сіндоні був зроблений Никодимом, що пробитий Жидами він дав воду і кров й що саме сей образ з'явив ся дивно в лятеранській базиліці, як то видно з „*Breviarium Romanum*“: „*Die IX Novembris*“. „Благочестивий іудей Гамалійл по Воскресенню сховав сей сіндон й передав дітям; сіндон довго ходив поміж вірними, а потім був перенесений з Єрусалима в Сирію, а Готфрід знов застав його в Єрусалимі. Сіндони були й в других місцях, бо 1205 р. з Тіру, Анкони й др. міст привезені були в Саксонію частки *de syndone et de sudario Domini*“.

Як би там не було, а на Україні ширили ся під впливом

заходу плащаниці туринського типу, що давали лиш оден відбитий на них образ Христа без „предстоящих“. Тропінін передав нам сей тип на своїй плащаниці.

Напис кругом його плащаниці теж такий як в старовину на Україні: „Благообразный Іосифъ с древа снемъ пречистое тѣло Твое, плащаницею чыстою обвивъ и благоуханіями во гробъ новѣ закрывъ положи. Но тридневенъ воскресль еси, Господи, подаяй мируи ведію милость“¹⁾. Сі слова прямо відступають від установлених російською церквою слів; вони теж характеризують Тропініна з того боку, що він був звязаний з минулим українським житем і користував ся його спадщиною. Видко, що художник не мав де взяти інших зразків, щоб скомпонувати свій образ як з українських старих плащаниць, а сі зразки як раз до його духа підійшли.

Помічаючи стару схему сеї композиції у Тропініна, не треба забувати, що плащаниця має свою ціль і свої строго гієратичні форми, так що художник, хоч би й мав перед своїми очима вмерлого чоловіка, мусів уміщати ся в рамах, які церковне жите і традиція віками освятити.

Тут спосіб мальовання Тропініна близький до інших його робіт, що переховують ся по музеях Москви та Петербурга. Тіло Спасителя, видко що вмерле — воно витягнуло ся й кров перестала текти з ран, застигнувши в жилах; руки Христові згорнуті на грудях. Се характерні реалістичні подробиці. До Тропініна сих подробиць (посиніла кров в жилах й т. и.) не було на плащаницях, а він ввів їх до своєї картини, будучи перенятий натуралістичною думкою про вмерлого Христа, яко чоловіка наготованого до похорону й лежачого на покривалах. Тіло Христове дає він біле, з тим зеленковатим-земляним відтінком, що має вмерлий, коли вже починає тліти. Зір Христа тихий, смирний: видко що вмер Він через свою любов до людей; Його склеплені вії ніби визирають поглядом доброти; сціплені уста Христа ніби заговорять й все лице мерця запечатане чимось таємним. Так тяжко виписати лице Богочоловіка, як виписав його Тропінін на плащаниці!

При всім тім самий тип лица Спасителя цілком український,

¹⁾ Підкреслено ріжницю сего напису на сучасних плащаницях в Росії: „Благообразный Іосифъ съ древа снемъ пречистое Тѣло Твое, плащаницею чыстою обвивъ и воными во гробъ новѣ покрывъ положи“.

так само як і яносиноваті тони, зелені й каштанові лінії всего образу.

Західна церковна штука вплинула таким чином на вибір пози й загальний замисл плащаниці Тропініна, але в розрібці подробиць вона участі не взяла й там чути відбиток української натури.

Ту українську натуру ми бачили на портретах Кармалюка й інших картинах Тропініна.

Він виявляє всюди в своїх роботах, як і Лосенко з Левицьким, чисто український нахил до чорноти й біловатости перенятій Левіцьким від свого батька й інших старих іконописців та граверів; так що в творчості Тропініна знайшла собі вислів традиція старої іконописі на Україні глибоко пройнятої західними впливами¹⁾.

Доброго художника з Тропініна зробили, як ми бачимо, оті старі майстри українські виховані на впливах заходу, захоплене правдою й гаряче шукання її в природі²⁾. На Україні він подужав природу й вже свобідною рукою писав свої роботи — ніколи не був одноманітний, а завше уважливий до правди і не однаковий в кольорах.

В галерії Третьякових, а також в музеї Олександра III-го можна бачити цілий ряд зразків ріжної роботи Тропініна оліями. Одні його роботи будуть густі в своїх кольорах („паниця“, „мисливець“ в Третьяковській галерії), другі залегкі (мати художника в Цветковській галерії), інші в холодних жовтавих тонах (портрет Брюлова), ще інші мають рожево-срібляні тони (на портреті Торубаєва), червоні (на портр. купця Яковлева) й т. и. Слабші й одноманітні у Тропініна — жіночі типи сентиментального, міщанського змісту, мальовані в манері французького жанриста Жана Батиста Греза відомого тоді в Росії по гравюрам Фліпара й Массара старшого. Тут ліпші здібности Тропініна остаточно повернули ся на виписування жіночих туалетів, мереження й всього другорядного в картині.

Треба знати, однако, що сі його „кружевники“, „швачки“, „молочниці“, дівки цвіточниці“ були для всеї Росії першими

¹⁾ Див. Ал. Бенуа. Історія Русской живописи, т. II, 26.

²⁾ Навіть коли він здіймав яку копію в чужої картини, то необо- див ся без натури. Відомо напр., що почавши копію з Єрмітажного портрету Яна Собєского роботи Рембрандта, він кінчав єї в Кукавці в липці тамошнього селянина подібного до Собєского. Новицькій, Історія Русск. Искусства, т. II, 148 ст. М. 1903 р.

несмілими жанровими спробами, які Тропінін почав ще на Україні.

По різних збірках картинних переходять ся й релігійні композиції Тропініна, напр. Марія Магдалина в галерії Цветкова; відомі ще його „Блудний Син“ писаний за Карлом Льоті, „Зняте з хреста“ (по Каведонію), Товія (у Тучкова) й образи в Кукавці.

По матеріялу роботи Тропініна бувають всілякі. Окрім олій він писав олівцем та акварелями.

Малюнки олівцем се начерки, які робив Тропінін для своїх картин під свіжим впливом тих подій чи осіб, яких він мав малювати (такі начерки портретів Пушкіна, голови матері Тропініна, Равіча, графа Ростопчина й инш. в Цветковській та Третьяковській галеріях).

Всіх робіт Тропініна, особливо портретів не можна перерахувати. Їх багато у музеї Олександра III в Петербурзі¹⁾, в Академії штук²⁾, в Публичному Московському музеї³⁾, в Третьяковській⁴⁾, Цветковській й Боткіновській галерії в Москві, у Моркових, у Євреїнова⁵⁾ (в смоленській губ.), у Горянова в Москві та у всяких невідомих людей, як то можна бачити хоч би з того факту, що р. 1903 кілька робіт Тропініна бачив виставлених кимось в Кам'янці Под. о. Є. Сіцінський.

Слабку спробу перерахування картин Тропініна зробив був Рамазанов в XXXVI т. „Русского Вѣстника“ за 1861 рік. То була перша й, здасть ся остання більш менш докладна робота про Тропініна. Після неї варт згадати дрібні замітки про Тропініна, що з'явили ся, у різних періодичних та артистичних виданнях та історіях російської штуки. Се будуть: XXII випуск „Московской городской художественной галереи П. С. Третьяковых“ вид. Кнебелем під редакцією (й з текстом) Сергія Глагола й И. Остроухова; стаття про Тропініна в „Энциклопедическомъ Словарѣ“ Брокгауза й Ефрона (т. XXXIII); невеличка заміточка в журналі „Новь“ за 1885 рік; замітка з помилками в „Подробномъ иллюстрированномъ каталогѣ выставки русской портретной живописи за 150 лѣтъ (1700—1850 г.)“, ряд слухняних уваг в „Исторіи Русской живописи“ Ал. Бенуа (т. II); в „Исторіи Русскаго Искусства“ Новицкаго (Москва, 1903); в Путеводителях по музею Олександра III Барона Врангеля: „Обзоръ

1) VII саля в низу. 2) Напр. № 354. 3) № 314—324.

4) Див. по каталогу 1910 р. на стор. 17, 58, 59, 146.

5) Див. Подробный каталогъ выставки русск. портретной живописи за 150 л. Сп. 1902 р.

русского музея Императора Александра III“, СП. 1907 й О. Кулибиної: „Русскій музей Имп. Александра III“ СП. 1910 г.); стаття о. Сіцінського в № 41 „Православной Подолі“ за 1909 р. й, нарешті, згадка за Тропініна у Тарасова в його: „Цвѣтковой Галереѣ въ Москвѣ“ (див. „Старые Годы“ за 1909 р. кн. XII). У всіх перелічених виданнях знаходять ся також деякі копії з Тропініновських картин і портретів, яких перебирати тут не буду.

Головна хиба усеї згаданої літератури та, що автори її обходять український бік в діяльності Тропініна, не дивлячись на те що елементи українські у него самі кидають в очі.

Творчість Василя Тропініна оден з останніх проявів того впливу, яке мала на Москву Україна в минулу пору розцвіту свого національного, культурного й політичного життя.

Павлин Свенціцький.

Публіцистична, наукова та літературна його діяльність.

Написав Володимир Радзикович.

Вслідом навчання української мови в гімназії треба вважати також його граматику,¹⁾ що переховується в рукописі в архіві тов-а „Просвіти“.

В „заснові“ до своєї граматики викладає Свенціцький, що таке „реч“ (речення), склад і „голоси“. „Голоси“ діляться в нього на „голосні“ (vocales) і „зголосні“ (consonantes), а усі букви разом звуться „абеткою“. Автор вчислює усі букви „абетки“, приймаючи для чужих слів також знак g (t). Знаку ь уживає замість апострофа пр. „зъупінітцьа“, не знає на томість знаків я, е, ю. „Зголосні“ тоб то співзвуки ділить Свенціцький на „горлові“, „язикові“, „устові“ і „піднебові“. Дальшу частину „заснови“ виповнює наука про акцент, перепинання, части мови і речення. Автор приймає такі знаки перепинання: „крапку“, „впину“ (,) , що є в нього знаком найкоротшого перестанку голосу, „застанову“ (;), „виліч“ (:) — „знак задержання голосу, коли що вилічуємо“; „питай“ (?), „оголос“ (!), „випуст“ (—), „знак випущеного слова в середині речі“,

¹⁾ Українська (Руська) Мовня (ГраMATика) для учнів гімназії і шкіл реальних зложена П. Свенціцьким у Львові 1872 р.

„крапки“ (...), „наміт“ [()], „котрим прикриваємо слова, або реч, служачу до пояснення; „чужець“ („“) і „одсилок“ (*).

„Усе, шчо лиш можемо бачить, почувать, чути зветця — у Свенціцкого — річчю, або предметом (стіл, вітер, біль — річі або предмети)“. Підмет зветь ся в нього „первиком“, присудок „основою“, злучка „зв'язкою“, а кожде блізде пояснення „досказом“.

Другу частину „мовні“ Свенціцкого виповнює наука про „видослов“.

Приступаючи до „одмінних“ частий мови подає автор дефініцію „іменовика“ і ділить іменники на „јавні“ (concreta) і „догадні“ (abstracta); „јавні“ знову на „живучі“ і „неживучі“. „Іменовики спільні (appellativa) визначають річі, котрих је багато; власні-ж (propria) лише такі, котрі чомусь або комусь одному назвою служать“.

„Іменовики (sic) громадні (collectiva) дають цілну назву одиноким річам сполученим у цілість; іменовики цільні служать назвою річі, котрих часть і ціле однаково зветця“. Родів іменників знає граматика Свенціцкого три: „мужовиј“, „жоновиј“ і „ніјаковиј“ або „жоден“, а „лічби“ дві: „одину“ і „многу“. „Односини предмету, визначені переміною імена на кінци зовутця „склоном“ (declinatio) а кінцева одміна слова: „спадом“ (casus). „Спади“ тоб то відмінки можуть бути рівні (casus recti) і хильні (с. obliqui). Деклінацій у Свенціцкого три. „І-им склоном склоньуютця іменовики роду мужового; II-им роду жонового і III-им роду ніјакового“.

В першій відміні маємо аж 8 звірців (пан, хлопець, злодій, стовп, грім, день, гай, коровай), з яких три перші служать для іменників животних, пять останних для неживотних.

В примітках звертає Свенціцкий м. и. увагу на те, що іменники животні мають в другім відмінку „скінчу“ а, ја, неживотні: у, ју і що семий відмінок заступаєть ся деколи третім (на козакови).

Деклінація друга заступлена аж одинацятьма звірцями (сестра, ворона, матір, пісньа, сіль, муха, вежа, земля, кість, бров, мазь).

В примітках підчеркнена переміна гортанних співзвуків: в III і VII відм. і вставка подвижних о і е в 2 відм. ч. мног.

Середний рід заступлений дванацятьма взірцями (вікно, серце, ім'я, телья, весілля, скло, імено, веретено, сміття, дво-ришче, хлопча, горло). В примітках говорить автор м. и. про подвоєнне співзвука (весілля, корінне).

„Позначень (n. adiectivum), друга часть мови, показує: яким је іменовик (яку маје стась), чи іім він је (до кого належить) або коли вијавивсья. Пісьля того і дільятцья позначні на властиви нозначні, слідні і часові“. В слід за сею дефініцією йде і сама відміна прикметників, для якої автор приймає три взірці: зелений (прикметники на ий, а, е), сестрин (прикметники на ин і ів) і синій (прикметники на ій, я, є). В примітках зазначає автор колишні зложені, довші форми прикметників і домагаєть ся мягчення співзвука перед к в родових назвах в кінцевім кий: пр. Вишневецький а не: Вишневецкий.

Дальше переходить Свенціцький до степенювання прикметників і розріжняє три „ступні рівнанья“: „самостајниј“, „порівнујучиј“ і „переходьачиј“.

„Лічні“ ділять ся на „головні“ або „визначні“, „порьядковіјі“, „значені“ (definita) і „незначені (indefinita).

Числівники бувають ще „громадні“, „множні“, „часточні“ (distributiva) і „дробові“.

Пісьля відмини числівників приступає автор до заіменника, який зве ся у нього „пројмья“, або „пројмено“.

„Пројмена дільятцья на: особові, або лицеві (personalia), зворотні (reflexiva v. reciproca), питајучі (interrogativa), посідајучі (posses[s]iva), показујучі (demonstrativa), взглядні (relativa) значені (definita), незначені (indefinita). Автор переходить дальше відмину заіменників особових, присвоюючих, вказуючих, (тој, цей, дальші відмінки цього, цьому і т. д., він, його, йому...) і питајних.

„Дієвик“ дефінюєть ся так: „Дієвик, або Слово (verbum) јесть часть мови, котроју виражаєтцья: істнуванье, діјанье і стан, у јакому предмет находитцья“. Ділять ся дієслова в Свенціцького на дієслова роду „діјучого“ (genus activum) і „вдіјаного“ (g. passivum). Пісьля того знову, чи дійство іх переходить на предмет, чи ні, звуть ся „діјепоказні“ або „недіјепоказні“.

„Дієвики — знову — діјепоказні і недіјепоказні розді-

льајутца на: конані і неконані (verba perfectiva і imperfectiva).“

Дієслова доконані можуть бути „сповнъуванні“, коли „діянње у часі кінчитца (випју...) і „сповнені“, коли „діянње требаје минутно і зараз кінчитца (кину, плъуну, махну — додај слівце: „і конецъ“)“.

Дієслова недоконані можуть бути знову: „чаті“ (v. inchoativa), „однозначні“ (actualia) і „повторні“ (frequentativa).

Часів є три: теперішний або требаючий, минувший і будучий. Коли дієслово виявляє усі три особи, то називає ся лицевим або особовим, колиж тільки третю особу однини — називає ся неособовим, або нелицевим. Дійство звернене на того, що ділає „вијавльајетца діјевиком зворотним“, коли ж знову „вијавльајетца діянње міждо двома або більше особами, стаје тогді діјевик міждособнвј (сваритца, боротца)“.

Відміна дієслова „часами, робами, особами і лічбами зветца зводом діјевика (coniugatio)“. Дальше виаяенює Свенціцкый на примірах, що таке пенъ дієслова, корінь і „скінча“. Коли дієслово не виявляє часу і способу дійства, тоді стоїть воно в виді „непозначному“ (infinitivus). Дієприкметники („іменодіјі“) є діяльні („діјучі“) і страдальні („діјані“). Прислівник — се „іменодіј неодмінъуваниј“. Родів — тоб то способів є три „вијавльајучиј“ (indicativus), „допускајучиј“ (coniunctivus) і „звельајучиј“ (imperativus).

Сам „звод“ дієслів випереджує виклад про творене часу минувшого і будучого. Свенціцкый приймає три конюгації. I-ому зводови діјевиків слідујуть такі слова, котрих вид непозначениј закінчајетца на ать, іть, овать, — увать, ъувать, а котрих 1-ша особа часу теперішнього кінчитца на ају (бігају) іју (сивіју), ују (купују), ъју (горъју). II-ому зводови слідујуть діјевики у виді непозначеним, скінчені на оть, ить, іть, ать: а у 1-ј особі часу теперішнього на ъу (кольу, дзвонъу, оръу), жу (ріжу, ходжу), чу (кличу, хочу), шу (пишу). III-ому зводови слідујуть діјевики скінчені у виді неозначеному на ну, ер; а у 1-ј особі часу теперішнього на ну (сохну), ру (тру).

Окроме зводжујутца ось ці чотири діјевики: јесъм, јім, дам, вім“. Дальше йде сама відміна.

Останню частину граматики Свенціцького виповняє наука про невідмінні частини мови, а саме: „показець“ або „до-слів“ (adverbium), „злучень“ (coniunctio), „орудень“, або „орудовик“ (praepositio), „голосець“ (interjectio).

ГраMATика Свенціцького найцікавіша для нас з огляду на свою наскрізь оригінальну термінологію, яку автор силкувався установити в душі української мови, мало вважаючи на своїх попередників. Цікаве також становище автора в трактуванні предмету. Він не вчить говорити, не підтягає української мови під утерті граматичні абстрактні правила, а радше реєструє факти мови, живої, щоденної, що не стоїть на одному місці, а постійно йде вперед, розвивається. Правильно у його граматиці наскрізь фонетична, завдяки чому легко приходить ся йому зазначити усі тонкості у вимові. Замітна граMATика його також з педагогічного і дидактичного боку. Виклад її легкий, уклад ясний, прозорий, а стиль її не сухий, формалістичний, а живий. Кожде правило попирає Свенціцький рядом примірів і часто умисно виписує хибні форми, кажучи ученикам їх поправляти. Це оригінально, але дидактика тут на мою думку — хибна.

„В українсько-руській граматиці своїй — каже проф. Огоновський¹⁾ — доказав п. проф. Свенціцький, що мова українська йому зовсім звісна, и що проте він є спроможний як уложенню такої книжки. Автор установив термінологію нову и старав ся також у дефініціях граматичних бути оригінальним, а при тим и зрозумілим“.²⁾ Всеж таки граMATика П. Свенціцького не появилася друком завдяки самому таки рецензентови, проф. Огоновському, який при всіх піднесених уже висше гарних її боках вважав її невідповідним підручником до науки української мови в гімназіяльних і реальних школах і не апробував її.³⁾

1) Пор. його: „Справозданье“ з дня 27 марта 1873 р., заховане враз із рукописною граMATикою в музею То-а „Просвіти“.

2) там же.

3) „Наколиб сеся граMATика відповісти мала требам гімназій, то належало б не тільки видослов (Formenlehre) обширнійше обробити, але треба би також науку о звуках, о словотворі по словоскладі уложити.“ Крім того закидає проф. Огоновський Свенціцькому нескладність деяких його граматичних термінів, як „питаї“ (Fragezeichen), „чужець“ (An-

Та попри фактичну вартість, яку представляє „Українська мовня“ Свенціцького для історика українських граматик сама собою, як цінний пам'ятник першої проби введення у нашу граматичну літературу на галицькому ґрунті живої української мови в основі й у викладі і фонетичної правописи, попри той інтерес, який мусить будити вона і новими, наскрізь оригінальними термінами, утвореними в душі української мови і підбиранням примірів з української історії, географії, етнографії, з української народньої словесности і артистичної літератури, примірів, що своїм змістом так і вказують на людину, яка навіть при укладі граматичних правил не хотіла чи не могла позбутися своєї власної поетичної ідеології,¹⁾ опрокидує вона ще крім того враз із брошурою „Вік XIX у діях української літератури“ і новим, основно переробленим, збагаченим і доповненим виданням „Байок“ твердження Дра Франка, наче би Свенціцький по упадку „Sioła“ „ушелъ совсѣмъ въ польскую литературу.“²⁾

Я зовсім не думаю перечити факту, що діяльність Свенціцького в тому періоді тобто в рр. 1866 — 1876 у польській мові була значно багатша, як його праця на українській мові, хочу тільки вазначити, що не була виключною. Що була багатша, слідно не лишень із ряду літературних творів, але й трох його поважних наукових розвідок, з яких найінтереснійша для нас його „Uwagi“³⁾ над перекладом т. зв. Несторової літописи, перекладом довершеним спільними силами Бельовського і Вагилевича. В „Uwagach“ бє Свенціцький дуже сзлыно на потребу досліджування взаємин між мовою найдавніших руських літописних пам'ятників, а мовою живою україн-

führungzeichen), „повначень“ (adiectivum), „первик“ (subiectum), „основа“ (praedicatum) і помилки у граматичних дефініціях.

1) От кілька таких примірів: „не дурай ся того слова, що мати співала, як малого сновивала, з малим розмовляла — ст. 3; або „усі льуде рівні“ — ст. 1; або: „нема крашче, як на Україні жити“ — ст. 6; „солом'яної стріхи не дурай сьа, про рідню мову дбај, за добрі діла прїмај сьа, чужого не бажай“ — ст. 22; або: „мужицькиј, попівськиј чи напєськиј ти син, — одєн усім закон“ — ст. 26 і и.

2) Южнорусская литература. — Енциклоп. словарь Брокгауза-Ефрона, т. XXI, ст. 317.

3) Paulin Stachurski — Uwagi nad tłumaczeniem Latoписu Nestora przez Augusta Bieloskiego i J. Wagilewicza, Львів 1869, стр. 16.

ською, виказуючи при тій нагоді основне знання церковносла-
вянщини і старорущини, живий інтерес для староукраїнських
хронік, а велід за тим і для української бувальщини, бажанне
зрозуміти духа історичної минувшини українського народа.
І саме сі досліді над українською бувальщиною звернули
увагу Свенціцького на видання Несторової літописи і її переклад
владжений Бельовским і Ів. Вагилевичем, поміщений в історич-
них „Monumenta-x Poloniae“ останнього.

В передмові подає Свенціцький тenezу своїх „Уваг“ і мо-
тиви, що навели його на думку „sprostować ustępstwa oryginal-
nału“. З листу Духінського, надісланого йому з Парижа, дізнав
ся автор, що приготовлюеть ся нове видання літописи.

Свенціцький зазначає, що переклад літописи повинен мати
два згляди на оці: історичний і фільольоґічний, язи-
ковий. Для першого потрібне вірне переданне в перекладі
думки ориґіналу без огляду на слова, друга вимагає дослівности
перекладу в захованнем духа мови. На думку автора переклад
Бельовського і Вагилевича має за собою історичну вірність, але
не має фільольоґічної правди. Тимчасом для дослідника старо-
руської мови, для того, хто рад би дізнати ся, які взаємини
заходять між сучасною українською мовою, а сею, що існувала
в минувшині, є річю великанської ваги основне пізнанне мови
Нестора. В перекладі отже літописи добре було би виказувати
головні цілі староруської мови і таким робом освітлювати темряву
минувшини та заохочувати людей до студій в тому напрямі.

І сей саме мотив кермував автором, коли приступав до
виказування язових помилок у згаданім перекладі... Автор
просить не пояснювати його уваг, як результату зарозумілости
в лінґвістичних відомостях; не думає вчити тих, чвіх учеником
є сам, не думає вчити Бельовського, якого знаменитим вказівкам
на поді дослідів над бувальщиною України сам завдячує чимало,
хоче тільки, щоби люди звернули увагу на його охоту віддати
услуги науці... „Уваги“ задумував Свенціцький спершу помістити
в якомусь польському періодичному видавництві, одначе редак-
тори, яких просив, відмовили його просьбі, мотивуючи відмову
надто спеціальним характером статі.

Як добуток порівнюючо-лінґвістичних студій Свенціцького
появила ся іще його розвідка: „Odmiana zaimków“.¹⁾

¹⁾ P. Świącicki — Odmiana Zaimków. Rzecz języko-
wo-porównawcza. Львів, 1871, ст. 30.

Досліди знову на полі анатомії і фізіології людського тіла¹⁾ дали в результаті розвідку „Mowa ludzka“.²⁾

В передмові до першої студії розводить ся автор широко над великою вагою науки лінгвістики, яку з огляду на її висліді ставить „u przewodu nauk, zajmujących się dosłedzaniem wszechprzyczyn powstania rzeczy kaźdej“. Автор доказує, що лінгвістика відкриває нові, невідомі закони й правди навіть там, куди інші науки, не виключаючи історії, сягнути не можуть. Мова народу, відблиск його духового існування, уґрунтована на природознавстві може нам дати знаменитий образ чоловіка, відбиваючи у зеркалі власного розвою історію даного народу. Дослідити отже початків мови, пізнати закони, що кермують її повстанням, відкрити причини, що викликають такі чи інші прояви, словом: подати докладну історію людської мови — отсе на думку Свенціцького завдання порівнюючої лінгвістики. Автор студії, хоч посвятив своїм дослідям довгі години праці, не хоче чванити ся знанням, свідомий того, що є ледви лянком науки. Але ділить ся із загалом овоцем своїх трудів, „який для інших може послужити блимаючим вогником на шляху тайн, що їх сонце знання освітлить колись вповні“.

„Odmiana zaimków“ є тільки частиною обширнішої праці. Автор доторкує у ній найрізноморідніших питань: початку мови, природи звуків, їх сполук, переміни тих звуків і злуки їх у слова; стараєть ся прояснити темну минувшину, ба навіть силкуєть ся установити нові закони.

Свої досліді опирає головно о литовщину, санскрит і зенд, а зрікаючи ся помочи клясичних мов, їотику і новітших романських, звертає в першій мірі увагу на славянські нарічя. При тім треба зазначити, що українську мову трактує Свенціцький скрізь на рівні із иншими славянськими мовами і послуговуєть ся нею, як поважним науковим чинником. Головним завданням студії вважав Свенціцький звернути увагу ученого світа на вагу славянських мов для порівнюючої фізіології з одного

¹⁾ Гржегоржевский (Gaz. nar. 1876, ч. 213) думає хибно, що анатомічно-фізіологічні студії відбував Св—ий перед виготовленням розвідки: Odmiana zaimków. Таких студій до згаданої розвідки він не потребував: ужив їх що йно при праці „Mowa ludzka“.

²⁾ P. Święcicki — Mowa ludzka, jej układ pierwotny i budowa. Львів, 1873, ст. 93. Вийшла також в німецькій мові п. з. „Die menschliche Sprache, ihre Bildung und ihr ursprünglicher Bau“. Липськ, 1875.

боку, а з другого заохотити земляків до дослідів над славянськими мовами, які взаємно себе доповнюють, вимагають їх трактування в цілості.¹⁾

Найбільше праці вложив Свенціцький в студію, що носить заголовок: „Mowa ludzka, jej układ pierwotny i budowa“. З передмови дізнаємо ся, що вже від 1863 р. займав ся автор лінгвістичними студіями, стараючись оперти їх на підвалинах фізіології і математики, бо вважав останні важними чинниками, пособляючими науковим дослідом. Ізза недостаті засобів мусів автор попристати тільки на частиннім опублікованню своїх дослідів, задумуючи в дальшій черзі оголосити інші партії студії, яку опер на таких жерелах порівнюючої граматики як Fr. Bopp-a, Schleicher-a, Miklosich-a і фізіології, як Helmholtz-a, Du Bois Reymond-a, Сеченова, а в головній мірі І. Щелкова. В обох останніх студіях Свенціцького багато фантазії.

Коли глянемо тепер на діяльність Свенціцького в рр. 1869—1876, то дивувати ся просто треба її ріжnorodности й інтензивности. Як великої енергії мусів бути сей чоловік, що спроміг ся при своїому здоровлю рівночасно вчити в гімназії, і то вчити з посьвятєю, з охотою заінтересувати учеників, про що можна пересвідчити ся також із конференційних звітів дир. Ільницького, що зберігають ся в архіві академічної гімназії у Львові, приготовлювати ся до професорського іспиту, редагувати педагогічну часопись,²⁾ займати ся серіозно науковою роботою і ширшою літературною творчістю.

В архіві академічної гімназії у Львові зберігаєть ся цілий ряд цікавих документів, що дозволяють не лишень слідити за ходом поважної грудної недуги Свенціцького, але також кидають світло на його тогочасну наукову діяльність, доказуючи його поважну наукову кваліфікацію. Тим самим вносять вони вязку нових промінів світла в отсю останню, доволі темну добу життя автора „Колись було“. І так в січні 1872 року відносить ся Свенціцький через галицьке намісництво до київського губерна-

1) „Odmiana zaimków“ стрінула ся з незвичайно острою рецензією Партицького на шпальтах „Основи“ (1870, чч.: 9, 10, 12). Одначе своїх критичних уваг Партицький не докінчив.

2) Сею часописєю був педагогічний тижневник: „Szkoła“. Редагував її Св—ий в рр. 1871 і 1872. Szkoła містила статі часто педагогічного змісту й педагогічного інтересу, як пр. „Nauka poglądu w szkołach ludowych“, „Szkoła w Ameryce“, а також звіти з діяльності педагогічних товариств.

тора з просьбою видати свідоцтва, які одержав на університеті св. Володимира в Києві. Невпевний висліду своєї просьби,¹⁾ а також правосильности згаданих свідоцтв в границях Австрії, складає вже в січні і лютім ряд приватних іспитів на львівському університеті. Дня 13 січня 1872 р. здає іспит (певно „colloquium“) з польської мови і літератури перед Дром А. Малецьким, 14 січня перед проф. Огоновським з української мови і літератури, а в червни тогож року сідає до іспиту з математики перед Дром Машковским.²⁾ В тім же році вносить він просьбу до міністерства о звільненє його від іспиту, приписаного для учителів середних шкіл, до якої одначе „Pan Minister wyznań i oświecenia nie przychylił się według rozporządzenia z dnia 25 stycznia 1873 року.“³⁾

В 1874 році приступає отже Свенціцький до державного іспиту, приписаного для учителів середних шкіл, на що вказують документи Ради Шкільної краюї з дня 23 серпня 12 грудня і 24 грудня 1874 р. і 11 січня 1875 року, в яких Рада шкільна домагаєть від Дирекції гімназії предложення кваліфікаційного свідоцтва, будь відсилає його між залучниками.

Та в міру зросту таланту Свенціцького, в міру зросту його енергії до наукової праці розвивалась і його недуга. В червни 1872 р. подаєть Свенціцький о відпустку для поратования здоровья. Лікар Рудницький стверджує лікарским свідоцтвом з дня 17 червня 1872 року запаленне легких і озаявів у свогого пацієнта і каже йому виїхати в гори. Директор Ільницький горячо попирає просьбу петента, бо його хвороба, „na łwarzy uwidoczniła“. Він дістає відпустку на шкільний рік 1872/73. Дня 19 листопада 1873 року просить Свенціцький знову о двомісячну відпустку, „bo silny wybuch krwi odjął mi siłę, tak że chodzić ni mówić nie jestem w stanie...“ Доктор Рудницький приписує се „nie innej przyczynie, jak tylko natężnej pracy w domu i szkole, zwłaszcza podczas wykładu lekcyi“. В 1874 році здоровлє Свенціцького поправляєть ся о стільки, що він може вчити в школі і приготовлювати ся до іспиту. Декретом з дня 13 лютого 1875 р. Рада шкільна переносить його, як іспитованого вже заступника учителя до

¹⁾ Відповідь на згадану просьбу прийшла що йно в марті 1872 року і то для Свенціцького доволі неприхильна: свідоцтва його віддано до суду, що мав судити Св. за самовільний виїзд за границю.

²⁾ Персональна табеля.

³⁾ Рескрипт Ради шк. кр. з 12 лютого 1873, ч. 1123.

висшої школи реальної „w dotychczasowym charakterze służbowym“,¹⁾ а дня 12 вересня 1876 року кінчить він жите в найкращім розцвіті талану і віку, коли трета його драма з української історії „Ігор“, і трицять шестий рік жита не добігли ще кінця.

Похорони Павлина Свенціцького відбули ся дня 14 вересня о 5 годині по полудни з мешкання при вулиці Сакраменток, при співучасті літератів, професорів, учеників реальної школи і численної публики ріжних станів. Неодна сльоза жалю покотила ся з очий присутних, з грудий багатьох добулось щире зітханне.²⁾

V.

Літературна діяльність. Комедія і драма.

Літературну діяльність розпочав Свенціцький іще в Києві. Зачав її по всякій імовірности драматизованнем Шевченкової „Катерини“, хоч не виключена річ, що тоді вже збирав сюжети до своїх байок, коли в 1864 році міг видати цілу їх збірку. Що вже в Києві зачав Свенціцький драматизувати Шевченкову „Катерину“, виходить із дописки, яка поміщена під заголовком його драми: „W Kujiwi 1862 r.“³⁾ Перо в руки спеціально до писання драматичних творів могли подати йому артистично-драматичні аспірації його університетських товаришів, гуртка київських аматорів⁴⁾, які грали красше всякі штуки, ніж актори постійного театру⁵⁾.

В лютім 1858 р. виставили студенти університету двічі комедію „Zemsta“ при великім натовпі публики в авлі університету⁶⁾, а дня 4 лютого 1860 р. „Stare dzieje“ і „Odludki“ в аматорськім театрі⁷⁾. В останніх виставах мусів брати

1) Усі некрологи Свенціцького, йдучи за „Gazeto-ю narodow-ою“, отже й Другъ, ор. с. I. с., думають, що Св—ий три роки перед смертю переніс ся до висшої школи реальної. З декрету й Хроніки дир. Харкевича („Хроніка львівської академічної гімназії“ — Звіт за шк. рік 1900/901, ст. 44) — виходить, що він служив в академічній гімназії аж до р. 1875.

2) Dziennik polski за рік 1876, ч. 212.

3) Siolo, III, 73.

4) Про існування сего гуртка згадує Перетц: Павло Житецький. Записки Українського Наукового Товариства в Києві 1908, книжка II, стор. 6.

5) Estreicher: Teatra w Polsce, I, ст. 109.

6) ibidem. 7) Estreicher, ст. 116.

участь також Свенціцький. Про його виступи в аматорськiм театрі кiївських студентiв свiдчили би не лишень два принагiднi на-таки у звiтах з його сценiчних виступiв на галицькому ґрунті як Лозовського й Сельського, якi подибуємо в „Метi“¹⁾ i „Dziennik-u literack-im“²⁾, але потверджує сей здогад також факт, що в галицькому театрі виступає вiн як випробувана, заводова акторська сила.

Що саме „Катерина“ заняла увагу Свенціцького — нiчо дивного. Вона одушевляла пiд ту пору усiх демократично настроєних студентiв кiївського унiверситету. Из поезiй Шевченка „szczególnie „Katarzyna“ uderzyła naszą wyobraźnię“³⁾, мовить один из них. „Przedmiot tego poematu... jest najsmutniejszą i najrzewniejszą nutą w całej melodji nieszczęsnego stanu ludu Ukrainy... Skreślić wiernie położenie uwiedzionej dziewczyny, wypowiedzieć boleść upokorzenia i hańby sprowadzonych wschodniem grubijaństwem, lub wyrafinowaną zachodnią podłością — trzeba było być wielkim jak Szekspir, nieszczęśliwym jak chłop ukraiński i jak chłop ukraiński uczciwym. Takim Szekspirem — chłopem ukraińskim był Szewczenko“⁴⁾.

„Катерина“ Свенціцького появила ся друком що йно 1866 р. в „Siol-i“⁵⁾. Богатство акції, сильно заакцентованi драматичнi ситуації в поемі, обильність високо трагічних моментiв Шевченкової „Катерини“ становлять з природи сильнi пiдвалини пiд будову драми. Тильки саме в розводнюванню сих драматичних моментiв, що силою своєї короткості й ядерности викликають бажаний драматичний ефект, лежить небезпека для драматурґа.

Свенціцький стараєть ся по можности як найменче вiддалюватись вiд тексту ориґіналу, вихiснюючи тильки зазначенi ситуації як пiдклад для творення нових сцен. Из слiв поемі:

„Зайде сонце, Катерина
 „Що садочку ходить,
 „На рученьках носить сина,
 „Очиці поводить:
 „Оттут в муштри виглядала
 „Оттут розмовляла,
 „А там..., а там... сину, сину!...
 „Тай не доказала...“⁶⁾

¹⁾ 1865 р., ст. 496. ²⁾ 1866 р., ч. 13, ст. 205.

³⁾ Siolo, I, 146. ⁴⁾ Тамже, ст. 146—148.

⁵⁾ Kataryna. Sumnyj obraz u V. dijach. Za Szewczenkom Pawło Swij. III, 73—106; IV, 93—126.

⁶⁾ Поезії Т. Шевченка, вид. „Просвіта“, 1902, ст. 284.

виходить в Свенціцького ціла окрема сцена (акт III, сц. 4). Катерина виходить у сад із сином на руках. „І не слухає криків; знай розмовляє із сином:

Soneczko moje jasne, Iwaseczku detynko! de twij bat'ko? synu!... Pokynuw... widcurawsia... Skaraje Boh, skaraje... Iwasiu lubuseczko! Jak wono do mene wsmichajetcia, janhelatko!... Lu-lu-lu! zasypaje... lu! lu! lu! Zasnulo i smijetcia... (tycho ciluje syna). Nema, nema... czy wzeż i ne bude?... ni! — poklawsia... Win ne widcurajetcia syna — swoho syna... (chodyt' po sadku i hirko płacze). „Ot-tut z musztry wyhladała... ot-tut rozmawlały... tut raz perszyj obniały sia; a tam... a tam... synu! synu!“ (zapłakała, i pylno dywytcia na szlach)¹⁾.

Так само із слів:

„Сидить батько кінець стола
 „На руки схилив ся,
 „Не дивить ся на сьвіт Божий
 „Тяжко важурив ся.
 „Коло його стара мати
 „Сидить на ослоні
 „За сльозами ледве ледве
 „Вимовляє довї...²⁾

утворив Свенціцький окрему сцену. (Акт III, сц. V):

Matwij: Hodi wze! Taka boża wola... inaksze j buty ne može.

Marija (z płaczom): Twoja prawda, czołowicze.

Matwij: A może sprawdi tam jiji szczastie bude?..

Marija: Oj horeńko! hore!

Matwij: My chot' bez naruhy wiku dożywemo...

Marija (płacze).

Matwij: Stara! hodi żurbi piddawat'cia — treba tak zrobyty.

Marija (tycho): Treba...

Matwij (w wikonce): Katro!...

Kateryna: Zaraz, tateczku (wbiha do komory; stamwidtam (sic!) wchodyt' do switlyci, bez detynu. Matwij ne dywytcia na doczku; stara płacze; Kataryna stojit' oczy w zemlu opustywszy.)³⁾

Ілюструючи таким робом живими особами й живою акцією спокійне епічне оповідання Шевченка, вкладає Свенціцький дальше за Шевченком в уста матери цілу її промову від слів: „Що весілле, доню моя?...“ аж до слів: „Іди од нас...“ без найменшої зміни...⁴⁾ І в тому саме вірному переповіданню або радше

¹⁾ Siolo, IV, ст. 99.

²⁾ Поезії Т. Шевченка, ст. 286.

³⁾ Siolo, IV, ст. 100.

⁴⁾ Пор. ст. 100—101.

точному переписуванню неповязаних логічно на зверх, оправданих одначе психологічно слів нещасної матери, повних суперечности, слів гірких докорів і безмежної материнської любови, слів диктованих великанською розпуккою зболілої материнської душі, а характеризуючих як не мож красше постать Марії, — виявив Свенціцький з одного боку тонке розумінне психічного настрою матери в даній хвилі, з другого подив і пошану для генія Шевченка!...

Дальні слова Шевченкової поеми:

„Ледве, ледве, поблагословила:	„Що я наробила;
„Бог з Тобою!“ — Та як мертва,	„Прости мені, мій голубе,
„На діл повалилась,	„Мій соколе милий“.
„Обізвав ся старий батько:	„Нехай Тебе Бог прощає
„Чого ждеш небого?	„Та добрий люде,
„Заридала Катерина,	„Молись Богу та йди собі
„Та бух йому в ноги:	„Мені легше буде“ —
„Прости мені, мій батечку,	

розвинулись в Свенціцького в повну акцією картину: Катерина падає на коліна перед матерію.

„Marija (błogosławyt' ditynu, ciłuje ta płacze): Boh s toboju! (zomłila).

Kateryna (twerezyt' zomliwszu): Mamuseńko!

Marija (prychodyt' do sebe): Jdy!...

Matwij. (poważno do Katry): „Czoho żdesz? neboho!“

Katra (wpała jomu do nih): Prosty meni, mij bateczku — szczo ja narobyła... Prosty meni, mij hołube! mij sokołe myłyj!...

Matwij (z slozamy): „Nechaj tebe Boh proszczaje, ta dobryji lude... mołyś Bohu, ta jdy od nas — meni lększe bude“.¹⁾

Подібно із легких натяків Шевченка:

„А жіночки тихо дзвонять,	„А муштрує на запічку
„Матери глузують,	„Московського сина.
„Що москалі вертають ся	„Чорнобривого придбала...
„Та в неї ночують:	„Мабуть сама вчила
„В Тебе дочка чорнобрива	„Бодай же Вас покотухи
„Та ще й не єдина,	„Та злидні побили!...“ ²⁾

розвиває Свенціцький аж дві сцени (у нього „виходи“) четвертого акту, в яких із реалізмом виводить „широ спочуваючих“ сусідів, що приходять в намірі розради затурбованих родичий,

¹⁾ IV, ст. 100—101. ²⁾ Поема Шевченка, ст. 283.

а в дійсности зле маскованою внутрішньою радістю ранять тільки їх серце. Матвій проганяє їх. Зрештою цілвй третій акт драми Свенціцького се тільки розвинена наглядна ілюстрація коротко нашкіцованих анальоїчних місць в поемі. Оригінальність перерібки зводиться головню до введення у драму кількох нових, потрібних до розширення і оживлення акції постатей і до епілюту. Із нових постатей природними чергами характеру наділені сільські сплетнярі: Панько, Приська і Варвара, натомість менче природно у своїй великодушности виходить постать парубка Якова, що з великого кохання рішається женити ся з Катериною помимо її зносин із москалем ¹⁾.

Замітною креацією у драмі є старий дідуган; Остап. Автор наділив його щедро признаками українського народнього гумору, вкладаючи в його уста ряд народніх пісень в роді:

„Oj buw, taj nema

„Taj pojichaw do mlyna,

„Bidnaż moja hołowońko..“

або: „Mołodyce! czyja ty, czyja ty?

„Chody zo ninow hulaty, hulaty...“²⁾,

а в душу його вляв усю свою велику ненависть до Москалів і їх господарки на Україні.

„Hej wstań bat'ku Atamane,

„Welykuj het'mane..“

співає старий приклонник козацької давнини. „Darma! ne wstane... a kołyb wstaw, to umerby u druhe z żalu...“ думає він. „Propała sławna Ukrajina nizawiszczzo... klatyuj moskal oguđuje...“ Рефлексії кінчить дід піснею:

„Ej wy Zaporozci,

„Worożeńkiw chmara,

„Sławnyi mołodci,

„Na Wkrainu wpała —

„Hodi spoczywaty!

„Treba pohulaty...“³⁾

На иншому місці виливає Остап ненависть до Москалів іще яскравійше:

„Hej Moskalu bisiw synu,

„Oj lycha hodyna!

„Czortowa detyno!

„Czerez tebe płacze j stone

„Pohubyweś ty swit ciłyj,

„Maty Ukraina.

„Ciłu Ukrainu.

„Maty nasza, iídna maty!

„Czerez tebe tiażko w switi,

„Za szczo terpysz muki?

¹⁾ Подібний мотив находимо в „Наймицї“ Тобилевича у відносинах Паваса зглядом Харитини.

²⁾ Акт IV, ст. 1. — Sioło, вош. IV, ст. 102—103. — ³⁾ Тамже.

„Zaszczu skutu (kajdanamy)

„Szczu tebe skowaly —

„Wolni twoji ruki?

„Wolu wzialy — hore daly.

„Bodaj tii ne skonaly,

„Bodaj ne skonaly!“¹⁾

Оригінальність знову епільоту лежить в тім, що москаль одержує належну заплату за своє поступованне й гине з рук Якова.

Мова у драмі — гарна, жива, народна. „Dla lepszoji charakterystyky — тільки, як зазначає сам автор — sałdaty, w dramie, howoriat' swojeju mowoju, kotora zowsim ne je moskowskoju, a možna by jiji zwaty „sałdačkoju mowoju...“²⁾ і се виходить на шкоду драми. В автора слідно ознайомленне з драматичною технікою..., одначе „Катерина“ в тому одягу, в який її прибрав Свенціцький, блідне, йдучи в парі зі своєю сестрою, „Катериною“ Шевченка. Причина сього нам уже відома. Лежить вона в розмелюванні мотивів і розводнюванні ситуацій. Подрібне й часте зображуванне сцен кохання Катерини із москалем у перших двох актах драми Свенціцького нехай послужить доказом правдивости висше сказаного. Дискретні натяки Шевченка вартійші тут в десятеро!..

Після еміграції Свенціцького у Галичину практичні жителі вимоги завели його на нові дошки української сцени. Сей факт відбив ся дуже корисно у своїх наслідках на тогочаснім репертуарі української сцени в Галичині, а в дальшій мірі причинив ся також до розвою нашої драматичної літератури спеціально й до піднесення українофільського кольориту галицько-руської літератури 60-их років — загально.

Лаврівський заантажував іменно Лозовського „jako najlepšíj władającego mowa ukraińska“³⁾, щоби він займив ся перекладаннем і перероблюваннем пригожих штук для українського театру. І не завів ся на ньому! Свенціцький віддав ся із питомим собі жаром праці на тому полі, тим раднійше, що сама інституція сходилась з його програмою й характером своїм чарувала в душі його як найкрасні надії⁴⁾.

В протягу кількох літ присвоїв він українській сцені близько двацять ріжних більших і менших творів Молієра, Фредра, Корженьовського й інших, а праця його в тому напрямі не уставала мимо того, що Бачинський, здасть ся кермований звичайною завистю, знеохотив його до авторських виступів, а сам він за мовольні труди не одержав ніякої нагороди⁵⁾.

¹⁾ Siolo, IV, ст. 116. ²⁾ Siolo, III, ст. 74. ³⁾ Siolo, II, ст. 185.

⁴⁾ Франко, Рускій театр, Зоря, 1885, ч. 24. ⁵⁾ Siolo, II, ст. 185.

Із праць Свенціцького, що повстали під ту пору, друком появили ся тільки переклади: „Вікна на першій поверсі“, „Циган“ і „Гамлета“ і перерібки: „Гаврило Бамбула“ і „Галя“. Все останнє лишилось в рукописи. „Цигани“¹⁾ — се прозовий переклад віршованого оригіналу сентиментальної драми Осипа Корженєвського, переклад доволі вірний, засадничо держаний в дусі народньої мови зі значною одначе примішкою разячих польонізмів²⁾. На українській сцені не робили вони вражіння й не подобали ся по причині свого сентименталізму³⁾.

„Гамлетом“⁴⁾ зробив Свенціцький початок „до толкованія большихъ искусственныхъ драматовъ“⁵⁾. Се перший, що правда неповний (друком вийшов тільки перший акт) переклад Шекспірової трагедії на нашу мову. Як такий мусить він грішити деякою тяжкістю стилю і менше вдатним добором слів і зворотів в роді „вонтилю“, „пестенство“, „чистість єго захопіній“, „хутній“ (chętny). Такі слова і звороти наводять дра Франка⁶⁾ на думку, що Свенціцький dokonував свого перекладу із польського видання⁷⁾. В передмові заявляє Свенціцький, що бачить недостаточність своєї праці. Наміряв спершу перекладати прозою, бо хотів вірно віддати думку оригіналу і що йно пізнійше змінив форму готового вже перекладу на віршовану, на вірш непоетичний, за то найбільше зближений до оригіналу⁸⁾. До сього кроку склонила його рада деяких письменників. Др. Франко жалує, що Свенціцький не видав перекладу прозою, „бо вірш П. Свого в тім перекладі справді такий непоетичний, що проза була-б ліпша: нема в тім віршу ані ритму, ані поезії; П. Свій по просту лічить сляби тай то не все“⁹⁾.

1) Цигани. Драма въ 5 діяхъ Осипа Корженєвського. З польского переложивъ Д. Лозовський, Львів 1864.

2) В роді: „шалний“ (в оригіналі: szalony), „волочага: włóczęga), „утулить“ (utulić), „хіть“ (chęć), „латво“ (łatwo), „цанпути“ (carnąć), „гровьний“ (groźny), „учта“ (uczta), „злосник“ (złośnik), „праві“ (prawie) і ин.

3) Слово, 1866, ч. 25.

4) Гамлетъ — Принцъ данський. „Нива“ 1865, чч. 3—5; 7—9.

5) Слово 1865, ч. 16.

6) Порів. його передмову до перекладу Кулішевого „Гамлета“. — Уільям Шекспір. Гамлет принц данський, переклад П. А. Куліша, виданий в передмовою і поясненнями Дра Ів. Франка. У. Р. В. С. ст. XIX.

7) Франко доходить до такого висновку на основі такихъ языковихъ слідівъ як: „апель“, „Норвегчик“, „збаданя“, „на вижині своєї потуگی“ й на основі польської ритміки в перекладі Свого.

8) Нива, 1865, ч. 5. 9) Шекспір — Гамлет, ст. XVIII.

До перерібок треба зачислити „Галю“ і „Гаврила Бамбу“¹⁾. „Галю“²⁾ „переіначив“ Лозовський з французького³⁾ оригіналу „Ketty“, переносячи фабулу на галицький ґрунт, „на гарний подільський провір: гори, ліс, скали, води“³⁾. В отсій одноактовій опереті дієвими особами є: старий жовнір Іван, його дочка Галя, офіцер Славський, шинкарка Гордіня, її глупенький син Гаврилко і Петро, слуга Славського. „Галя“ по своїому сюжету належить до ряду здеінерованих літературних епітонів „Нової Гельоизи“, до тих сентиментальних, неприродних сестриць „Бедної Лізи“ і Галочки („Щира любов“), від яких аж роїть ся у всіх літературах. Є тут, як і в „Щирій любови“ Квітки казковий офіцер, пессиміст, що не бачить „серця в світі“ й для якого світ представляєть ся зимним, неправдивим...⁴⁾. Славський одушевляєть ся природою Поділя і декламує цілу купу фраз на тему краси „рідної країни“. „В природі — мовить він — є магічна сила, котора нас до рідної землі притягає...

„Чудова країно!

„Ти краси дитино

„Витай! витай!

„Ти найкрасніща,

„Ти наймилиця,

„Ти рай, наш рай!

„Роднімі поля,

„Красо Подоля —

„Найкрасша є крас!

„Ти нам пануєш —

„Ти всіх чаруєш,

„Ти всім для нас!

„Піди у гори,

„Піди у бори,

„На поле-гай.

„Там всього-всього!

„Лиш нема алого

„Бо то наш рай

„Бо то наш рай...“⁵⁾

Славський женить ся вкінці в гарною, но убогою сільською дівчиною, Галею і поселюєть ся в її ріднім селі, в її сімї... Чиж не зворушуюче? Є тут також і Галя... Така наївна сільська квітка, що як сама останеть ся в хаті, то думає, в ким би то вона ходила: „по наших горах, та долинах... Як би то ми собі у двоє сіли над річкою та слухали, що вона говорить; як там рибки грають ся... усміхають ся метелики... А тут сонце зайшло за гору... ми держимся за руки...“⁶⁾ „Єсть тутъ съ одной стороны богатая мати-селянка съ дурноватымъ сыномъ, съ другой немаетный сусѣдь, отецъ доброй прекрасной Галѣ, котора мимо-свого убожества не хоче ити за дурного богача, но въ невин-

¹⁾ Галя. З опери-водевіль „Ketty“ переіначив Д. Лозовський. Львів 1865. — Руський театр, № 1.

²⁾ Слово, 1866, ч. 29.

³⁾ Галя, ст. 1.

⁴⁾ ibidem, ст. 17.

⁵⁾ Галя, ст. 18.

⁶⁾ ibid. ст. 14.

ности своєї мечтає о молодомъ благородномъ офицерѣ, случайно въ ихъ село заѣхавшомъ...“¹⁾ є багато такого, що ніколи відай на світі не було.. Очевидно до „Галї“ годї прикладати серіознійшої мірки і вина тут в цілости по боці оригіналу. Докір Свенціцькому обмежував би ся виключно до вибору сюжету. Бо сама перерібка чистотою мови, текстом пісень, ба навіть будовою і націоналізацією сюжету вдоволила вновні тогочасну публіку і критику.

Як красно вдало ся Свенціцькому перецінити отсю егізотичну ростижку на нашій землі, вказує хочби сей факт, що „Слово“ зовсім не завважало її неприродности, противно для нього „завязка акції по поводу любовного сношенія трохъ молодыхъ сердець, розвиваєсь тутъ природно и интересно“, а навіть сам „темаць“ оперетки видаєть ся йому „весьма повабный и до обдѣлки про музику аж просящій ся“²⁾. Без сумніву оригінальна музика Вербицького в значній мірі причинила ся до поводження „Галї“ на українській сцені, вдоволяючи вповні невибагливі артистичні вимоги нашої публіки. „Галю“ виставлявано дня 11 (23) цвітня 1866 року.

Своєрідним національним кольоритом приміненім до спеціальних галицьких відносин визначаєть ся також перерібка Молієрового „George-a Dandin-a“³⁾. „Гаврило Бамбула“⁴⁾, галицький міщанин має заступити місце Молієрового Жоржа Дандена, який зі стиду перед своїм простим походженням женить ся з дочкою збанкрутованого шляхтича Сотанвіля. Свенціцький використовує тут нагоду, щоби поглузувати із великопанських манер галицької зубожілої шляхти і для піднесення природности акції каже галицьким Сотанвілям, панству Задирновським, rectius „Задзірновським“ говорити польськими фразами, бо се на галицькому ґрунті належить також до доброго тону⁵⁾. Тим оригінальним помислом наніс Свенціцький шводу

¹⁾ Слово, 1866, ч. 29. ²⁾ Слово, 1866, ч. 29.

³⁾ George Dandin ou le mari confondu.

⁴⁾ Гаврило Бамбула (George Dandin). Комедія Молієра в 3 діях. Для руської сцени владив Д. Лозовський. Львів 1865, як II ч. „Руського театру“.

⁵⁾ В 1849 році дав Наумович перерібку сеї самої комедії в „Грицю Мазниці“ (Гриць Мазниця або мужъ заманевный. Комедія въ трохъ дѣйствіяхъ Покелина Молієра изъ французского на языкъ мало-русскій переложена Ивановъ Наумовичемъ. Львовъ 1849): Його Голишкєвичі говорять одначе мовою усіх інших „лицъ“.

однобарвній чистоті мови, хоч з другого боку збільшив природність теми серед галицьких відносин.

Другим більшим відступством від оригіналу є епілоґа „Гаврила Бамбула“. Бамбула, що за приміром свого французького предка, Жоржа Дандена, а може й галицького товариша, Гриця Мазниці, вліз в шляхотську родину й шляхотську атмосферу, мусить як і вони сповнювати цілий ряд принципів ввічливості і форм доброго тону, які накладають на нього родичі його жінки, пані Вікторії. Крім того сама жінка Вікторія, яка, озолотивши свій витертий герб грішми Бамбули, думає, що зробила йому честь, коли вийшла за нього заміж, спричиняє Бамбулі ряд терпінь, коли не вважає на його просьби і персвазії, а безцеремонно втішає ся товариством пана Паничевського. Тесть і теща глядять на нього з висока й глумлять ся з нього, коли він намагаєть ся доказати їм невірність жінки. Се доводить його терпеливість до краю!... І коли ні його першовзір, Жорж Данден, ні його товариш, Мазниця не сміли реагувати проти сього й до кінця остали: Данденом і Мазницею, себто людьми вірними своєму характерови, завдяки якому й на дальше мали терпіти амори своїх жінок: Анґеліки з вікомтом клітандром і Анелі з Крутосвітським і примхи їх родичий, то Гаврило Бамбула... не стерпів... і одного гарного дня вигнав нечаяно „дзєцко шляхецке“¹⁾, паню Вікторію із свого дому на велике обурення панства Задзірновских, бо „сплямил светни їх руд“²⁾, а на велику приємність публики. Таким оригінальним ексцесом мусів Свенцідкий очевидно задоволити чувства видців, що з нетерпеливістю очікували подібного моменту, та проґршив ся сильно проти психолоґічного умотивовання даного факту й консеквентного переведення характеру свого героя.

Сей психолоґічний „deus ex machina“ в комедії, що не так може завдяки комізмови ситуацій, як саме завдяки артистичному обробленню характерів, зачислюєть до перлин Молієрової творчости³⁾, був обчислений здаєть ся на задоволення почувань галицько-руської публики. Воно правда, що в житю найбільший флетматик спроможеть ся часом ненадійно на енерґічніший виступ, правда і те, що демократизм Свенцідкого міг обурювати ся і протестувати проти шляхотських химер всяких „Задзірновских“, тільки-ж в поважнім артистичнім творі ходить

1) „Бабибула“, ст. 61. 2) „Бамбула“, ст. 67.

3) Стороженко; Нарис історії західно-европейської літератури до кінця XVII ст. Львів 1905, ст. 213.

о те, щоби грушки не росли на вербі. Автор поважних історичних драм не повинен був за ніяку ціну ризикувати до тої степені психологічною правдоподібністю.

До комедії додав Молієр „вівчарські“ інтерлюдії іділлічного характеру. За його приміром пішов Наумович. „Междудійствія“ останного тоном і загальним характером нагадують інтерлюдії Молієра, що до змісту одначе є оригінальними. З таких інтермедій зрезигнував Свенціцький — і се третє головне відступство від оригіналу, яке доказує остаточно, що „Гаврило Бамбула“ не є таким вірним перекладом Молієрової комедії, як „Гриць Мазниця“, а оригінальною перерібною. Мова у Свенціцького багато чистійша від мови Наумовича; оминає він також старанно вульгарних висловів, якими Наумович пересипує щедро свого „Мазницю“.

До перекладів і перерібок Свенціцького не належить прикладати строгої артистичної мірки. Треба тямити, що кождий, хочби найнедоладнійший, драматичний фабрикат витали під ту пору прихильники постулу народньої справи з отвертими раменами, а сам він робив велику прислугу. Тимто переклади й перерібки Свенціцького не лишень імпонуючим числом, але й безприкладною серед тодішніх обставин чистотою мови робили важну суспільну роботу, бо збагачували з одного боку убогу ниву галицько-українського письменства, з другого причинювали ся до піднесення національної свідомости серед наших предків. З тої точки погляду треба їх оцінювати, а під тим оглядом значінне їх безперечно велике.

До того часу віднести треба також оригінальну комедію Свенціцького, писану українською мовою під заголовком „Мищанка“¹⁾. Зараз по заснованню постійного українського театру, ще перед початком вистав, оголосив театральний комітет, в якому побіч одушевлених народовців, як Климкович, засідали люди що найменше „здорових поглядів“²⁾ на народню справу (Товарницький, проф. Полянський, К. Устіянович) конкурс на драму і комедію, визначаючи чотири нагороди, дві по 100, а дві по 50 зол.³⁾, з виразним застереженням, що тільки твори „з духа

1) *Miszczanka. Komedya w 3 dijach* D. Łozowskoro. — *Siolo*, I, ст. 89—126; II, ст. 91—118.

2) Франко — *Рускій театр въ Галичині*; Зоря, 1885, ч. 24.

3) *Siolo*, II, 183; також: *Perłowski — Teatr ruski...* стор. 13, і „Історія основанія и ровкою русско-народного театру въ Галичинѣ“. Коломия, 1904, ст. 11.

і з мови¹⁾ українські рефлектувати можуть на конкурсів премії. Оголошення конкурсу, сей по словам Франка²⁾ свіжий подув вітру в душній атмосфері української літератури, дало товчок багатьом письменникам спробувати сил на полі української драматургії. Ільницький пише історичну трагедію „Настася“, Гушалеви́ч висилає у світ „Сільських пленіпотентів“ і „Підгірян“, а найдіяльнійший зпоміж усіх, Свенціцький, побіч цілого ряду перекладів і перерібок пише оригінальну „Міщанку“ і шле її на конкурс. І хоч „Міщанка“ з усіх надісланих драматичних творів найбільше відповідала основним вимогам оголошеного конкурсу, хоч без сумніву більше всіх інших „з духа і з мови“ була українською, завдяки метаморфозі у складі театрального комітету — місце Климковича заняв уже в 1865 р. Богдан Дідицький — не удостоїлась належного признання із боку конкурсних судіїв і мимо голосного протесту народовців, що гуртувались около Климковичевої „Мети“, одержала що йно нагороду... третю³⁾.

Сам основний мотив „Міщанки“ — перебранне інтелігентної жєнщини в народній, мужицький стрій — не новий. Стрічаємо його вже в „Okreżn-im“ Корженьовского; характеричний він тільки як відблиск духа часу, в якому народній мужицький стрій відіграв визначну ролю в репертуарі патріотичних маніфестацій на тільки українських, закордонних, але й галицьких хлопоманів⁴⁾, ілюструючи на зверх їх демократичні прінципи. Важну ролю відіграв народній стрій також в приватнім житю великого народовця, а радше „хлопомана“, бо річ дієть ся в Київщині, пана Володимира Саноцького, бо в одній хвилині довершив в його поглядах на „жіночу квестію“ великої метаморфози, ворога інтелігентних жінок, чи там „міщанок“, як хоче Свенціцький, перемінив на їх, зглядно її ентузіастичного поклонника, а з прінципіяльного скептика на еротичнім полі зробив першорядного аманта, заводячи його кінець кінцем під слюбний вінець. Се прийшлось йому в даних обставинах дуже легко... Бо, хоч п. Володимир в „міщанській“ дівчині не бачить ні щирости ні правди, хоч пересвідчений, що місце серця

1) Siolo, II, 183. 2) Зоря, 1885, ч. 24.

3) Цергу нагороду дістали „Підгіряни“ Гушалеви́ча, другу драма пана Б. — Мета, 1865, ст. 474.

4) Порівнай: Анатоль Вахнянин — Спомини в житя. Львів, 1908, ст. 42—43. Також: Ів. Франко, Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріяли. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., т. L, стр. 10.

заняла у них „кокетерія-зальоти“¹⁾, то все те теорія, бо по правді він їх не знає, в житю „ne lubyw sze j razu i... ne wiryt' szczob moż jomu zalubytyś“²⁾. Не можна одначе припускати, щоби він бодай думкою не грішив на тім полі. Противно, в думках злеліав він як правдивий народовець, розчитаний іще до того в творах Байрона, мимо свого розчаровання й неохоти до життя, про що нас дуже серіозно впевнює автор устами пана Саноцького (стрийка), хоч не мотивує одначе нічим причин сього пессимізму, — прекрасний ідеал жінки, в якому інтелігенція „міщанки“ могла-б йти в парі зі щирістю і простотою селянки. Коли-б отже найшла ся „selanka młoda, harpna, szczura, serdeczna; do toho: dotępna, satyryczna nawit', myła, proswiczona, a prosta!...“³⁾, то й наш пессиміст не був би від того... Бо він передовсім народовець. Про се впевнює нас його стрій, „обиватель“ Саноцький, коли підносить, як одну із черт характеру свого небожа, його велику любов до люду і його біль над лихом, що вкрало ся у народне житє⁴⁾. Але не тільки зі слів п. Саноцького дізнаємо ся про народолюбство п. Володимира, а також із його довгих, патріотично-фразеологічних монольоїв. В монольоїах отсих, виголошених героєм у високому тоні при акомпаніяменті гучних акордів звучних фраз, можна найти не лишень характеристичну ілюстрацію роду та сили патріотизму і народолюбства тодішньої української молодіжи по обох боках кордону, але можна їх подекуди вважати також відгуком складу думок і душевного настрою самого автора.

Пан Володимир силпе у другому актї цілі орації на тему богатства славянського племені, переваги у ньому чутя над холодним раціоналізмом⁵⁾, в иншому місці висказує знову тугу за втратою молодечих мрій і честь для тих некритичних поривів молодечого духа, признаючи одначе з другого боку потребу серіозної, солідної праці, „жертви всіх для всіх“.

Знаменитим приміром послужить нам монольої із четвертої сцени II акту, який позволимо собі навести в цілости:

„Do czoho nam proswita, do czoho rozum zdawsia?... Zahoryt' w nas swiatyj wołoń... zabjetcia sylnijske serce... damo wolu lotowy ducha, i z młodeczozju wiroju kydajemsia w prostor — szyroko otwo-
rywszy ramena, szczob jimy cilyj swit obhornuty. O! czom by w sni

1) Siolo, I, ст. 93. 2) I, ст. 92.

3) I, ст. 99. 4) I, ст. 95. 5) I, в., ст. 112.

tym ne zasnut' nam na wiky? Ce buw son nastilko czariwno-harnyj, naskilky pohanoju i dojmajuczozju buwaje probuda! Mołodyj orle! de twij polet bujnij. Opustyw ty kryła, bo strila lidianoho chołodu swita probyła pałajuszczе twoje serce!... pohas wohoń oczej tych, szczo smiło w sonce dywyłyś, bo temnyna zemśkoji pohani dojmajuszczо jich sporanyła!... Dež naszi dumy zołoti czariwni, hadky tiji rozkiszni, kotorymy za prestol Boha my siahały?... Mynuly, szchezły, paroju roz-wijałyś... a my lyszyłyś na zemli — lude z szczodennym žyttiom-hnyt-tiom... brr! Szkoda žludy. Sna nam dajte!... sna toho, choť na my-nutu! Ta hodi! — chto raz prosnuwsia ne zasnut' wže tomu, chyba w mohyli; a tam? a tam? woźnim mołytownyk, i zamowczim bidni!...

Poetyczni sny mołodosty... mara! To odblesky lysz toho, szczo kołyś — može buło... može szcze bude — ничто не знае... Zhynuty wony musiat' z litamy, kotori jich porodyły, s perszym morszczekom na czoli — borozdoju, kotoru persza poważniszcza dumka pooraje!... Pid namy je zemla — w nas tiło perewažuje ducha — my lude! Powyn-nosty... obowiazky, dobro zahalne pered namy — žyttie tiažkoji praci i žertwy wsich dla wsich... O, i w tym bahato swiatoho, bahato we-lykoho! Chto lysz ob tim szczyre podumaw — chyba ne maw sercia, koły w jomu ne zabyłoś wono sylne. — Tak, tak! doroha praci i žer-twy — toto pered namy! toto j peredomnoju! Tisni, kamianni stežky... terni misć kwitiw i kincem — na samoti mohyla!... Tiažko z moło-dymy ukochanymy dumkamy rozstatyś, poproszczat' roskiszni žludy, ta treba!... Bidnyj mij lude! cityj ja dla tebe! *)

Панї Хорошевска, мати панни Ярослави, в якою пан Во-лодимир повинен одружити ся, коли хоче сповнити останню волю помершого батька, бачить у всіх тих модерних поглядах п. Во-лодимира, головно-ж в його антипатії до „міщанок“ „skutok za-hranyecznoho wychowuwania...“²⁾, „lysz wydumy hołow, w ko-tych, nałowłeni z akademicznych katedr, ideji szcze ne uło-żyłyś poriadkom, i do czasu buszujut' w nowij hospodi...“³⁾ і підіймаєть ся вилічити „романтично-гіпохондричного“ Володи-мира. Каже отже дочці перебрати ся в народній стрій і відгра-вати перед ним ролю сільської дівчини, Галі, судженої парубка Гриця. Сей концепт витворює ряд комічних ситуацій не тільки між Володимиром і панною Ярославою, яка вивязуєть ся із своєї ролі артистично, справді по міщанськи, а також між парою за-люблених а Грицьом. План вдаєть ся. Наш романтик покохав Галю. В пересвідченню, що кохає сільську дівчину з серцем,

*) I, 116—117.

2) I, ст. 91.

3) I, ст. 92.

але без ширшої освіти, резітнує із свого ідеалу. „Ohoń z wo-
doju moze szcze koły złuczat', ałe newynnist'-prostota mabut'
nikoły z proswitoju w pari ne pijdut' — chyba-b to buw czud,
o katori tak tiażko w XIX stoliti“¹⁾. А коли так, коли прихо-
дить до вибору між серцем а інтелітенцією, то від чого наш
герой романтиком, ворогом холодного раціоналізму?... „rozum —
wkinći — dobuty można, proswita w ślid za pracioju pryjde;
ałe sercia ne dobudesz, joho ni za jaki skarby ne distanesz,
koły ne choronyticia wono w naszoji hrudy...“²⁾ І він пред-
кладає свою руку... Галі. А коли справа вияснюєть ся, забуває
на те, що вправ жертвою правдивої кокетерії „міщанки“, а вдо-
волений ствердженням ідентичности особи Галі і Ярослави без-
усяких дальших протестів позволяє на закінченне комедії.

Я згадав вже висше, що сюжет „Міщанки“ неоригінальний.
Вплив двоактової комедії Корженьовского п. з. „Okreżne“³⁾
в комедії Свенціцького слідний не тільки в основнім її мотиві.
Видний він також в поменших подробицях. І так: в обох ко-
медіях уклад померших батьків зобовязує дітей (в „Okreżn-im“
Фелікса і Теклю, в „Міщанці“ Володимира і Ярославу) до вза-
їмної любови і до подружя; в обох герої студіюють на загра-
ничних університетах, в обох не знають своїх суджених, в на-
слідок чого закохавшись в них, думають, що закохались в сіль-
ських дівчатах. Всеж таки більшого „геройства“ допускаєть ся
пан Володимир. Бо коли пана Фелікса в рішачючій моменті опу-
скає відвага, — він цілує руки дівчини із люду, не думає одначе
з нею женити ся, — пан Володимир предкладає Галі свою руку.
При порівнанню обох комедій впадає в очи глибоше умотивованне
основного мотиву, перебору в народний стрій, в „Міщанці“, вір-
нійша, згіднійша з тоном житевої правди характеристика осіб
в „Okreżn-im“.

Бо не лишень в малій оригінальности самого сюжету коме-
дії, не лишень в пересаднім натягненню основного її мотиву
лежить хіба „Міщанки“. Слаба вона також завдяки невдатній
характеристиці осіб. І так у постати Володимира хотів нам
автор дати тип одушевленого патріота, народолюбця, а зобразив...
фразера, якого патріотизм в... позованю. Пан Володимир позує
на патріота-демократа, коли виголошує ряд цвітистих монольоїв
в роді: „бідний мій люде, цілий я для тебе...“, позує, бо про

¹⁾ II, 106. ²⁾ Тамже.

³⁾ Dzieła Józefa Korzeniowskiego. Warszawa, 1873, т. IX, ст. 439—472.

Його позитивну роботу для того народу ми не чуємо вічного. Позує він й на песиміста, бо чим міг в життю розчаруватись, чим зневіритись, коли спокійно студіював на заграничних університетах, участі в розбурханих філях суспільного життя не брав жадної і... ані разу не кохав!

І не в позованню невдатність сього характеру, бо й повери бувають, тільки-ж автор був сильно пересвідчений, що вводить на сцену патріота й песиміста, а тимчасом весь патріотизм і песимізм героя скінчився на... поцілуях з „міщанкою“.

Також в мальованню характерів інших осіб Свенціцький переборщив. На надмірну глупоту хорує Грицько, на котурни високого „сальонового“¹⁾ стилю стає пані Хорошевська, якій автор повірює керманне акцією комедії, кладучи в її руки завязку й розвязку драматичного вузла, а панна Ярослава, почавши від слів: „pro sudżenoho ne sorom howoryt' diwezyni, ta szcze j tohdi, jak maty pytajut'...“²⁾ аж до першого поцілуя, грішить надмірною невинністю і наївністю. Попри все те комедія читається живо завдяки гарній, живій мові і легкому стилю. На сцені виставлявано її доволі рідко.

„Міщанкою“ завершив Свенціцький працю на полі української драматургії. В пізвійших літах видав він іще кілька комедій польською мовою³⁾ без літературної стійности, а при кінці

1) „Сальоновість“ „Міщанки“ піднесла також тогочасна польська критика й добавувала в ній головну хибу комедії. „Temata ludowe — писав рецензент „Siola“, Т. Романович — przeslicznie się udają pod piórem pisarzy ruskich, i pod urokiem ludowego ruskiego języka, ale w obrabianiu przedmiotów z życia konwencjonalnego pisarze ci muszą być niesmaczni...“ Тому зачислює згаданий критик „Міщанку“ до найслабших українських літературних творів, поміщених в першому зошиті „Siola“ (пор. Dziennik literacki, 1866, ч. 31, ст. 493).

2) І, ст. 97.

3) Для театру Милоша Штенгля в Станиславві написав Св—ий чотириактову комедію на тлі суспільного життя на провінції під наз. „Chwasty“ (Dziennik literacki, 1867, ч. 48, ст. 768). Про неї згадує Свенціцький при нагоді звеличування заслуг Штенгля около піднесення поему польської штуки і польських театрів в статі „Teatr polski“ (Nowiny, 1868, ч. 19, ст. 148). Другою відомою нам комедією Св—ого в польській мові є „Bawidło“ we trzech odsłonach przez Paulina Stachurskiego. Комедія вийшла як IV томик „Bibliotek-i Nowin“ за р. 1869. Незвичайно наївний тон і дуже примітивний гумор робив її, впрочім без найменших претенсій до якоїсь літературної стійности, улюбленою штукою в репертуарі провінціальних театрів. „Bawidło“ виставлявано часто під зміненними заголовками: „Dużo śmiechu“, „Wiejskie konkury“. В Тарнові удостоїлась згадана комедія при-

життя став працювати над поважними драмами з української історії і писав їх польською мовою, придержуючи ся при тім у техніці і у формі Шекспіра.

„Святослава Ігоровича“ преміювала ще за життя поета конкурсова комісія в Кракові, „Посадниця Марта“ віднесла побіду на конкурсі в Варшаві²⁾, а третю „Ігора“³⁾ призначив Свенціцький на конкурс до Познаня⁴⁾. Смерть не дозволила йому докінчити останньої, а усім його біографам навіть її заголовок остав невідомим.

Драма „Świętosław Igorowicz“⁵⁾ — се результат студій Свенціцького над першою нашою літописною. Що тому до написання сеї драми піддала Свенціцькому знайомість із староукраїнськими хроніками, вказує також „motto“ поміщене при заголовку драми: „се повѣсти временныхъ лѣтъ“. „Świętosław Igorowicz“ — се ряд розсипаних, відокремлених сцен, що від-

внання як „pefen humoru i zalet scenicznych utwor“ (Nowiny, 1867, ч. 7), а навіть чеські часописи мали обсіпати її похвалами й ворожити їй довгого віку в польському репертуарі при нагоді сфінгованої зрештою вістки про її виставу на дошках львівського театру Милашевського (Nowiny, 1868, ч. 12, ст. 96).

¹⁾ Твердження Шумського, наче би Св—ий побіч драм на тлі української історії думав писати драми на тлі польської історії (Kurjer lwowski, 1876, ч. 214) не має за собою ніяких реальних доказів, ніякого фактичного попєртя. І надармо боронить ся Іржегоржевський проти піднесення із боку Шумського закидів, непотрібно оправдуєть ся, що нічого не знав о намірах Св—ого „stworzenia dramatów na tle bądź wspólnych, bądź odrębnych dziejów Korony i Litwy“ (Gaz. Narod., 1876, ч. 216), надруковані по смерті Св—ого драми: „Świętosław Igorowicz“, „Posadnica Marta“, а також заголовок третьої драми „Igor“ говорять самі собою. Шумський повинен був своє твердження аргументувати, коли не хотів, щоб воно робило вражіння пустої фрази, як вишлыву патріотизму „sui generis“.

²⁾ Gazeta lwowska, 1876, ч. 209.

³⁾ У виданню „Святослава Ігоровича“ з 1884 року читаємо в заголовку: „Paulin Święcicki. Dramata. Świętosław Igorowicz. — Igor. — We Lwowie, nakładem wdowy po ś. p. P. Święcickim“. У виданню поміщена тільки перша драма. „Igor“ вказує нам на тему недокінченої драми.

⁴⁾ Gazeta narodowa, 1876, ч. 213.

⁵⁾ Świętosław Igorowicz, książkę kijowski. Dramat historyczny w pięciu aktach. (P. Święcicki — Dramata, Львів, 1884, гл. також: „Przewodnik naukowy i literacki, XII річник, ст. 4—9; 30—34; 385—400; 481—497; 577—590; 673—685; 769—788. Порівнай: Dr. Franciszek Kręek — Przegląd treści 25. tomów dodatku miesięcznego do „Gazety lwowskiej“: „Przewodnika naukowo-literackiego“ 1872—92, ст. 55.

бувають ся то в Києві, то в Болгарії, то в наддунайських степах, то в царській палаті в Переяславці, в лісі і престольній салі князя Святослава і змаганне автора виспівати славу руського оружя в давнині. У вступі зображує нам автор Святослава Ігоровича в ролі розумного і справедливого володаря. Тій цілі посвячує він цілу довгу першу сцену, сцену суду над убийником невинної дівчини, княжим дружинником, Треляфом. Моментом, що має побудити акцію до дальшого розвою: прихід послів Печенігів. В другому акті напружує й підносить автор акцію таким робом, що в поодиноких релефних, живих картинах зображує воєнні тріумфи „сонічного птаха“¹⁾ — князя Святослава і його хороброї дружини над Печенігами, Хозарами й Болгарами. Слава героя доходить зеніту.

В третьому акті бачимо його при забаві в здобутій болгарській столиці, Переяславці. В характері його заходить одначе ненадійно нагла й автором недостатчно умотивована переміна. Войовничий наїздник з X столітя, сей чистий Запорожець на кївській престолі, як зве його проф. Грушевський²⁾, який йдучи в похід „возъ по собѣ не возяше, ни котъла, ни мясъ варя, но потонку изрѣзавъ конину ли, звѣрину ли или говядину на углехъ испекъ ядаше, ни шатра имяше, но подъкладъ постлавъ и сѣдло въ головахъ...“³⁾ забуває під впливом гарних дівочих очий на улюблені свої слова „хочю на вы ити“⁴⁾, не приміює до них свого поступовання, а починає сальоновим тоном еротомана наших времен деклямувати елегантні любовні вірші:

..... „O piękna!
 Lilia od ciebie nie jest bardziej smętną...
 Zefir po róży nie ciszej przelata,
 Liść jej kołysząc, jak twoje westchnienie
 Łonem twem, śnieżnem wstrząsające. Piękna!
 O, te ócz dwojga czarnych błyskawice
 Wzniesają we mnie ogień... który zgasić
 Nie zdoła iza ta, drżąca u twych powiek,
 Które się siłą osłonić przepaście,
 I spojrzeń twoich odmęty. Cudowna!
 Jakąbyś kolwiek była! czyli smutna
 Czy uśmiechnięta, jak poranne zorze,

¹⁾ Драмата, ст. 26.

²⁾ Історія України-Руси, I, ст. 407.

³⁾ Лїтопись по Лаврентіевскому списку. Слб. 1897, ст. 63.

⁴⁾ Там же.

Gniewna, czy słodkiem darząca wejrzeniem,
 Chętna mi, czy też całe (sic) nieprzyjaźna...
 Inną co chwila bądź, jak kameljony —
 Dla mnie zostaniesz zawsze jednakową:
 Zachwycającą i uroczą zawsze,
 Rozkoszy dla mnie będziesz wiecznym źródłem
 I nieprzebraną wesela skarbnicą,
 Szczęściem mem, życiem, i moją na zawsze¹⁾

Поминаючи вже факт, що такі модерні освідчини рішучо не гармонізують з засадничим тоном драми, затираючи її історичний характер, її барву, бо квестіонують поважно історичну можливість ситуації, зазначити треба, що подібна переміна в характері героя могла би сама собою бути причиною катастрофи, але тільки тоді, коли-б була автором відповідно умотивована. Свенціцкый пробує, що правда, мотивувати сю нечайну перемену в характері Святослава, коли впевнює словами Свенета, що його:

„...Otruto;
 Lecz nie czarami, ani też trucizną;
 Struto go życiem miękkim i rozwiązłem,
 Gładkimi słowy dworaków, pochlebstwy,
 Dobrze udanym podziwem wszystkiego,
 Cokolwiek wyszło od niego...“²⁾,

але мотивує її вже „post festum“ так, що читаючий має вповні оправдану причину повторити слова Свенета:

„Gdyby dzień w noc się nagle przeistoczył,
 Lub ta ostatnia zajaśniała słońcem,
 Dobie na wywrót każąc iść — to jeszcze
 Nie takbym mocno tem czuł się zadziwiony,
 Jak zmianą zasłłą z kniazem Świętosławem.
 Więc chrobry rycerz stał się krasiwroną,
 Największy z władców — błaznem linoskoczków,
 Wódz doskonały, o hańbo! babiarzem
 Fartuch mający za sztandar; chuchaniec,
 Brodę trefiący i włosy na głowie,
 Opój, rozpustnik, gracz zapamiętały;
 Nadęty głupiec w orszaku gawiedzi,
 Dzieci i niewiast jawne pośniewisko,

¹⁾ Sw. Ig. III акт, 3 сцена (Dramata, ст. 62).

²⁾ III акт, 1 сцена.

Cacko, złocona lalka, wiercipięta!...
Słów mi nie staje...¹⁾

Отже сей розумний і справедливий князь, що смертю покарав одного з найкрасших своїх дружинників за знасилування дівчини, допускаєть ся сам подібного злочину і то без найменшого пояснення із боку автора? Для нас інтересне саме, як могло се стати ся, як могла в характері героя зайти така рішуча переміна. Коли автор, йдучи за принципом Арістотеля, вважав своїм обовязком дати у характері головної фігури мішанину добра і зла, коли його суб'єктивно потягав подібний момент²⁾, коли він на основі таких слів Святослава, як: „не любо ми єсть в Києвѣ быти, хочю жити в Переяславци на Дунаю, яко ту вся благая сходятъ ся...“³⁾ вносив о таких його забавах в столиці Болгарії, які сам зобразив у драмі, повинен був задалегідь підготувати нас до сього скоку... Бо, чим пізнійше в бігу акції виходить на денне світло нова черта характеру головної особи, тим стараннійше мусить її автор вже в початку умотивувати!⁴⁾

Почавши від трагічного моменту, яким є смерть знасилуваної князем дівчини, акція скочуєть ся швидко у діл. До Святослава доходить трагічні вiсти о смерті матери, о нападі Печенігів на Київ⁵⁾, а в боротьбі з грецьким цісарем, Цимісієм, щастє його опускає⁶⁾. Вкінці слідує катастрофа: князь Святослав гине в боротьбі з Печенігами.

Головним героєм драми, а заразом осію, около якої вертить ся ціла акція драми — князь Святослав. О його характері мали ми вже нагоду говорити; більше годї, хочби з того згляду, що він сам собі сього не бажає й застерігаєть ся рішучо перед критикою людського розуму. Бо:

...„Nie każdego z ludzi
Czynności sądom poddają się ludzkim;

¹⁾ III, 1, ст. 44.

²⁾ Міг його Св.—ий найти в „Ришарді III.“ В першому акті, в першій сцені мовить Ришард:

„Wojownik chmurne rozpogodził czoło
I zsiadłszy z stałą krytego rumaka
Którym przerażał strasznych nieprzyjaciół,
Podryga teraz po dworskich komnatach,
W lubieżnych skokach przy odgłosie lutni...“

Dzieła W. Szekspira, вид. Бігеляйзена, Львів 1895, т. IV, ст. 283.

³⁾ Лїтопись по Лаврент. списку, ст. 66.

⁴⁾ Пор. G. Freytag — Technik des Dramas, Leipzig 1898, ст. 272.

⁵⁾ Акт III, сцена 3. ⁶⁾ IV, 4.

Są takie, które przed bogi należą.

Takiej natury są i moje czyny...¹⁾

каже Святослав своїй дружині. Около нього групує Свенціцький цілий ряд сцен, не сполучуючи їх одначе зі собою ніякими тривкіїшими узами, не мотивуючи слідуючих сцен, як консеквенції зображених уже причин, як конечного висліду попереджаючих сцен. „Die Handlung wird dadurch nicht einig, daß sie um einen geht“ — каже Фрайтаг²⁾). На се треба внутрішньої сподуки, льоїчного мотивовання поодиноких сцен, що одиноко може zapewнити акції одноцільність. А сего в „Świętosław-i“ дасть Біг.

Що тикасть ся характеристики инших осіб — в їх у драми 38 — то монотонність перериває під тим оглядом жінка Святослава, що як багато инших книжкових примірів вірности жінок, заслонює в уборі чури свого Лада перед ударами ворожих мечів, стверджуючи власною смертю любов і вірність мужеві, і дівчина, Булгарка, що волить наложити на себе руку, ніж жити в неславї, хочби навіть з князем Святославом. Впрочім особи в „Святославі“ не грішать надмірною оригінальністю, чи то виразними, сильно заакцентованими індивідуальними чертами характеру. Княжі дружинники подібні один до другого як каплі води. Свенет вірний Святославоу так само, як Ікмор або Руан; Вермуд готов положити за нього голову так само, як Вій або Свенальд. Богато є у драмі також фітур епізодичних, виведених здасть ся головно на те, щоби заповнити прогалини в акції або надати драмі відповідний тон, потрібний кольорит (виступ пастихувів у третій сцені другого акту).

Зовсім подібний характер під зглядом будови має й друга історична драма Свенціцького п. в. „Posadnica Marta“³⁾, надрукована в „Przegląd-i polsk-im“ за рік 1876. Змістом драми боротьба Новгороду з московським князем, Іваном Василевичем

1) Dramata, ст. 59.

2) op. cit., ст. 34. Коли в історичній драмі шукати мемо одноцільності „nur in der Grundidee, im leitenden Gedanken des ganzen...“, що вистарчає вже Pfordten-ови (пор. його: Werden und wesen des historischen Dramas, Heidelberg 1901, ст. 110), тоді й обі історичні драми Св-ого можна назвати одноцільними.

3) Posadnica Marta. Dramat historyczny w 5 aktach. Przegląd polski: Rok XI, kwartał II. Ogólnego zbioru tom 42. Краків 1876, ст. 161—227; 364—387.

в 1479 році¹⁾. Автора захопив тут конфлікт двох моментів, двох ворожих собі сил: вольности і деспотизму. Бо:

„To nie Nowogród tylko walczy z Moskwą,

„Ale bój z sobą wiodą dwie potęgi:

„Swobody ludów i despotów siły...“²⁾

Автор вмів відразу вдарити у відповідний, характеристичний акорд і викликати ним потрібний настрій. Усякі погані, зловіщі знаки ворожать Новгородови лихо й свідчать про забобонність Новгородян:

„Burza połamała krzyże,

„Nie takie pomnę wzburzenie żywiołów,

„A krzyż twój mocno...“

говорить один мешканець Новгорода. Другий Новгородянин стверджує, що:

„Z arcybiskupich grobów krew posiekła,

„U „Spasa“ same zadzwoniły dzwony...“³⁾

Яксь жінка бачила знову, як з ікони Пресвятої Діви текли слези. Хижі звірі виють і утікають з лісів, а по землі повзе гаде!...⁴⁾

Всі ті одначе зловіщі знаки не є оригінальним винаходом Свенціцького. Автор найшов сей поетичний матеріал у літописі і вмів його використати в відповіднім місці з артистичного боку. В літописи п. з. „Книга глаголима я Лѣтописецъ Новгородской въ кратцѣхъ церквамъ божіимъ...“ читаємо: „предъ взятіемъ Великаго Новаграда отъ великаго князя Іоанна Василіевича всея Россіи, како хотъ первое плѣнити, начаша знаменія быти въ Великомъ Новѣградѣ. Сія же знаменія быша не на добро граду, якоже слышахомъ отъ тамо сущихъ жителей; глаголаху бо, яко буря велика пришедши сломи крестъ съ великія церкви святѣй Софії. И паки того же лѣта бысть въ Великомъ Новѣградѣ знаменіе сицево: на гробѣхъ кровь явися у архієпископовъ новгородскихъ Симеона и Мартирія, у Софії въ золотой Мартирьевской паперти. Посемъ же паки у святаго Спаса на Хутыни въ манастырѣхъ кореунскіе колокола сами о себѣ

¹⁾ Свенціцький посунув тут дату о кілька літ наперед. Війна Новгороду з Іваном Василевичем почала ся вже 1471 р. — пор.: С. М. Соловевъ, Исторія Россіи, т. 5, ст. 1354.

²⁾ Przegląd polski, 1876, ст. 179.

³⁾ op. cit., ст. 165.

⁴⁾ I акт, I сцена.

завониша. Бысть же ино чудо в Великомъ Новѣградѣ; знаменіе страшно и удивленія достойно: в манастирѣ женствѣмъ святыхъ прехвалныхъ отъ ікони пресвѣтѣи Богородици многажды слезы яко струя исхождаху изъ очію¹⁾.

В слід за тим заглядає автор у внутрішній устрій Новгороду і в слідуючих сценах дає нам живі картини ходу вічевих нарад загалу народа під голим небом і засідань новгородської ради в салі нарад. При тім доторкає Свенціцький також соціальних відносин, відносин поодиноких суспільних верств до себе. Слова Челядіна:

„А z czego złoto i drogie kamienie?
 „Z krzywdy pospólstwa, z krwawej jego pracy!
 „Ile tysięcy mrzeć musiało z głodu,
 „Z nędzy przepadać, by próżniak bojarzyn
 „Miał na swym stole przyprawy zamorskie,
 „Wina najdroższe, cukry i korzenie?
 „Ile wylano krwawych łez i potu,
 „By móc ustroić dumne bojarynie
 „W sobole futra, w aksamity drogie...“²⁾ —

вказують на існування конфлікту між боярами, а ширшими верствами убогої людности. Вибух цього соціального конфлікту, конфлікту боярів і черні вміє в критичнім моменті здержати Марта Борецка (I, 4), жінчина незвичайної сили волі, повна ентузіазму і посвячення для справи, уособленне ідеї свободи, дух оборони міста, символ бунту і протесту проти деспотизму і тиранії. Своїми промовами, повними енергії і запалу, виголошеними по більшій частині у формі гримких зазивів, грізних заклять або ще грізнійших проклятих³⁾ вміє вона до тої степені

¹⁾ Новгородскія лѣтописи. Спб. 1879, ст. 305.

²⁾ Przegląd polski, ст. 168—169. Пор. також ст. 170.

³⁾ Для приміру: „Wstańcie szkielety naszych mogiłników,
 Zwiejcie się prochy grobowe naddziadów!
 Chrzęstnijcie kości, rozmiecone w polu!
 Z pobojowiska, z cmentarnej ziemiцы
 Przybądźcie duchy praocjów, i w oczy
 Spójrzyjcie swoim następcom spodlonym.
 Mór, głód i wojna! przybywajcie społem,
 W śmiertelny ucisk pochwycicie ich członki,
 Bo oni kłamią Bogu, że są wolni.
 Rozstąp się ziemio pod zbójców nogami
 I w swoich wnętrzach pogrzeb ich. Lazury
 Jasnego nieba dajcie miejsca chmurom,

одушевнити люд, що весь він рішаєть ся боронити вітчизни, її свободи і самостійности до останньої каплі крови.

Не відводить їх від сього наміру ні рада колишнього союзника, зрадницького Пскова, щоби залишити війну з могучим і „правним“ властелином, ні вість про побіду Івана на берегах Шедоні, ні грізні зазиви Івана, ні зрада Упадisha і Ларйонова... і вони борять ся через цілих пять актів, спершу під проводом посадника і Лошинського, а по їх смерти під проводом Марти і сповнюють свою присягу: останньою каплею крови окупують втрату вітчизни і вольности...

II, III, IV і V акт драми — се ряд сцен, неспених у нутрі, що зображують або приготування до боротьби в обох таборах, в Новгороді і у війську Івана Василевича, або картини самої боротьби на різних точках, в різних порах дня і ночі, обсервованих видцями з близка і уявлюваних у дальшій перспективі за помочю вражінь, які викликають в людей, остаючих на сцені (III, 11), описуваних післанцями (I, 8), супроводжуваних часто диким свистом бурі, гуком громів, бомб і арматних вистрелів (III, 7), сцен правдивого шибеничного гумору (II, 5) й найтоншої ніжности (сцена прашання Марти Борецької з наймолодшим сином, Теодором — II, 9), сцен страшних звірств Івана над Новгородянами (V, 5), стонів і розпучливих проклятів останніх, сцен болю Марти, болю, що граничить з божевіллям, сцен заповнених купами трупів, зрошених струями крови, сцен розпуки Новгородян, тріумфу Івана, побіди деспотизму, упадку вольности... Пукає серце вічевого дзвона, паде статуя Вадима, останньою гине Марта!...

Слабою стороною історичних драм взагалі є те, що у них дуже тяжко уформуванати одноцільну, пруживу акцію¹⁾. На сій точці все грішили й грішать автори історичних драм. Сама концентрація історичних фактів, згуртуванне їх як подвигів чи терпінь одної людини — не вистарчас. Акція повинна поступати в льотічній консеквенції, а поступ її мають мотивувати характери, в данім випадку історичні особи, яких психольотичне поглибленне — один із найважніших обовязків поета, а заравом поле, на якому, як доказує Pfordten²⁾, автори істо-

Niechaj z nich gromy straszliwe wypadną
I roztrzaskają bratobojców głowy!...

I акт, 4 сцена. — Przegląd polski, str. 172.

¹⁾ Freytag, op. cit. str. 40. Otto von der Pfordten — Werden und Wesen des historischen Dramas, str. 133. ²⁾ op. cit., str. 96—99.

ричних драм найкраще проявити можуть силу свого творчого духа й далеко йдучою поетичною інтуїцією доповнити сухі історичні факти. Поезія зачинаєть ся іменно там, де кінчить ся історія. Остання повинна служити авторови тільки рамами, в границях яких він має будувати акцію, творити характери. В тім отже напрямі, в напрямі недостачі одноцільности в акції, льогічного й консеквентного її поступу, що випливав би з характерів головних фігур, недостачі поглиблення деяких історичних фігур грішать й обі драми Свенціцького, „Посадниця Марта“ іще в більшій мірі, ніж „Святослав Ігорович“.

В драмах Свенціцького за багато історичного матеріалу, за багато поодиноких історичних фактів і подробиць, які в дійсности діливі протяг цілих літ. Споїти їх разом в одну органічну будову було трудно, а ще труднїйше поставити всі на відповідному місці. Через те й історія поцувалась: її факти не вийшли скрізь ясними, зрозумілими й драматична будова не осягнула відповідної пропорції і симетрії.

Я закинув авторови також недостачу поглиблення історичних характерів. Закид сей оправданий в цілій своїй інтензивности при першій драмі, може бути дещо змодифікований при „Марті“. Характери головних осіб другої драми — не мовлю: поглиблені, бо глибокими вони не є, але утворені оригінально. Креації Марти Борецької й Івана Василевича виходять у драмі Свенціцького відмінними а навіть противними своїм літописним первовзорам, особливо первовзорам сфабрикованим у Новгороді, з якими, як показує примір із зловіщими знаками, Свенціцький мусів бути познайомлений. Бо коли в новгородських літописях Марта Борецька являєть ся женщиною „злохитривою“, опутоною дияволом, яка „соплетєся лукавими рѣчами съ Литовскимъ княземъ с Михайломъ, да по его слову хотяше замужъ пойти за Литовскаго же пана за королева, а мысляше привести его к себѣ въ Великій Новѣград да съ нимъ хотяше владѣти отъ короля всею новгородскою областію; да тою своєю окаанною мыслію нага прелцати весь народъ, православіе Великаго Новаграда, хотяше отвести отъ князя, а к королю приступити...“¹⁾, „окаанною злою аспидою“, новою Сзавелею, Іродіядою, Свдоксією, Далідою, яка „не точію себе и свою душу погубляючи, но и чада конечно влекуци с собою въ пагубу, еже и бысть имъ;

¹⁾ Книга глагольная Лѣтописецъ Новгородской въ кратцѣхъ церквахъ Божиимъ — оп. cit. ст. 282.

зане бо ноць прелести к невидѣнню объять ю и всѣхъ послушающихъ ся омрачи, и того ради мнози людѣ на сонмище к неи схождаху ся и мнози послушаху прелестныхъ и богоотметныхъ словъ ся...⁴ 1), то у драмі Свенціцкога виступає вона в ролі жінчини-патріотки, героїні, що не з особистої користи, а в імя ідеї: незалежності й вольности вітчизни посвячує не лише своє житє, але й житє дітий і тисячів горожан.

Її виступам можна одначе закинути деяку театральність; в промовах її разить надмірний декляматорський патос, високий, бомбастичний стиль.

Оригінальними рисами характеру наділений Свенціцким також противник Марти, талановитий²⁾ князь, Іван Василевич. Історія підчеркує в його характері: „разчєтливость, медленность, сильное отвращєніє отъ жѣръ рѣшительныхъ... и при томъ стойкость въ доведенію до конца разъ начатаго, хладнокровіє...“³⁾, новгородські літописи виспівують в його честь цілі пеани, дякуючи Богу, що такого імператора зіслав Росії. „Воистинну — жовить ся там — сіє неизреченнымъ своимъ милосердіємъ Господь Богъ отъ своєя живоносныя десницы постави своєй боговозлюбленнѣй земли Рустей главу, правдива содержателя и благочестива, исполнѣ всея премудрости пречестную єго главу яко прєсвѣтла свѣтилника благочестію, истиннѣ послѣшника и боже-ственному закону хранителя, и крѣпка поборника по православію, благороднаго и благочестиваго и благовѣрнаго великаго князя Іоанна Василієвича...“⁴⁾ — Свенціцкий бачить у ньому передовеім незвичайно честилюбивого володаря, якого амбіція не знає границь і тільки тоді може заспокоїти ся

„Aż prawą rękę położy na Bałtyk,
Na Czarnem lewą; głowę w Świecie Nowym,
A nogi oprze o serce Europy...“⁵⁾

Цілію його життя і його стремління: скріплення і побільшення власної влади, хочби за ціну життя тисячів підданих, хочби за ціну втрати вічного життя у небі. Впрочім для нього:

„Wiecznie żyć — znaczy: z równych robić sługi,
A z większych — równych. To znaczy żyć wiecznie!“⁶⁾

1) Там же, ст. 284.

2) Талановитим зве його проф. Грушевський — Іст. Укр. Р., т. IV, ст. 275.

3) Соловєвъ: Іст. Росс. V, 1351.

4) Книга глаголимає Літописець... — op. cit. 276—277.

5) II акт, 1 сцена, ст. 187. 6) Там же.

Тривоги він не знає, а бачучи в Марті незвичайну енергію, силу волі, силу духа, не бажає її смерти, бо рад би при її співучасті зреалізувати свої далеко сягаючі пляни. Тому складає їй у шестій сцені четвертого акту візитку на обороннім валі „Детінця“ і робить їй доволі оригінальну пропозицію:

„Sama upadniesz... Ja stanę przy tobie —
I nic się naszej nie oprze potędze.
Zespół się ze mną, a wstrząśniemy światem,
Do nóg nam padnie. Słyszysz? mnie i tobie!
Wieki przemina, a tych nie usłyszą
Słów: „mnie i tobie skłoni się świat cały!“
Do mego ducha twój duch — wszystko padnie,
Zostanie tylko — Iwan car i Marta...“¹⁾

Як поборник визвольних, свободолюбних змагань Новгородян, мусить Іван Василевич бути не тільки людиною уповною надміром влади і воєнних трюмфів, але й справжнім деспотом, кровожадним тираном. Тій цілі посвячує Свенціцький вражаючу реалізмом малюнку, а відражаючу його жорстокостю сцену суду князя над Новгородянами, в якій жовніри останнього масами вбивають Новгородян, інших топлять у Волхові, а ще іншим обтинають уха й носи (V, 5).

Такими представляють ся нам обі найвизначніші креації другої драми Свенціцького. При будові обох драм вворував ся автор безперечно на Шекспірі. Вплив останнього можна бачити не лишень у частій зміні сцен, їх різнородности та ріжнобарвности, у великому числі введених фігур — у другій драмі є їх 30 — замилюванню до войовничих рухів мас, богатстві трусів, словом: не лишень у техніці і формі (білім віршу), а також в поодиноких мотивах.

Так приміром проклони матери убитої дівчини в „Святославі“ вистилізувані на адресу князя і його дружинників нагадують проклони жєнщин²⁾ в Шекспіровім „Ришарді III“, а „суд померших“ в згаданій драмі відповідає відкриттю убийника в „Ришарді III“³⁾.

¹⁾ Przegląd polski, 1876, ст. 371.

²⁾ Леді Ани над трумною тестя, Генрика VI (I акт, 2 сцена) і королевої Малгожати, жінки Генрика VI (I, 3).

³⁾ Святослав хоче віднайти убийника дівчини, тому каже всім дружинникам присягати перед тілом убитої дівчини, що невинні її смерті. При зближенню Треляфа струємо вибігає кров із рани вбитої. Зовсім подібний мотив стрічаємо в „Ришарді III“ (I, 2), де при вході Ришарда виступає кров із ран Генрика VI.

Для нас інтересні драми Свенціцького тільки по своїм сюжетах і по тій точці виходу, з якої автор глядів на визвольні чи там бунтарські рухи Великого Новгорода. Наскільки отже Свенціцький в „Святославі Ігоровичу“ і „Посадниці Марті“ опанував польську мову, наскільки зрозумів її духа і орудував нею в білім віршу — не наша річ судити. Годить ся все таки зазначити, що поодинокі місця, поодинокі сцени й картини відрубно трактовані, вдаряють нераз свіжістю й оригінальністю в композиції, великою силою і талановитістю в переведенню. До таких сцен треба зачислити сцену суду в першій акті „Святослава“, дальше сцену, в якій „наслідок випереджує причину“ в перецутах хана Трека¹⁾, іділлічну сцену в наддунайських степах²⁾, сцену пращання Марти Борецької з малолітнім сином³⁾,

¹⁾ „Святослав Ігор.“, II, 1.

²⁾ „Святослав“, II, 3. Слова одного пастуха вказують, що він мусів бачити дружину Святослава:

„Mówię zadrzała ziemia, a falisty
Dunaj się zgarbił, wydał i ku gorze
Pnąć się jak żywy, stanął wielkim słupem.
I-szy Pasterz. Dunaj w słup stanął?
Miko. Stanął.
2-gi Pasterz. Jezu Chryste!
Miko. Stanął i spojrzal. Ja także spojrzalem.
Pasterze. I cóżeś widział?
Miko. Lewy brzeg Dunaju
Moc niezliczona olbrzymich rycerzy
(Sądzę, że duchów) precz cały zakryła.
I stały duchy, i Dunaj stał także.
Wtem jeden rycerz, o trzech złotych głowach,
Dobyl płomienny miecz swój, i zawołał:
„Mam cię Dunaju i nie puszcę włęcej!“
A rzeka stała, niema z przerażenia.
I jam to widział, i wam mówię o tem.
Poczem ten starszy z duchów zdjął z swej głowy
Hełm i słupowi dunajskich wód kazał
Spłynąć do hełmu; a gdy słup usłuchał
Duch wodę wypił i zawołał głośno:
„Tyś mój Dunaju, bo wypilem ciebie!“
Pasterze. I wypił?
Miko. Wypił... Dramata, ст. 36—37.

³⁾ Марта Борецька питає сина, чи знає він, що то значить умерти. Малий герой відповідає:

„Umrzeć matko, to: nigdy już ciebie nie widzieć;
Nie słyszeć głosu, który sercem wstrząsa,
Nie znać twych pieśczot, rąk twych nie całować,
Nie patrzeć w oczy, które dla mnie niebem...“

богато сцен боротьби в обох драмах о великім драматичнім напруженню і її живих, плястичних описів в „сценах післанців“¹⁾. Коли до що йно сказаного додамо ще гарно розвинений, виобразований, часто бистроумний діяльоі обох драм, то признати мусимо їх автори мимомо всіх, в горі підчеркнених хиб „Святослава Ігоровича“ і „Посадниці Марти“ — драматичний талант.

VI.

Л і р и к а.

Так отже драмою зачав і драмою завершив Свенціцький свою літературну діяльність. Зачав безпретенціональними перерібками на замовленне, писав комедії українською мовою, щоби заповнити прогалини в сценічному репертуарі українського театру, писав комедію польською мовою, щоби бавити провінціо-нальну публику дитячими дотепами і примітивним гумором, а закінчив її талановитими пробами серйозної історичної драми. Рівночасно пробував автор „Святослава“ пера і в інших родах літературної творчости: ліриці, повісти і байці, здобуваючи собі в польській літературі популяристь імени головно повістю, в українській — байкою.

На полі лірики лишив нам Свенціцький дуже мало. В „Ниві“ за рік 1865 подибуємо дві його ліричні поезії: „На чужині“ і „Ніч в Подолі“. В першій із них висловлює автор тугу за рідними сторонами, тисовими скалами, розкішними полями й дорогою річкою, Ушкою, за тою країною, за тим раєм, який поет вічно в думці носить і забути сил не має:

„Новій вітре зъ того краю,
 „Зъ того гаю — зъ того раю...,
 „...Принеси мені стеблинку
 „Зъ луку того розкішного,
 „Принеси мені пилинку
 „Рідной землі, бо загину —
 „Пронаду зъ жалю за вами
 „Рідненькими сторонами!...²⁾

Подібний мотив і в другій поезії. І ту поет під впливом споминів прекрасної української ночі, змальованої одначе дуже

¹⁾ Пор. опис боротьби над Шелонею; „Посадниця Марта“, I, 8; Przegląd polski, ст. 180—181.

²⁾ Нива, 1865, ч. 2, ст. 24.

недотепно, висловлює любов до України, нарікає на тих синів, що цурають ся рідної землі, своєї матери, і заявляє готовість покласти за неї жите:

„Мати моя, свята мати!
 „Дозволь мені съ тобою жити,
 „Якъ же треба, то въ бій стати
 „Й головоньку положити.
 „...Смерть не страшна, бо кохаю —
 „Зъ ворогами за родину
 „Зъ цілимъ світомъ за Вкраїну!!“¹⁾

Основний мотив обох згаданих поезій не новий, не оригінальний, спільний майже всім польським поетам „української школи“ головно-ж тим, що приневолені були ізза якихнебудь причин коротати свій вік на чужині. В усіх їх звенить сей основний тон: любови й туги за Україною, місцем їх уродження, бо:

„Pan Bóg zapowiedział w cudzie,
 „Że Ukrainiec nie na Ukrainie
 „I wiek przepłacze swój i marnie zginie“

каже Богдан Залеский, бо „сумно, важко на чужині, бо щасте — рай мій въ Україні“²⁾ — стверджує за ним Свенціцький. Відгомін впливів польських поетів на Свенціцького бачимо також і в манері писання його ліричних округин, передовсім в обильности уживання оноματοпоетичних слів, що мають наслідувати звуки в природі. Відомо, що за впливом Bürgera³⁾ ужив Міцкевич в баладі „Lilie“ окликів: „stuk, stuk“; „traf-traf“; „skrzyp-skrzyp“⁴⁾, відомо також, що Залеский під впливом перекладу „Дикого Стрільця“ Bürgera, владженого Одинцем головно-ж стихів:

„I hop, hop, hop! rumak skory
 „Leci, hasa, wśród trąb wrzawy...“

мав написати думку про Косинського, що зачинала ся словами: „Hop, hop, swałem koniu wrony!...“⁵⁾, а пізнійше так розлю-

¹⁾ Нива, 1865, ст. 25.

²⁾ П. Свій: „Колись було“, повість зъ життя українського. Нива, 1865, ч. 3, ст. 34.

³⁾ Chmielowski P.: A. Mickiewicz, I, ст. 242.

⁴⁾ Dzieła A. Mickiewicza, вид. Tow. Literac. im. Ad. Mickiewicza, I, ст. 112.

⁵⁾ Дашкевич: Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: „Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія“, ст. 208.

бував ся в ономатопоетичних зворотах, що нерідко уживав їх, як одного з більших поетичних середників ¹⁾, даючи рівночасно примір до наслідування й иншим поетам „української школи“ в польському письменстві, що один за другим „гопкали“ на українському коникови, за що сердив ся на них Міцкевич ²⁾; відомо дальше, що наш Метлинський довів отсю манеру, як думає Дашкевич ³⁾ під впливом Міцкевича, а як догадуть ся проф. Студинський під безпосереднім впливом Uhlanda і Bürgera ⁴⁾ до абсурду в словах:

„И ручницї и лукъ-пукъ, пукъ, пукъ, пукъ!“

„И то ворогъ, то кїць-гепъ, гупъ, гепъ, гулъ!“ ⁵⁾

але Свенціцький при описі подільської ночі перевисшив під тим оглядом їх усіх разом і замість реалістичного малюнку дав карикатуру, а замість знеслого викликав у високій мірі комічне вражіння. Його опис:

„Гу-гу! гу-гу!“ сова въ лісі,
 „Поховавъ!“ пугачъ въ двінниці,
 „Цвірінцинь!“ горобчикъ въ стрісі,
 „Цвіррь, цвіррь, цвіррь!“ свірчокъ въ світлиці.
 „Кумъ-кумъ! кумъ-кумъ!“ жабка въ ставі,
 „Гавъ-гавъ!“ цудикъ коло хати,
 „Гі-гі-і-гі!“ щирі брати,
 „Ржуть коники на галяві...“ ⁶⁾

Коли одначе Свенціцький позбуваєть ся таких натягнених поетичних середників, то вірш його пливе гладко, а стих виходить вповні гармонійний. Приміром:

...Зірки въ небі світять ясно,
 Милий вітрець провиває,
 Соловейко піснь співає,
 По камінняхъ потікъ леться...
 З неба віронька сміється...“

¹⁾ Порівнай наслідування соловейкового співу: „Oj bied-bied-bied-bied biedniż my sobie“ (Poezye Józefa B. Zaleskiego, Petersburg 1855, I, 183). В „Czarnoksiężnicze“ (I, 270) стрічаємо наслідування плескоту води: „hul-hul“; „Śmierć w obławie“ переповнена звуками: „Rą-tą-ta-ga-ga“ (Poez., I, ст. 277).

²⁾ Дашкевич — Отзывъ, ст. 195—196. ³⁾ op. cit., 208.

⁴⁾ Charakterystyka i geneza poetycznych utworów A. Metlińskiego, ст. 38. ⁵⁾ Думки и пѣсни та-шче де-шчо, ст. 92.

⁶⁾ Нива, 1865, ч. 2, ст. 24.

Заслугою поетів „української школи“ є також факт, що вони по раз перший внесли у літературу культ українських могил¹⁾, яких оспівування було їх постійним поетичним мотивом. Сім мотивом користується ся також Свенціцький при описі подільської ночі, а його слова:

„Відь могили до могили
Наша дума слізно плаче...“

можуть також служити доказом знайомости поета із творами чільніших репрезентантів української школи в польському письменстві і свідчити про вплив останніх на його поетичну творчість.

В „Dziennik-u literack-im“ за 1866 р. надрукував Свенціцький дві оригінальні поезійки польською мовою. Темою першої із них, що носить заголовок „Stałość“ — стара історія, непостійність жінок.

„Idź mój jedyny, z wrogiem na boje,
„Ja za pomyślność będę błagać Pana...“²⁾

каже вона. „Jedyny“ йде, бореть ся, вертає ранений домів, не спішить до старої стуженої неньки а просто до Неї, і, очевидно, застає Її... в обіймах з иншим. Другий стихок за-титулований „Do...“³⁾ має передати невідомій адресатці квіти: „рожу і ясьмін“, що мають бути „obrazem dusz“ наших за-люблених...

Про стихи „Stałość“ і „Do...“ згадую не тому, наче-б вони були чимнебудь інтересними — не можна ту дошукуватись й автобіографічних моментів — а тільки для бібліографічної повноти. На них й кінчить ся уся оригінальна поетична, в найтіснішому розумінню слова, творчість автора „Міщанки“.

Важним середником, ведучим до помиріння обох націй, вважав Свенціцький між иншим обоїльну знайомість й обоїльну виміну літературних продуктів. Тому й перекладав Шевченка, Федьковича, Марка Вовчка⁴⁾, Куліша польською мовою, а Міцкевича українською. На скільки одначе переклади „Кавказу“⁵⁾, „Чигирину“⁶⁾, „Заповіту“⁷⁾, „Пустки“⁸⁾, „Трех шляхів“⁹⁾ вда-

1) Студинський, ор. cit., ст. 1.

2) Dziennik Literacki, 1866, ч. 23, ст. 357. 3) ibidem.

4) „Czary“ (Nowiny, 1867, ч. 20—21); „Pensjonarka“, powieść Marka Wówczka przełożył z ukraińskiego P. Stachurski (Kalina, 1869, чч. 28—33). 5) Dziennik Literacki, 1866, ч. 18.

6) Nowiny, 1868, ч. 25. 7) ibid., ч. 47, ст. 432.

8) Kalina, 1866, ч. 2. 9) Nowiny, 1867, ч. 2.

ряють вірною передачею думки оригіналу й чарують легкістю стилю та поетичністю вірша ¹⁾, настільки українські переклади кримських сонетів Міцкевича ²⁾ слабі ³⁾, тяжкі стилем і мовою, недорівнюючі першовзорам ні поетичністю вірша, ні красою форми. Ними не міг Свенціцький заняти читачів ⁴⁾. На доказ подамо паралельні уривки першого сонету Міцкевича: *Pierwszy raz jam niewolnik z mojej rad niewoli...* ⁵⁾

В Міцкевича: ...*Nieraz brałem za szczęście chwileczkę swawoli,
„Nieraz mię obłąkała wyobraźnia młoda,
„Albo słówka zdradliwe i wdzięczna uroda,
„Lecz wtenczas i rozkosznej zlorzeczyłem doli“.* ⁵⁾

В Свенціцького: ...*Неразъ бравъ я за щастє минуту сваволі,
„Неразъ моя образья (!) мене въшаділа (!)
„Або врода, або мова дівоча зрадлива,
„Та тогді и розкішний влявъ я мойі долі“.*

Міцкевич: ...*Nawet ową, gdy ową kochałem niebiankę,
„Peż łez, jaki zapał, jaka niegdyś trwoga,
„I żal teraz na samą imienia jej wzmiankę.*

¹⁾ Для приміру подаю переклад „Трьох шляхів“ в цілості:	„Трьох шляхів“ в цілості:
„Hej trzy szlaki, trzy szerokie	Nie przyjęły się jawory,
Splotły się w drużynę,	Usechł liść topoli,
A trzech bracia, trzej rodzeni,	Z nią kalina i jasiony
Poszli z Ukrainy.	Co stały śród pola.
Starą matkę opuścili	Nie wracają bracia do dom
Ten zostawił żonę	Płyną łzy z ócz matki
A ten siostrę, a najmłodszy	Placze żona w chłodnej chacie
Swoją narzeczoną.	I sieroce dziatki.
Matka sadi trzy jasiony	Siostra idzie szukać braci
Hen, gdzie czyste pole;	Za sąsiadów radą,
A synowa posadziła	A dziewczynę zaręczoną
Wysoką topole.	W chłodną ziemię kładą.
Posadziła trzy jawory	Nie wrócili bracia do dom
Siostra przy dolinie	W świetle się tulają
A dziewczyna zaręczona	I trzy szlaki, trzy szerokie
Czerwoną kalinę.	Cierniem zarostają.

²⁾ Їх в „Ниві“ за р. 1865 три, а не два, як подає проф. Огоновський (Mickiewicz w literaturze rusko-ukraińskiej. — Pamiętnik Towarzystwa Literackiego im. Ad. Mickiewicza, 1888, ст. 171), а то в першому числі, на ст. 16 один („Pierwszy raz...“), в ч. 3 на ст. 46—47 два („Przypomnienie“ і „Do Niemna“).

³⁾ Др. О. Колесса — Шевченко і Міцкевич, Львів 1894, ст. XVII.

⁴⁾ Огоновський — оп. cit., ст. 171.

⁵⁾ Dzieła Adama Mickiewicza, wyd. Towarzystwa literackiego im. Mickiewicza, 1900, т. II, ст. 82.

„Z tobą tylko szczęśliwy, z tobą moja droga!
 „Bogu chwała, że taką zdarzył mi kochankę,
 „I kochance chwała, że uczu chwalić Pana Boga“¹⁾.

Свенціцький: „Навіть тую, коли тую кохав я, певемцу,
 „Скільки слезъ, який запаль-боязьнь серце вкрила,
 „Тепер ще жаль вспінути ту минулість темну!
 „Зъ тобовъ я лишъ щасливий, зъ тобовъ моя мила!
 „Слава Богу, що дозволивъ тебе полюбити
 „Й тобі слава, — що учишъ Господа хвалити“²⁾.

VI.

П о в і с т ь .

І повість почав Свенціцький писати українською мовою. Працю на тому полі заінавгурував він „повісттю зъ життя українського“ під заголовком „Колись було“. Друковано її в п'ятих початкових числах „Ниви“ за рік 1865³⁾, а там і вдержано друк. В 7 числі „Ниви“ читаємо таку дописку: „Зъ причини, що повість „Колись було“ не скінчилась би в „Ниві“ и за десять місяцівъ, загадали ми її осібно надрукувати, и ради якъ найскоріше въ світъ пустити“⁴⁾. В Лотоцькій „імємъ гурту“ оголосив незабаром „Запрошенє до передплати“⁵⁾. Вислід одначе оголосив був такий, що повість „Колись було“ появилася

¹⁾ ibidem.

²⁾ Нива, 1865, ч. 1, ст. 16. — Що тикаєть ся його перекладів повістей Гоголя, то вони вийшли в „Bibliotece Powieści i Romansów“, видаваній Рогошем і книгарнею Губриновича і Шмідта. Три з них менші („Nos“, „Powóz“ і „Iwan Fedorowicz Szponka i jego ciocia“) є перекладам Гржегоржевського, а всі інші вийшли в під пера Свенціцького. Спершу задумували перекладчики видати переклади оповідань Гоголя під збірним псевдонімом Громадського, півнійше відступили від сього наміру, бо такий криптонім був уже раз в польському письменстві. Свенціцький мав іще перекладати в 1873 році. Дещо мав поміщувати у „Więściach“, редактованих Відманом, дещо остало в рукописи (Gazeta tygodniowa, 1876, ч. 216).

³⁾ Ч. 1, ст. 3—8; II, ст. 18—24; III, ст. 33—36; IV, ст. 49—54; VI, ст. 82—87. В п'ятому числі перервано друк повісти тому, „щобъ скоріше дати місце оповіданю нашого Федьковича“. Сим оповіданням був „Побратим“.

⁴⁾ Стор. 112.

⁵⁾ Лотоцькій В.: Запрошення до предплати на „Колись було“. Повість зъ життя українського, написавъ Павло Свій. Львівъ. Въ друкарні М. Ф. Поремби, 1865, 4^о, ст. 1 (Іванъ Ем. Левицький — Галицько-русская Библиографія XIX ст., II, стор. 55).

в цілості ¹⁾ в польській мові, найперше в „Dziennik-y literski-і” за рік 1865 ²⁾, а потім й окремою відбиткою п. з. „Przed laty“.

Вина в тім безперечно по боці української суспільности в Галичині, яка безпримірною байдужністю й недостачею якого-небудь інтересу для літературних продуктів у рідній мові спонукала Свенціцького, людину під ту пору матеріально зовсім незабезпечену, глядіти середників до заспокоєння житєвих вимог не тільки тепер, але й на будуче в праці на ниві польського письменства. Тому отже крім малого оповідання п. з. „Покута“, надрукованого 1871 року українською мовою в читанці для висшої гімназії Барвінського ³⁾, появили ся усі повісті й оповідання Свенціцького польською мовою ⁴⁾. Повість „Колись було“ дивно нерівна. Зачинає її автор елстїйним тоном, зі сльозами вигнанця в очах описує Україну, ту „святую“ землю, „що то якъ світъ великий, другої такої не вишукать“ ⁵⁾, чарівні блакити рідного неба, „коханий“, родимий воздух, село над річкою Росию, прекрасний, зоряний український вечер, той вечер на Вкраїні, „якого не вишукать, не вишукать въ світі“ ⁶⁾ й достроює до сього опису гармонїйну розмову старих газдів, з якої дізнаємо ся, що син Хведора, заможного хлібороба „незвичайний хлопець“. Такий собі незвичайний тай годі!..

„Неразъ бувало иду по надъ річку — мовить один газда — а вінъ сидить на скалі, та такъ вже тяжко задуманий, що мені и дивно и страшно якось: „Чого ти такъ задумав ся? Иванку!“ — спитаю ёго — а він задріжить, подивить ся на мене, та: „Отъ дививсь я собі на скалу, та чудно міні, що ні вона до

¹⁾ Малий епізод сеї повісті надруковано в українськїм перекладу в „Siol-і“, II, 73—90.

²⁾ Друковано її там почавши від вересня в чч. 70—78.

³⁾ Руска читанка для высшої гімназїи, 1871, часть III, ст. 521—524. Того самого року появило ся се оповідання й польською мовою в „Opowieściach stepowych“ (165—171). Барвінський надрукував „Покуту“ „піделя ориґіналу“ (Читанка... ст. 521), на що вказує й ориґінальна правонїсь Свенціцького.

⁴⁾ На українську мову переложено лишє „Гульнару“, „щобы дати виразъ великому пошанованю въ стороны Руспїовъ для вельми заслуженого покійника...“ — Календаръ Тов-а „Просвѣта“ на рік 1886, стор. 15. „Гульнару“ переложив Василь Луквич (Календар... стор. 15—33).

⁵⁾ Нива, 1865, ч. 1, стор. 3.

⁶⁾ Ibidem.

річки, ні річка до неї не прийде, хоть скала чекає, а річка буцім йде...“¹⁾

Оповідання пливе дальше тихим, спокійним руслом. Родичі очікують приходу свого малого, дивного хлопчини. Аж ось роздасть ся гомоє сопілки, „сєь которої достана чарівна мелєдія, наче зь річкою поруч до села плила. Була то нута одної сєь тихь пісень, которі чудовимь потокомь плинуть зь душі Українця, зроджені Богь знає якь, прибрані вь просту, а чудивь повну форму...“²⁾ На сопілці грав думку очікуваний родичами хлопчина, Іванко, головна постать у повісти „Колись було“. „Бувь се пятнадцятилітній хлопчина. Гарне русаве волося, звиваючись у кучери, неладомь, опускалось єму на плечи; лице у єго було гарне та бліде и зь відбиткомь сумної туги, котору такь часто можь побачити на лиці нашого селянина и котора викликує подивь вь тихь негіднихь створахь, що уважаються цілимь небомь вицями від люду тогді, якь суть лишь остатками спорохнілої галузи, що зь пнємь розлучена вже и тому не мала силь, якь хиба до нетрівалого биту. Відбитокь духа вь лиці селянина дивує іх, здається імь якоюсь ненатуральностею... начебь кривдою, котору зробила імь природа, даючи свій скарбь не одному зь тихь, которі самі лишь уважаються за привілієванихь до чоловічства, коли другі мають лишь бути скотиною для іх працуючою. Низькі! Наче-бь природа могла поганитися зь іми вь плюгавому іхь обмані? наче-бь для душі коньче тра модного сурдута и фризованої чуприни?... наче-бь перечутте добра, туга за імь и єго чеканне можь було вичитать вь французькимь романсі?! Та п дивуваться імь трудно! — недогнїлі решти сєгодня — завтра мающі укладься до могили! Одень вамь ратунокь: вь духу п тілі обновиться! вь люді, сєь которого вийшли ви, наче вь живучій воді, скупайтесь! Возьміть силь изь єго, крови зь нєго возьміте, бо ваша лишь викиди породжувати здібна!“³⁾

Я нарочно зацитував сей довший уступ в цілєсти, бо характеристичний він і для самої манєри писання Свенціцкогo і для ілюстрації його суспільних поглядів. З одного боку бачимо у техніці писання Свенціцкогo часті депресії від основного бігу фабули, в яких автор порушує всілякі питання з обсягу суспільного, політичного і культурного житя, проявляючи при тім недвозначно свою симпатію для давнїйших, менше

1) *ibidem*, стор. 5.

2) Стор. 6.

3) *ibidem*, стор. 6—7.

скомплікованих форм суспільного устрою, а нехить й антипатію для цивілізації Заходу, з другого боку бачимо також на наведеному примірі змагання двох натур, боротьбу письменника-артиста з живою людиною. І знову теоретичний прихильник клича „штука для штуки“, „która nigdy środkiem, ale jest sama dla się celem“¹⁾, реалізує в практиці із слави артиста, щоби впрост і безпосередно дати вплив надмірному почуванню безграничної любови для простого демосу й такоїж погорди для здегенерованої шляхти, упривілейованих верств.

Багато слів, часу і місця тратить дальше автор, багато зуживає найніжнійших барв, мьєлодійних звуків на те, щоби сказати, що хлопчина вродив ся поетом. Впрост сього не каже, а передає його розмову з деревами в лісі, квітами й метеликами, малює його усміхи до промінїв сонця, ясних вір, підчеркує його замилування до соловейкового співу, до життя на лоні природи, „яка укохану свою дітину впоїла чарами здиву, в єго дитячі груди вліла свою піснь чудів и кормила молоде серце...“²⁾, а все те разом пересипує сумними рефлексіями на тему невідрадного положення низших верств, докорами на адресу панів, що „пекло із раю зробили“³⁾, неохотою до культури західної Європи, яка замість услуги кривду вчинила усім „культурним“ людям, коли відділила їх від коріння, то є від люду⁴⁾. Усі ті епізоди, сумні рефлексії, гіркі докори й часті алюзії родить одна тенденція: змагання автора хоч вчасти зрівнати пронасть, що утворилась між поодинокими верствами суспільности...

А Іванко тимчасом дальше цестив ся на лоні природи: „днину пересиджувавъ въ полю, лісахъ и скалахъ, якъ давнійшъ допитувавъ зірокъ про їхъ дорогу, зъ вітромъ пливъ по степу зеленому, розмовлявъ зъ квіткою, метеликомъ, тужною нutoю виспіювавъся у сопілці...“⁵⁾. Його задума тревала би була дальше, коли-б одного дня, хлопцеви було тоді 17 літ, не перервали її слова: „туть ти мені“⁶⁾, які дівчина-пустійка промовила пустареви-метеликови, що не дав ся їй зловити. „Іванко глянувъ — и съ крикомъ: „вона!“ — бо знав її із сонних мрій, хоч у житю не бачив ніколи — „кинувъся въ пронасть... въ воздусі зловив спадаючу, — бо то було над яром — и сильно при-

1) Akwarele Franciszka Teru. — Nowiny, 1868, ч. 44, ст. 403—405. Статя підписана повним псевдонімом: „P. Stachurski“. Автор заждиє Тені вбогість фантазії.

2) Нива, 1865, ст. 23.

3) ibidem, ст. 20.

4) ibidem, ст. 22.

5) ibidem, ст. 23—24.

6) ibidem, ст. 35.

тиснувъ до серця. Дівча — внучка польського маїната — виратоване зъ її вибавця лілася кровъ... Силь неставало... руки впали відъ себе... зслювався, глянувъ.... прошептав: вона!... вона... и закривъ очі“.¹⁾

І знову зуживає Свендїцкїй багато ніжних красок, солодких, теплих слів, сентиментальних вітхань, знову мережить канву свого оповідання поетичними малюнками сонічних промінних ранків, дрімучих вечірніх сумерків, рожевих сонних мрій, щоби зазначити перші невизразні прояви прозябаючої, невинної, дїточої ще любови тих двох істот. Бо від пори виратування дівчини остає вилічений Іванко на дворі старости до послуги й товариства своєму ідеалу, панні Гані, збирає їй квіти або грає на сопілці, а потім на бандурі тужні меланхолійні українські мелодії, яких в значній мірі вивчив ся від старого козака, Мухи. Панна Ганя заступає йому тепер місце природи, бо як вона колись, поглищує тепер усі його думки й стремління, стає метою його життя. Старий Муха зачинає його приучувати до козацького ремесла, розбуджує в характері розніженого хлопчини черти муштини-лицаря, а у повість вносить враз із своєю появою дещо свіжійшого, здоровійшого подуву, вишираючи свіжими, виразними, здоровими чертами характеру, життєвою правдою власного малюнку нездоровий, афектований, сентиментальний тон на дальший плян. Вже з хвилию його появи продирають ся крізь солодкаво-слезливі, пестливо-душні, ніжно-меланхолійні тони повісти місцями сильні акорди власної ініціативи, мужеської енергії, що нерідко сліднують по собі в нервовім претраснім темпі.

З хвилиною, коли Іванко лишаєть ся на дворі старости, уриваєть ся український текст повісти. Дальший короткий начерк самої фабули подаю на основі польської, завершеної редакції повісти „Колись було“, відомої п. з. „Przed laty“. Молоді „ангели“ кохають ся. Силу їх кохання видно у всіх їх поглядах, недосказаних словах, глибоких вітханнях, безпричинних слезах... Самі вони несвідомі своїх почувань. Старий Муха, що покохав Іванка всею елементарною силою щирої, нескемплікованої козацької душі, рад би вирвати хлопця з круга його терпінь, відкриває йому отже очі, вказуючи на соціальну нерівність і даючи раду, як запобічи лихови піснею:

¹⁾ ibidem.

„Ne żurysia kozaczeńku z weczera do ranku,
„Pojid' w sławne Zaporoże — werneszsia do zamku.
„W atamana kosačkoho je sribło, ta złoto,
„Budej żinka — kasztelanka.
„Ne żuryś hołoto!...“¹⁾

Очевидно слова сеї пісні будять в героя енергію. Він рад уже йти на Запороже, та пляни його перехресує лист якоїсь тїтки панни Ганї, що запрошує кузину на варшавські салїони. Дївчина в глухому сїльському куті нічого не висидить — думас староста — а дорога до Варшави далека й небезпечна. Він дає для її охорони віддїл козаків під проводом Мухи. Іванко покидає родичів, умираючу матір і прилучуєть ся до віддїлу, бо хоче вмерти, „służąc swojej Pani“²⁾. В часї подорожі нападають на наших знайомих Татари. В боротьбі з ними доказують козаки, головнo-ж Муха, слїпий кобзар, Вирвидуб й Іванко чудів хоробрости. В хвилині, коли Іванко, ослонюючи дївчину, паде безтямний під ударами татарських шаблук, надходить поміч під проводом Криштофа Збаражского. Під дбайливим оком Мухи приходить Іванко до здоровля, питає, де Ганя і дістає відповідь: в татарській неволї. Мрія Мухи сповнюєть ся. Він бачить Іванка на Запорожу, в „улию українських пчїл“³⁾, бачить його славний хрест на Дніпрових порогах, в слїд за яким наш герой одержує почесне імя: „Чайка“, є свідком його воєнних тріумфів у Крими і Царгородї, його козацької слави, бачить, як неспокоїно перебігає він усї турецькі гареми — і що йно перед смертю заявляє йому, що одурив його, бо Ганя... на замку. Тимчасом староста вмирає, а Ганя в пересвідченню, що Іванко не жив, піддаєть ся волї умираючого, віддаєть ся за нелюбого Криштофа Збаражского й попадає у тиху мелянхолїю. Приїздить Іванко, женить ся під напором окруження, в ціли відвернення підозріння з Паранею, кохаєть ся в ...панї. За разяче виявлюванне афектів дістаєть ся до вязниці. Увільнений із неї панею замку виїзджає на Запороже, щоби в критичнім моментї, в часї нападу на замок хана Пірая, що мстить особистї кривди, нести поміч героїні повісти. Прибуває одначе за пізно. Ранений мечник не хоче, щоби його жінка, діставшись в неволю, попала в неславу, тому каже їй випити отрую. Вона махінально випиває, бачить входячого Іванка, кидаєть ся йому на шию й

¹⁾ Dziennik literacki, 1865, ст. 603.

²⁾ ibidem, ст. 606. ³⁾ ibidem, ст. 635.

умирає в першому а zarazом й останньому поцілунку з коханим!...

Враз із появою коротко нашкіцованої, багатой одначе в факти, фантастичні пригоди, багатой в описи природи, описи козацьких звичаїв, їх воєнних подвигів, багатой в почування героїв, в рефлексії автора „ślicznej, świeżej powiastki“¹⁾, появило ся й імя Свенціцького вперше на виднокрузі польського письменства. Сама-ж повість стрінула ся з просторою і доволі влучною²⁾ оцінкою пера Казимира Кашевського на сторінках варшавського „Bluszcz-u“ за рік 1866. Годить ся на сьому місці зазначити, що рецензент глядить на автора повісти „Przed laty“, як на епітона „української школи“ в польському письменстві. „Autor — пише він³⁾ — повістю своєю „zapisał się do rodu wielkich pisarzy: na tém samém bowiem polu spotykamy imiona Goszczyńskiego, Słowackiego, Czajkowskiego; trzeba rzeczywiście czuć siły niepospolite, aby jakiś utwór zamieścić w galerii, która takich posiada mistrzów...“ На думку рецензента автор зближуєть ся до згаданих письменників любовю предмету, горячим серцем. З кожного почерку пера видно людину, що пише із знаннем річи, людину, що виросла з ґрунту, на якому стоїть. Дух, обичаї, мова, уся природа часів і людей стала неначе його природою⁴⁾.

Кашевский зазначає, що повість „Przed laty“ не може йти в парі ні зі „Змиєю“ Словацького ні Коліївщиною“ Грабовського ні иншими продуктами великих мистців, одначе признає їй, і не без рації, осередок заінтересовання, а її авторови талановитість та самостійну творчу фантазію. Повість читаєть ся живо, з занятєм; а поза слабими боками слідно удари незвичайної сили, на яку абсолютна мірнота ніколи не здобудеть ся⁵⁾. До слабих боків повісти належить зачислити після рецензента сам її початок, який завдяки бажанню автора скупити в ньому всю любов для місць, що їх описує, і для людей, йому дорогих, вишшов незвичайно нудним, афектовано сентиментальним. Зовсім справедливо підносить дальше рецензент, що автор повинен був тоту свою любов розлити по цілому творі, а не збивати її на одному

¹⁾ Так зве її Залеский в листі із Парижа. Siolo, I, ст. 179.

²⁾ Дуже доброю вважає рецензію Кашевського кореспондент зі Львова. — Bluszcz. Pismo tygodniowe ilustrowane dla kobiet. Warszawa, 1866, ч. 55.

³⁾ Bluszcz, 1866, ч. 40 (Przegląd piśmienniczy).

⁴⁾ ibidem. ⁵⁾ ibidem.

місці, а моралізуючи проповіді й психологічні рефлексії — зайвий реторичний баласт, яким спинює біг фабули й відриває читача від подій, якими здужав вже його заінтересувати, повинен був вложити в думки, почування, стремління, слова, діла, словом характери своїх осіб.

Вже в згаданій рецензії Кашевського на першу повість Свенціцького підчеркнені основні черти белетристичної творчости останнього: буйність творчої фантазії¹⁾ і ся черта, яку ми назвемо ліризмом, а яка проявляється у частих, безпосередних виливах особистих почувань поета, висказуванню суб'єктивних поглядів, думок і настроїв, в його алюзіях на тему суспільного ладу, а радше неладу і в його апострофах до читачів. Вже сам Свенціцький розумів, що сей його суб'єктивізм — слабкий бік його повістей. „Неодень мене полає може — говорить він у повісти „Колись було“ — чомъ бачъ не пильную повісти (sic!), а вдаюсь у балаканне изъ самимъ собою?“²⁾ „Даруйте — оправдуєть ся він дальше — я у повісті, наче въ житю моімъ плачу, о! багато бо слезъ треба, щобъ обмечь іми частину щастя для тихъ, которі такъ мало ёго знають, — кохаю бо по-статі у моій повісті — живуці збірові особи, це тіі въ которихъ усіхъ представляю, пещу їхъ, тішусь іми, и пишнію, бо вони зъ мого серця вийшли и въ ваші серця хтівби я їхъ за-вести“³⁾.

Недостача одначе об'єктивного трактовання сюжету, спокійного, холодного відношення до подій, які описує й осіб, що їх виводить, відбила ся також на характеристиці останніх, позбавляючи їх природного реалізму і психологічної правдоподібности. Вже Кашевський зазначає, що сі креації, які Свенціцький малює із спеціальним замилуваннем (Іванко, Ганя), вийшли блідшими, менше льогічними, як фітури епізодичні, на яких суб'єктивне уподобанне автора не поклаго свого пята. „Takim w niniejszej powieści jest Mucha: on stanowi sam przez się osobną i zupełnie skończoną powieść, i lubo z zamiaru autora miał on być figurą pomocniczą, zdaniem naszym w grupie tej dominuje nad wszystkimi, nawet nad bohaterem głównym: postać jego jest dokładniejszą, więcej skończoną w sobie, kiedy

¹⁾ Підносять її й інші критики, як Іржегоржевський (Gazeta narodowa, 1876, ч. 213) і автор некрологу в „Друзі“, ст. 285. Сам Свенціцький вважав фантазію найосновнішим чинником творчого генія (пор. цитовану статю про акварелі Тепи).

²⁾ Цива, 1865, ч. 4, ст. 49. ³⁾ ibidem.

Iwanko lubo staranniej, z większą pracowitością kreślony nie jest ani tak logicznym ani nawet tak sympatycznym¹⁾.

Безперечно герой повісти, що по інтенції автора мав вийти наскрізь ідейною постатю, поетичною, взнеслою натурою, не може йти в парі з Мухою. Не може йти в парі не тільки завдяки своїм фактичним провинам, які додачує в нього рецензент: байдужности зглядом родичів і хвилевої, звичайної змисловости зглядом Гані, а ще більше тому, що се постать „незвичайна“, як її зве сам автор, неприродна, відірвана від життя, коли Муха, колишній Запорожець, якому цілий світ не в силі заступити слави воєнних походів, у кождім своїм поступку являєть ся для нас постатю природною, блискою. Його провинна: затаєнне дійсного стану річий перед Іванком, якого вкинути у великий, таємний світ козацьких боїв, було його постійною мрією, також зрозуміла нам і ясна, бо впливає в його найглубших пересвідчень.

Дуже неприродною постатю в цілости ще й до того неконсеквентною в характеристикці є Ганя. На початку повісти бачимо прекрасне, наївне дівчатко, живуче в ангельській невинности між дідунем, квітами й метеликами, мальозане автором такими ніжними красками, що не тільки Іванкови, але й читачеві видасть ся „ангелом у блакитах“, умасним зорями й пристроєним веселкою, „етеричною істотою, що із чаші ділії вилітає у воздух, а легкий зефір уносить її понад дуги, гаї, ліси, ручаї...“²⁾ І сей „невинний ангел“, натура пасивна у дальшому бігу повісти аж до хвилини прибуття Іванка, лякаючись ненависти до нього із боку свого мужа, заявляє рішучо останньому, що коли він важить ся заподїяти кривду Іванкови, вона вбе власну дитину, одинокого наслідника родини Збаражских! І знову сїй відірваній від життя, воздушній креації Гані, що остаточно ізза надмірного кохання рішаєть ся поповнити злочин убитя дитини, протиставити можемо реальний тип сліпця Вирвидуба враз із його погордою для здегенеровано козацтва — панських льокаїв — із його кпинами на адресу латинників, із його ненавистю унії³⁾.

Всеж таки мимо всіх підчеркнених хиб повісти, мимо неприродности багатьох сцен і ситуацій, неконсеквентности у характеристикці головних фігур, невірного, або радше незгідного з жи-

1) *Bluszcz*, 1866, ч. 40.

2) *Dziennik literacki*, 1865, ч. 73, ст. 602.

3) *ibidem*, ст. 620.

твєю правдою малюнку психіки останніх, мимо вкінці афектовано-сентиментального тону деяких партій, — дебют Свенціцкого, як повістиписателя можна вважати талановитим. Повість „Колись було — Przed laty“ цікава ще змаганнем автора показати, що й у неупривіліюваних є душа, є глибокі й горячі почування, які що до інтензивности ніяк не уступають почуванням упривіліюваних.

Автор має серце і глядить у нього. В повість вносить він тільки ніжности, так багато власних почувань, власної крові, виведені особи огріває так високою температурою власного сердечного тепла, опромінює такими палкими проміннями особистої любови, а картини української природи овіває таким мильним чаром поезії, що все то разом каже примикати очи на технічні промахи. Бо „kto częstkę ducha zaklina w swe dzieła... — temu słuszna oddać hołd“ — приходиться повторити слова самого Свенціцкого ¹⁾.

Сам сюжет повісти, зачерпнений із бувальщини України, перепущений однак крізь призму індивідуальних поглядів поета, його політичних і суспільних ідеалів, не дає нам ніякого, під історичним оглядом вірного, образу життя українського народу в давнині, а романтичну ідеалізацію української старовини. В повісти: „znać Ukrainę z jej krasą uroczą, z błyskami świetnej jej przeszłości...“ ²⁾, але проблесками односторонніми. Українське козацтво живе в як найкрасшій гармонії з польською шляхтою, виступає враз із нею під одним прапором в обороні спільних інтересів. Козаки в повісти „Колись було“ — се спільники й дорадники польських магнатів (староста у всіх важніших справах радить ся козака Хведора), оборонці їх майна, союзники в боротьбі зі спільним ворогом, Татарами. Під тим оглядом зближаєть ся Свенціцкий в зіставленню із трома найвизначнішими репрезентантами „української школи“ в польському письменстві, Залеским, Гоциньським і Мальчевським, найбільше до Мальчевського, який так само малював козаків як союзників польських магнатів в їх боротьбі з Татарами ³⁾.

Взаїмні гармонійні вносини українських козаків і польської шляхти йдуть у фантазії Свенціцкого так далеко, що, як дока-

¹⁾ Nowiny, 1868, ст. 404.

²⁾ Siolo, I, ст. 185.

³⁾ Дашкевич: Отавівъ..., ст. 187; також: Студипський — Geneza poetycznych utworów Markiana Szaszkiewicza, 1896, ст. 27.

зус „Podolanka“¹⁾ магнат-каштелян Соломирецький без найменших вагань віддає одну дочку Ганну — Свенціцький виважено зазначає, що вона „laska“²⁾ за козацького сотника, Богдана Спису.

В „Podolan-ці“ Україна також країна „шляхотська“, Україна Мальчевського „laska krajina“³⁾, а козаки, „вольні сини України“⁴⁾, що „в широкім степу, над рікою Дніпром розложили свій табор“⁵⁾, на першу вістку про нещастя в домі польського магната летять у Крим, щоби визволити із гарему прекрасну Ляшку, жінку козака Списи, яку в часі весілля пірвав брат хана, Магомет. Наскільки одначе козаки льояльні, настільки пані з Соломирецьких Списова вірна своєму мужеві. Вона віддає ся, що правда, під впливом отуманюючих напсів Магометови, але в хвилині, коли приходить до самосвідомости, вбиває Татарина, а потім й себе!... „Precz! — каже вона Богданови, що прийшов її визволити — ja nie Hanna! Hanna umarła, a pozostała kochanka Mechemeta, w której objęciach on usnął...“⁶⁾ і пробиває ся кинджалом. Розумієть ся і Списа паде жертвий, а над Дністром виростає нова могила, до нинішнього дня ведуча розговор з буйним степовим вітром⁷⁾.

Коли в повісти „Колісь було“ і „Подоянці“ мали ми малюнок шляхотської України і того козацтва, що на взір козака Мальчевського „згадувало думку свого пана“⁸⁾ або вмирало на услугах своїй пані, то в інших оповіданнях з української минувшини: „Gulnara“, „Na stepie“, „Atamańska mogiła“, „Pokuta“, що зложились на окрему збірку, посвячену „Piewcy dum stepowych Bohdanowi Zaleskiemu“, а відому п. з. „Opowieści stepowe“, пересуває Свенціцький перед нашими очима ряд граючих барвами веселки картин з життя „козацької“⁹⁾ України, України Залеского, в якій козаки не є вже

1) Paulina Stachurskiego — Opowieści stepowe, Lwów 1871, ст. 173—194.

2) ibidem, ст. 188. 3) ibidem, ст. 186. 4) ibidem, ст. 182.

5) ibidem. 6) ibidem, ст. 194. 7) ibidem.

8) Marya, powieść ukraińska, ст. 2.

9) Я послугую ся ту термінами Грабовського. В статі: „О елементах поэзии Украинской в поэзии Польской“ мовить він, що Гоциньський малював Україну „гайдамацьку“, Залеский Україну „козацьку“, а що йно Мальчевський Україну „польську, шляхотську“. — Literatura i krytyka, Wilno 1837, т. I, ст. 114. Ся характеристика зазначена також в Драгоманова: „Література російська, великоруска, українська и галицка“; Правда, 1873, ст. 683. Послугуючись нею, хочу зазначити ли-

„чїмись там слугами, а вольними птицями“¹⁾. В часї супокою, в пору безділля волочать ся вони по степу в характері „степової голоти“²⁾, „степовиків“, забавляють ся по шинках, обманюють жидів³⁾, тнуть присюди, аж запятки відлітають в чобіт⁴⁾, молодші кохають ся в прекрасних козачках (Дмитро і Гнат в Гандзі — „Na stepie“), женихають ся (Прокіп в Уляноку в „Їдльнарї“), інші гуляють на Сїчи, їдять кашу, люльку курять, розкидують поміж арендарів пригорщами золото⁵⁾, пють ведрами сивуху⁶⁾, запиваючись нераз на смерть⁷⁾, забавляють ся перегонами⁸⁾, пишуть до султана листи⁹⁾ в стилю Реціна. За те в часї воєнних походів проливають татарську кров „мовводу“¹⁰⁾, палять турецькі міста, з мечем в руках гуляють по турецьких палатах, аж мармурові підлоги пукають під їх тяжкою ходою¹¹⁾, виловлюють татарських ханів і башів в їх власних замках¹²⁾, визволюють братів з неволї¹³⁾, розкошують в гаремах¹⁴⁾, інші шукають „термолами“¹⁵⁾, не звертаючи уваги на палкі погляди гаремових богинь. Се ті, що полишили в дома

шень загальну точку погляду, а не згідність чи апальогію самих малюнків у Свенціцького і в згаданих польських поетів.

1) „Na stepie“ — *Opowieści stepowe*, ст. 56.

2) *ibidem*, ст. 53. 3) *ibidem*, ст. 60—65.

4) *ibidem*, ст. 65. 5) *ibidem*, ст. 66. 6) *ibidem*, ст. 68.

7) Смерть козака Семена в оповіданню „Na stepie“; *ibidem*, ст. 68—72. 8) *ibidem*, ст. 74. 9) *ibidem*, ст. 79—80.

10) *ibidem*, ст. 65. 11) *ibidem*, ст. 93.

12) Дмитро Решид-Башу в оповіданню „Na stepie“; *Opow. stepowe*, ст. 99, Прокіп Іскра Фазля в опов. „Gulnara“; *ibid.*, ст. 30.

13) *ibidem*, ст. 96—100.

14) Гнат в опов. „Na stepie“; *ibidem*, ст. 106.

15) В оповіданню „Na stepie“ (*Opowieści stepowe*, ст. 43—135; пор. також „Nowiny“, чч. 10—19, де воно появило ся як „romówka kozacka“) Гандзя, дївчина така гарна, „że i rusalki nie trzeba“ (ст. 46), хочачи відьязватись від залицяння двох „хватів“, Дмитра і Гната, що вже за пістолї хапають, щоби розвязати питання, кому припасти має степова квітка, їде за примірєм Рудяни Олізаровского і як та куся хмари (Дашкевич: *Отзвѣвъ... ст. 206*) бажає від козаків „термолам“. „Jest — мовить вона — hen za morzem pogański kraj bisurmanów, a u ich carówien takie spodnice, że słońce, miesiąc i gwiazdy wbiera w siebie materja — słyżалам од татусіа — а то сіє зовіє термолама; кто мі таку сподницє przywiezie z za morza — ten weźmie Handzię jasnooką jak swoją. Tu wam kozacy ostatnie moje słowo“ (*Opow. stepowe*, ст. 51). „Proszczawaj dївczyno“ — мовлять козаки і незабаром привозять термоламу, саме в день весїля Гандзі в парубком Василям.

свою Пері¹⁾. Дуже часто одначе в повороті домів замість цвітучих хуторів находять вони купи розвалин, а замість молодой подруги свіжу могилу, що знову дає тему степовому вітру до свіжої розмови²⁾.

В галерії козацьких портретів, що їх змалювала фантазія Євєнціцького в збірці „Opowieści stepowe“ на спеціальну увагу заслугоє портрет старого каліки Дамяна, в якого бажанне пімєсти стає головною ціллю жита („Гульнара“), а ще більше портрет атамана Грині³⁾. Вважає він себе негідним вмирати разом з товаришами в отвертій бою з Татарами, а добровільно віддаєть ся їм в ясир за „покуту“, що не вмів виратувати товаришів з рук ворогів і мимохіть став причиною їх погібєли. Але й Татари не взяли його в ясир.. Зрозуміли й оцінили його покуту.. Гриня похоронив тіла всіх погібєлих товаришів, а своє полишив на жир птицям. „Сиріє орел вилетів високо, краще...“⁴⁾ „Степові вітри сивіє волос розвівали, одстрашуєчи вбрана од тіла...“⁵⁾

Дуже цікавим з огляду на становище автора супроти німецької нації мусимо вважати оповіданне „Czartowa góra“⁶⁾, передожене сквапно на чеську мову L. Broż-Netolický-м в „Obrazach života“, 1874 р.⁷⁾

Покійна княгиня Корецька мусіла свою дочку, Олену, в любистку купати, а в молодика, коли росює вмивав ся краси позичати — така вродлива вдала ся!...⁸⁾ Покохав її сотник Семен

¹⁾ Таким в оповіданню „Gulnara“ (Opow. step, 7—41) є Прокіп Іскра. Полишив він на Україні Уляну Дамянівну, „гордієть степів України“ (стор. 7), тому зовсім байдужно глядить на любов поетичного дитяти Сходу, Грузинки, прекрасної Гульнари, що тільки смертю втишити може палке кохання. По її смерті важиває він спокійним житєм з молодю жінкою, а на могилі Гульнари виростає зелений барвінок і блакитні незабудьки, „які тут звуть сльозами Гульнари“ (стор. 41. — Иллюстрований Календарь Тов-а „Просвіта“, на р. 1886, ст. 15—33).

²⁾ „Atamańska mogiła“; Opow. stepowe, 135—143.

³⁾ Рецензєнт збірки „Opowieści stepowe“ найоригінальнійшою постановою вважає постать козака Семена в оповіданню „Na stepie“, який за надмірне уживання сивухи, оплачене смертю двох найщирієших друзів, складає обіт сїм літ її не ткнути, а по упльві згаданого терміну запиваєть ся на смерть, а сам концепт зачислює до найоригінальєіших в цілій збірці. — Przegląd polski, 1871, вошит XII, стор. 477.

⁴⁾ А. Барвінський, op. cit. 521.

⁵⁾ ibidem, ст. 524.

⁶⁾ Opowieści stepowe, ст. 145—163.

⁷⁾ Estreicher — Bibliografia polska XIX st., т. IV, вошит III, стор. 417. ⁸⁾ Opowieści stepowe, ст. 146.

Джурило, покохала вона й його. Та раз в часі неприсутности козака напав на дім Корецьких сусід, „зеленоокій“ німецький граф, Fritz von Rotkirch: „nie jak u nas: w dzień biały, z naga szablą i piersią otwartą... ale ciemnej nocy wybrali się zbóje niemieckie...“¹⁾, людей побивали, забили й князя Корецького, а Олену пірвали силою, бо припала до впадоби молодому графови. „Hej pierocziwe to plemie te rudowłose niemcy!...“²⁾ Силою повів граф Олену до вівтару!... Тільки-ж воліла вона кинутись зі ступенів вівтару, ніж стати графінею von Rotkirch...

Автор надто вже почорнив фігури німецьких графів, зображуючи їх мало що не чортами, надто вже різкий дав вислів своїй антипатії для німецького племені, називаючи його мову просто „djabelską mową“³⁾, а селитьбу німецьких графів „чортівською горою“. Ще й в уста дооколичного люду вложив легенди, що Роткірхи і по смерті „роблять чортови гроші“⁴⁾. Тенденція автора очевидна; чести йому не приносить, а несмак лишає великий.

Ми бачили, що Свенціцький в ряді так званих „історичних“ повістей постійно й консеквентно оминав всего того, що могло би доторкати колишніх польсько-українських конфліктів, залюбки здержуючи свою фантазію на спільних виступах українсько-польського оружия проти Татар, або на картинах свобідного, повного ріжнobarвности, елементарної житевої сили, повного чару й поезії життя українського козацтва. Пішов він ту слідом своїх попередників, інших польських письменників, що черпали мотиви до своїх творів з глибокої криниці українського життя і здержувались: „не столько на многочисленных исторических фактахъ вѣковой борьбы съ южно-рускимъ народомъ, вызван-ной насиліемъ со стороны Поляковъ, сколько на еффе́ктныхъ моментахъ совмѣстныхъ предприятий съ козачествомъ“⁵⁾. Се зрештою й зрозуміле. Хто, як Свенціцький деліав вічно в душі мрії про ідеальні, гармонійні зносини двох націй в будуччині, волів не торкати давних ран, не ятрити їх; противно він намагав ся вказати на можливість таких взаємин, пригадуючи на їх, коли не дійсне, так вимріяне, сфінтоване істнування в давнині.

Але Свенціцький тямив, що поза тими його картинами,

1) ibidem, ст. 158. 2) ibidem.

3) ibidem, ст. 153. 4) ibidem, ст. 163.

5) Дашкевич — op. cit., ст. 183—184.

поетичними малюнками польсько-української історичної ідилії і буйного життя українського козацтва, були ще й інші картини, кроваві картини в часах, коли українські хлопи співали пісню:

„Pany — charyzaku,
„Irody — sobaky!
„Numo w ruku niż...“¹⁾

Безпосереднього малюнку тих часів не стрічаємо в жадному творі Свенціцького; ремінісценції про них одначе розсипані в його повісти „Sołowijówka“, а память про них передає „от рода в род“ старий Гайдамака Охрим, товариш Їнти і Залізняка, одна з головних постатей згаданої повісти.

Враз із повістю „Sołowijówka“, якої сюжет зачерпнений „із часів останнього повстання на Україні“²⁾ переходимо до другої групи повістей Свенціцького: суспільно-побутових. Належать тут крім „Соловіївки“ ще „Moskal“ і „Trójkka“. Всі вони інтересні тим, що подають багато цікавого автобіографічного матеріалу, а радше матеріалу потрібного для пізнання й зрозуміння сього середовища, серед якого зріс Павлин Свенціцький, в якому скристалізувалися його політичні і суспільні ідеали, в якому усталився його світогляд. „Sołowijówk-y“ друковано в 1869 році двома наворотами й оба рази не доведено її друку до кінця³⁾.

Частими натяками на минулі часи Коліївщини, підчеркуваннем збереженої про неї серед українського люду традиції, виведенням постати столітнього гайдамаки Охрима, дишучого скаженою ненавистю супроти панів-Ляхів й зображеннем мужицького бунту в Білоцерківщині розпирає вона рами попередньої групи повістей, розтягаючи її історичний малюнок на Україну Гоциньського й доповнюючи його потрібними тінями. Цілію одначе автора не було зображення гайдамаччини. „Соловіївку“ посвятив автор:

1) „Sołowijówka“; Dziennik Lwowski, 1869, ч. 253.

2) Nowiny, 1869, ч. 1.

3) Найперше друковано її в „Nowin-ax“ за рік 1869, чч. 1—9, а потім в „Dziennik-u Lwowski-m“ того-ж таки року в числах: 252—3, 255, 259—60, 262, 267—8, 279—82, 286, 288—91, 293, 295—6, 298, 300—5, 307, 311, 313. Поодинокі розділи повісти носять заголовки: I. „Futor“; II. „Chłodny jar“; III. „Goście zadnieprscy“, — „Pan“; IV. „Znachor“; V. „Na progu do innego świata“; VI. „Wasyl i jego blizcy“; VII. „Białocerkiewszczyzna“; VIII. „Kijów“. Докінчення сеї повісти я не стрінув підде.

„Nie ustającym w walce!

„Ku czci i pamięci męczennikom za swobodę ludu!..¹⁾

Його наміром було отже вивести перед очи світа благородні змагання молодих ентузіастів, студентів київського університету²⁾, що ділаючи во ім'я кличу: „z ludem przez lud“³⁾, усі сили напружували на те, щоби здобути для широких верств української суспільности „wolność osobistą, własność, oświe-
tę“⁴⁾. А місія таких „хлопоманів“, як герой повісти Василь, син дідича кількох українських сіл, пана Шимона К... була дуже трудна, бо з одного боку „кривдяча минувшина“⁵⁾ утворила між ними а людом таку глибоку пропасть, що й власними трупами виповнити її було нелегко, хоч одушевлені народолюбці здецидовані були й на се⁶⁾, з другого боку їм прийшло ся поборювати себе самих, вести внутрішню боротьбу з родовою традицією, вкоріненими пересудами й застарілими формами⁷⁾.

Чимало прийшло ся таким робом перетерпіти й героєви повісти, що „w strój ludu przebrany, z mową jego na ustach, z myślą rodzinną w sercu wszedł pod strzechę włościanina, i duchem zespolił się z milionami...“⁸⁾ Бо судьба хотіла іще, що покохав дівчину з люду Оксану, внучку старого гайдамаки, що позискав довіре останнього, дістав від нього „святий“ і дізнав ся, де закопані скарби. В наслідок того „апостол любви“ стягнув на себе цілу низку проклятих із уст старого Охрима, завязаного ворога всіх панів-Ляхів, коли сей випадково дізнав ся про дійсне суспільне положення Василя. „Ot ziemię jem świętą — stylizuje Ochrим проклятих — niech mię spali na węgiel, zem wroga nie dostrzegł... Włos mój siwy wyrrywam z głowy i na wiatr rzucam, że zgrzeszyłem sercem!... Pierś mą gruchoce, że wygrzewała żmiję... i przeklinam cię! niebem i ziemią! powietrzem i wodą! żyjącem i nie żyjącem!... Giń! przepadaj!...“⁹⁾

Ми не знаємо, яка була доля Василя¹⁰⁾ і Оксани, не знаємо, як покінчилась любов польського пана й української дівчини,

¹⁾ Dziennik Lwowski, 1869, ч. 252.

²⁾ ibidem, ч. 296.

³⁾ ibidem, ч. 295.

⁴⁾ ibidem, ч. 298.

⁵⁾ ibidem, ч. 298.

⁶⁾ ibidem, ч. 302—303.

⁷⁾ ibidem, ч. 295.

⁸⁾ ibidem, ч. 296.

⁹⁾ ibidem, ч. 281.

¹⁰⁾ Належав він, як можна зовсім певно вносити із заголовку повісти, до числа тих 20-и студентів, що загинули з рук українських мужиків в Соловіївці. Про сам факт: Мета, 1863, ст. 233; також: Fr. Rawita-Gawroński — Rok 1863 na Rusi, II, ст. 224—226.

відчуваємо одначе вповні весь трагізм положення героя. Бо служити якійсь ідеї й мимо волі шкодити їй, хтіти заповнити любовю власного серця пропасть між поодинокими суспільними верствами, а проти волі поглиблювати її будженням ненависти — се дійсно трагічне!

Одначе судьба героя і його любови в усім її епізодах: тихою розмовою з Оксаною у вишневому садку, сильною, могутньою сценою проклонів на березі Дніпра, сценою перериваною ударами громів і гуком розбурханих Дніпрових філь, що іранітні скелі поривають з глибокого дна, пірванням Оксани з її рідної хати, тихою іділлею у ліску, боротьбою Василя з віковими пересудами й традицією панських домів, ненавистю Охрима до пана-Ляха, що поспів полюбити Оксану й позискати його довіре — все те тільки один бік повісти, сама її основа. На сій основі оповідання мережить автор дуже інтересні малюнки соціального положення українського люду в передодні останнього польського повстання, його неясних поривів до узискання волі, не вповні свідомих проявів протесту проти поневолення (розділ: „Białocerkiewszczyzna“), відносин польської шляхти до того-ж люду і люду до шляхти, обоїльного недовіря й обоїльної неохоти (розділ: „Wasyl i jego blizcy“), малюнки життя і змагань київської університетської молодіжи, їх демократичних принципів і суспільно-політичних ідеалів (розділ: „Kijów“) й остріжосі малюнки гимнами в честь свободи, „білого архангела чоловіка...“¹⁾

В повісти „Sołowijówka“ намагаєть ся автор сягнути глубше в мотиви байдужного, ба навіть часто ворожого становища українських народніх мас зглядом польських визвольних рухів, добачуючи їх у великій мірі в поступованню шляхтичів, що приглядали ся простодюдинови з висоти своїх танків, а не вмідли чи не хотіли зійти до нього низше, а ще й часто заслонювали ся від нього московським оружем²⁾.

¹⁾ Dziennik Lwowski, 1869, ч. 295.

²⁾ Таке становище українського люду вважає польський історик польського повстання, Равіта-Гавронський вислідом недостачі освіти серед того люду, недостачі розуміння високих ідеалів: відрубности, самостійности й державної незалежности, а передовсім недостачі шляхти (Rok 1863 na Rusi, II, ст. 298), хоч читав знамениту статью Климковича: „Становище Русі супротивъ лядсько-московської борби“, в якій автор докажує, що Українцям не було чого кванити ся з помочю Полякам і міняти московську власть на польську, мішаючись у спір двох славянських геґемонів о геґемонію над собою (Мета, літературно-політичній Вѣстникъ, 1863, ст. 61—83).

Звертає він ту також увагу, як згадано вже вище, на той бік українсько-польських взаємин, який він постійно поминав в історичних повістях. Таким робом його увага не концентрується, як у інших поетів „української школи“ на одному боці українського життя¹⁾, а розсівається ся звільна на всі його боки. В історичних повістях Свенціцького бачимо „мелянхолію місць і часів“²⁾ Мальчевського і „лицарські пригоди і різнобарвне жите“³⁾ Залеского. В другій групі його повістей стрічаємо вже „дикі фізіономії й кроваві пригоди“⁴⁾ Гоциньського, які робили твір останнього „Zamek Kaniowski“ повістю для польської суспільности „dziwnie niemiła“⁵⁾.

До ряду суспільно-побутових повістей причислити можна також повісти „Trójką“ і „Moskał“. Обі вони для нас вже менше інтересні; перша ще менше, ніж друга. „Trójką“ була друкована первісно в „Dziennik-u literack-im“ за 1866 рік, а 1868 року вийшла окремою двотомовою відбиткою. Автор підписав ся під нею, як і під иншими повістями, писаними у польській мові псевдонімом: Стахурекій.

Малюючи сильно неімовірні пригоди „Trójk-и: Шимона Злоціцького гесте Злодзіцького, „поводира“ Панька і графа Поровського, злодіїв на більшу скалю, людий до краю здеморалізованих і до краю нікчемних, автор за багато вже звільнив поводи своїй крилатій фантазії, не числячи ся зовсім з житевою правдою. Характери виведених осіб посунув до екстремів; через те людий у повісти не найдемо, а виключно ангелів і противних їм духів. До найінтереснійших партій повісти належать малюнки вифантазуваної суспільної іділлі, яку автор добачив у відносинах пана Бужевського, шляхтича спорідненого з першими польськими домами, а ожененого з хлопкою, до його громадян. Людянність Бужевського, його спорідненне з українськими мужиками, односельянами, дають в результаті прекрасну іділлю. Селяни люблять свого „доброго пана“ й витають його сердечно, коли стрінуть на полі. Пан Бужевскій знову, коли повернув з довшої подорожі „z rozczuleniem witał się z wieśniakami, często nawet wysiadał z powozu, spiesząc uściskać wiekowego starca, lub powitać ociemniałą staruszkę, otoczoną gronem

¹⁾ Дашкевич: op. cit., стр. 186.

²⁾ Grabowski: O elemencie poez. Ukr. w poez. Polsk.; Literatura i krytyka, I, 1837, стр. 115.

³⁾ ibidem. ⁴⁾ ibidem.

⁵⁾ ibidem, стр. 106.

prawnuków. Dzieciom rozdawał zabawki, pierniki, starszym książki, dziewczętom piękne byndy i medaliki...¹⁾ Пані Бужевська і її дочка вбирають ся в людвий стрій. Остання заприятельность ся з сільськими дівчатами й бере участь у всіх народніх забавах. „Na „haiłkach“ ona była pierwszą do śpiewów i zabawy, „Kupała“ obrządek pogański, mimo marszczenia się dobrodzieja, widział pomiędzy innemi dziewczętami i córkę państwa Bużewskich...“²⁾ Іншим разом пряде вона з сільськими дівчатами дрібний лен, виспівуючи „proste, a tak urocze ludowe piosenki“. Пані Бужевська веде тоді зі старшими жінками „stateczną rozmowę“, а пан Бужевський в другому кінці світлиці бесідує з селянами... „I miałaś tu zgodę i harmonję, że się dusza radowała i łza ciśnie się do oczu, że też tą drogą nie poszliśmy wszyscy...“³⁾

Натомісць з досадою й обмерзінням зупинюеть ся автор на інших місцях при малюнку брутальної опіки інших шляхтичів і доробкевичів над мужиком і щирим сміхом заливаєть ся при зображуванню аристократичних претенсій ново уцеченої шляхти.

Не менше інтересним являєть ся для нас малюнок хлопчана Могилы і сам епілої повісти, в якому Свенціцький зображує рік 1863 на Україні, становище поодиноких народностей, уклад поодиноких партій і погляди поодиноких суспільних груп в часі вибуху польського повстання.

„Трójка“ в хронологічному зіставленню друга повість Свенціцького меншу обудила симпатію серед польської суспільности, ніж „Przed laty“, хоч дала нагоду польській критиці сконстатувати в автора літературний талант і виворожити йому „rewną przyszłość“⁴⁾. Згадана повість замітна ще тим, що в ній виходить в великій мірі на денне світло нова черта літературної творчости Свенціцького — гумор.

Традиція⁵⁾, стиль, мова і сам сюжет вказують також на Свенціцького як автора повісти „Moskał“⁶⁾. Автор підписав ся під нею псевдонімом „nie Bolesławita“. В повісти доторкає Свенціцький з одного боку українсько-польських, з другого поль-

1) Dziennik Literacki, 1866, ч. 33, стор. 517.

2) ibidem, стор. 518. 3) ibidem.

4) Bluszcz, 1866, ч. 55. Korespondencja ze Lwowa.

5) Між вичисленими творами Свенціцького в „Gazet-і narodowej“ за рік 1876 находимо й заголовок повісти „Moskał“ (ч. 213).

6) Powieść z ostatnich czasów nie Bolesławity — Nowiny, 1867, чч. 1—9.

сько-великоруських взаємин перед і в часі вибуху польського повстання. Один з героїв повісти, Барський, стає на чолі українських селян, „*żądających dawnej kozackiej woli*“¹⁾, в часах, коли кримська війна будила в людей деякі надії, одначе „*za podżeganie chłorów do buntu*“²⁾ дістаєть ся в салдати.

І що йно сумний сей факт дає йому пізнати, де корінь лиха!... Барський починає розуміти все фалшиве положенне супроти українського люду. „*Od dziecka — каже він, пращуючись зі слугою Дмитром — żyłem z tobą; a choć obadwa jednakowo oraliśmy ziemię, coś nas dzieliło... i to był grzech!*...“³⁾ Він свідомий вже того, свідомий так добре, як автор свідомий причин безуспішности польського повстання, які добачує головно у ворожому становищі українського люду. „*Powstanie musiało upaść wobec wrogięgo sobie usposobienia milionów*“⁴⁾. На таке вороже становище українського населення вплинули по думці автора облудні обіцянки московського правління, що за посередництвом попів і поліції голосило українським мужикам, що на власність одержує не тільки ту землю, яку вже мали з правом викупу, але й землю панів⁵⁾. Таким робом український нарід відіхнув „Золоту Грамоту“; в повстанцях добачив панів, а тим самим і своїх ворогів...“⁶⁾ Се не спинює одначе українських хлопів у самій повісти станути в рішаючій хвилині по боці польських конспіраторів, коли треба боронити „*dobrą ranięnkę*“ перед нападом московських жовнірів, наведених на дім дівчини відпаленим конкурентом.

В иншому дещо світлі виступають перед нами польсько-московські взаємини. Се два ворожі табори, між якими точки порозуміння ніколи й бути не може. Характеризуючи Москалів, автор не щадить темних красок. Москалі після нього — се все раби, підлі слуги брутальної сили. Коли-ж автор находить між ними людину о вишній етичній стійности, то заслуга тут — Польки. Зрештою з хвилиною, коли в Москаля будять ся висші, шляхотнійші почування, перестає він вже ipso facto бути Москалем, а стає — Поляком. Внеслішні почування ведуть його в ряди польських повстанців. Таким є головний герой повісти. „*Syn sprawnika, moskal rodem, sam o tem nie wiedząc był polakiem... Michał brzydził się despotyzmem, chciał wolności i szczęścia wszystkich — a takim moskal nie bywa; nie trzy-*

1) ibidem, ч. 3, стор. 3. 2) ibidem, ч. 1, стор. 1.

3) Nowiny, 1867, ч. 1, стор. 2.

4) ibidem, ч. 7, стор. 49.

5) ibidem.

6) ibidem.

mał z brutalną siłą, nie zasklepiął się w egoizmie, ale stanął po stronie cierpiących, co gdy czyni moskal — przestaje być sobą. A kiedy następnie poznał czystą polską dziewczę, jaką była Róża, gdy ją pokochał całym zapalem młodej duszy — duchowe odrodzenie moskala nastąpiło zupełnie! i dziś Michał, z całą świadomością, gotów był z synami wolności iść na działa, wymierzone przez braci jego z ciała, a wrogów z ducha — moskali!“¹⁾ Прикре вражінне викликує така ідеалізація, одначе герой відносить повний тріумф: з уст Польки, нанни Рузі одержує епітет: „szlachetny“.

Повістю „Москаль“ кінчимо огляд другої групи повістей Свенціцького, а разом огляд повістей, в яких основу лягла Україна. В критичних замітках про повість Свенціцького, розсипаних в українських і польських фейлетонах, що появили ся в нагоди його смерті, найдемо чимало компліментів на адресу автора. Попри буйну уяву підчеркує критика блискучий стиль в повістях Свенціцького і чисту їх мову²⁾, хоч признає, що не багато в його творах найдець ся вірного зображення житевої правди³⁾.

Під зглядом одначе літературної стійности першенство треба признати рішучо першій групі повістей Свенціцького, особливо-ж його поетичним „Степовим оповіданням“, на основі яких критика ворожила Свенціцькому літературну будучину і „jeżeli nie pierwszorządne, to bardzo poczesne miejsce między współczesnymi powieściopisarzami polskimi“⁴⁾.

¹⁾ Nowiny, 1867, ч. 2, стор. 9.

²⁾ Всі повісти Свенціцького, на думку автора фейлетону в „Gazet-i narodow-ii“ за рік 1876, ч. 213 „nacechowane tym tęsknym humorem ukraińskim, co to śmiech przez łzy przebija, wszystkie też odznaczają się szlachetną czystością języka, bujną fantazyą, tudzież jędrnością a zarazem kwiecistością stylu...“

³⁾ Повісти Свенціцького „ôtnачуютья бôльше фантастичностью въ представленью и груповалью, бôльше звучнымъ плавкимъ слогомъ та гарнымъ, чистымъ языкомъ, якъ добре обдуманымъ пляномъ, бôльше французкою ефектностью, якъ реальнымъ представленьемъ правды, життя. Якъ всѣ Поляки, посѣдавъ бôльше горячого чувства и буйной фантазіи, вѣжь холодной розваги и объективности“ — мовить автор статі в „Друзі“, 1876, стор. 285.

⁴⁾ Przegląd polski, 1871, XII, стор. 417 — Рецензент підписаний ініціалами: L. P. „z przyjemnością“ наводить цілі уступи зі абірки „Opowieści stepowe“, прим. уступ, в якому автор описує красу Уляни словами: „rozpowiadają, że gdy stanęła nad Rosią, to zapatrzona na

В обговорених польських повістях Свенціцького слідно сильний вплив української мови. Автор пересипує свої оповідання українськими приповідками, піснями, оригінальними поетичними зворотами й дотепами і технічними українськими термінами, щоби зміцнити їх український кольорит і таким робом надати їм більше своєрідного чару. Автор робить се свідомо, з наміром. В манері його писання видно вплив польських письменників української школи, головню Чайковского. Автор безперечно взорував ся на творах письменників „української школи“. Се признає й Пипін, хоч ставить твори останнього богато вище з огляду на краще знання українського побуту в автора і простійше висловлюванне українських почувань¹⁾).

Тому розминув ся Свенціцький дещо з правдою, коли як доказ великої живучости й сили української народньої літератури подавав у відчиті „Вік XIX...“ „факт ізнікнення школи української в польській літературі, хоть справдешні гєнії її поставили...“²⁾ Розминув ся з правдою, бо сам продовжував традицію тоїж „школи“, континууючи те, що найталановитші письменники тої школи почали, повторюючи *mutatis mutandis* їх мотиви.

Але через те, що Свенціцький не зупинював ся на одному боці українського життя, а приглядав ся йому з різних боків, через те прийшлось йому повторювати мотиви не спеціально одного із письменників „української школи“, а їх всіх. Тому кожда характеристика згаданої групи серед польських поетів, кожда характеристика їх літературних продуктів в приложенню до Свенціцького найде оправданне. Бо коли весь українїзм польських поетів зведемо за Драгомановим до деклямації про степи та річки українські³⁾, то такі деклямації найдемо в українській ліриці Свенціцького; коли у заслугу польським поетам покладемо факт, що внесли в поезію культ українських могил, то культ такий виступає перед нами і в українській ліриці і в польських повістях автора „Гульнари“; коли знову характеристичних цїх „української школи“ шукати мемо за Дашкевичем в поетичній реставрації України, ентузіастичній любови української природи,

krasawicę rzeka, zatrzymała się w tem miejscu i szeroko rozlala się po błoniach...“ й уносить ся над їх красою й силою. В збірці, як цілости, бачить вірність кольориту давньої України, оригінальности одначе ні у помислі ні у виконанню не бачить.

1) Пор. Ист. русе. етнографіи, III, стор. 283.

2) стор. 16. 3) op. cit., Правда, 1873, стор. 683.

глибокому її зрозумінню й ворожому почуванню зглядом московської кормиги¹⁾, то всі ті ціхи характеризують у великій мірі й писання Свенціцького²⁾. Одної тільки характеристики, неоправданої зрештою в приложенню до цілої групи польських письменників, відомих під назвою „української школи“, не можна віднести до писань Свенціцького, а саме характеристики Куліша, в якій він твори згаданих поетів вважає вислідом шляхотської забавки³⁾. В кого як в кого, а в Свенціцького Україна не була ніколи забавкою: ні її бувальщина, ні її природа, ні її сучасна доля й недоля, ні вкінці її будучина.

Таким отже робом повісти і лірика Свенціцького дають нам право назвати його літературним епігоном „української школи“ в польському письменстві. В своїх творах згуртував він разом мотиви ціхуючі поодиноких письменників, додаючи від себе дуже мало. Бо навіть в тім, що писав на українській мові найшов він попередника в особі Падури, навіть у ворожих виступах проти шляхти, висміванню її гербів і генеалогічних гордоцій, міг взорувати ся на Чайковскім⁴⁾. Богато ще в його

¹⁾ Отывъ... стор. 181—231.

²⁾ Ентузіастичні відзиви на адресу краси української природи й поетичні її описи найдемо у кожному майже творі Свенціцького. Наведу кілька із них: В романтичному оповіданню „Гульнара“ читаємо зараз на вступі: „На те Богъ сотворивъ Украину, чтобы льяла чаръ въ душу чоловіка...“ (Календарь „Просвіти“, 1886, стор. 15). В другім місци: „Ненько Украиню! на диво сотворивъ тебе Господь и на радость козацкого духа! Голосно ты говоришь моглюю и вѣковою славою твоею. Чому жь такъ мало людей розумѣе сю мову!...“ (ibidem, стор. 19). А в „Соловївці“: „Cudna ta Ukraina dziewicza! Cudowny Dniepr jej kochanek, a rozkosz budzi step — nasza radość i sława kozacka“ (Nowiny, 1869, ч. 2, стор. 18). Взагалі у творах Св—ого такі відзиви на честь України, „która siedliskiem bogów być mogła, tak jest czagowną...“, на честь українського народу, що „tak jest piękny, jak wszystko, co go otacza...“, що є „święty niewinnością dziecka...“, що є „zdumieniem i chwałą wieków“ („Przed laty“; Dziennik literacki, 1865, ч. 74, стор. 617) — попадають ся що хвилі. Із описів української природи до кращих належать: опис української ночі („Podolanka“. Opow. stepowe, стор. 175), Дніпра („Słowijówka“. — Dziennik Lwowski, 1869, ч. 252), степу („Przed laty“. — Dz. liter., 1865, ч. 74, стор. 616) і степового вітру („Na stepie“. — Opow. step., стор. 45).

³⁾ Основа, южно-руській літерат.-учений Вѣстникъ, 1862, ст. 74.

⁴⁾ В „Powieściach kozackich“ мовить Чайковскій: „Szlachta Polska... spodziewam się nie wezmie za satyrę, przeciwko niej wymierzoną, kilku słów o śmieszności herbów, genealogii i rodowitości (wyd. A. Jełowickiego, Par. 1837, стор. 105. Цитат подаю за Дашкевичем, оп. cit. стор. 201).

творах поетичної ілюзії, багато фантастичності, та є вже і проби заглядання в душу ширших народніх верств, є й намагання реального зображення їх побуту і їх світогляду.

Свенціцький є автором іще одної повісті, яка не дасть ся одначе підтягнути під жадну із згаданих категорій. Є нею „Wycieczka do Pionin“, друкована в „Dziennik-u Lwowski-m“ за р. 1869 ¹⁾. Основою повісті — опис прогульки в Татри. Автор вбрав сей опис в белетристичну форму, пристроїв його гумористичними епізодами, цікавими легендами й місцевими переказами, що характеризують світогляд польських верховинців і прикрасив його великою дозою етнографічного елемента. В повість вплетена високо поетична байка „Świat cudów“, друкована первісно в „Nowina-x“ ²⁾ в дещо відмінній формі. Польській критиці була отся повість наймилійшою. По її надрукованню стала вона вмовляти в автора, що ся галузь літературної творчости, тоб-то: подорожі й етнографічно-історичні студії найбільше відповідають його духовому настроєви і дораджувала йому, щоби віддав ся їй вповні ³⁾. Рація була тут одна: повість переносила читачів в країну польських верховинців, а про Україну не згадувала ні словечком.

Повісти Свенціцького становили в шістьдесятих роках разом з творами М. Балудького і В. Лозинського головну підпору тогочасних польських літературних видавництв ⁴⁾, а самі названі автори вибили ся на чоло усіх молодших польських белетристів, як трійка повісти-писателів з визначним літературним таланом ⁵⁾.

¹⁾ чч. 154—183.

²⁾ Там помістив її Свенціцький під псевдонімом: Zorjan. З огляду, що сю саму байку находимо в „Wyciecz-ці“, вважаю Свенціцького також автором поетичної фантазії на тему гармонійний зносин Славян „Przed lat tysiące“ (Nowiny, 1868, ч. 29), написаної ритмічною прозою, бо й тут автор підписав ся псевдонімом: Zorjan.

³⁾ Przegląd polski, 1869, том V, стор. 341.

⁴⁾ Пор. Nowiny за рік 1868, ч. 27. Przegląd pism czasowych, стор. 222—224.

⁵⁾ „Для характеристики його памяти — пише др. Франко в найновішій „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.“ — важний буде також факт, що він переробив з російського на польську мову відому соціалістичну повість Чернишевського „Что дѣлать“ п. в. „Ludzie“, і що найважнійше місце її акції переніс до Києва“ (ст. 162). Під подібним заголовком відомі мені із тих часів тільки дві повісті, а саме „Ludzie i ludziska, życie i wegetowanie. Powieść przez autora „Wspomnień kapitana wojsk polskich z 1863 roku“, видана у Липську 1866 р., але ся повість не має нічого спільного з повістю Чернишев-

VII.

Б а й к а.

„У нашій літературі лишив Свенціцький по собі гарну пам'ятку своїми Байками“¹⁾. Літературне значіння Байок Павла Свого підносить також Огоновський²⁾. Перше їх видання появилось ся 1864 р. накладом підприємчивого львівського друкаря Ф. Поремби, фонетичною правописом, без підпису автора, п. з. „Байки. Дарунок малим дітям“. „Вдатно зложених тих байочок є у книжечці 58... і вони справді зможуть бути дарунком для дітей“ — тими словами повитала появу Байок Свенціцького „Нива“³⁾.

Головним взірцем при укладі першої збірки Байок Свого — таким всевдонімом підписав ся Свенціцький на другому їх виданню — був, як показуєть ся, Яхович, сей елегантний польський байкописець, що так знаменито знав психологію дїтвори. Свенціцький, що готовив першу збірку байок, як „дарунок малим дітям“ не поминув Яховича і велику частину байок, які стрічаємо у першому виданню, взорував на його „Bajkach i powiastkach“, що по раз перший появили ся у Варшаві 1825 р. Вплив Яховича на Свенціцького очевидний; слідний він не тільки у виборі самих сюжетів, але й літературній їх обробітці. Правдивість нашого твердження докажуть приміри.

У виданню Байок Свенціцького з 1864 р. подибуємо на 3 сторінці байку: „Гриць“.

„Плаче Гриць маленький: новіську свитиву

Замавав болотом влявши коло тину.

„Не плач“ Грицю! — мати каже —

Хоть ся свитка трохи вмаже —

Можна стерти. Аби, сину,

Вік був чистий аж до смерти,

Бо не можна злого чину,

Як болото легко стерти“.

В Яховича та сама байка затитулована: „Staś“.

„Staś na sukni zrobil plame

Placze i przeprasza mame.

ського „Что дѣлать“ і друга „Ludzie dobrych chęci“, але її автором — Шумский. Шкода, що др. Франко не подав ближих вказівок, де треба шукати за агаданою повістю, або не вказав жерела, з якого зачерпнув вістку про неї. Бібліографія Естрайхера не знає про неї нічого.

¹⁾ І. Франко: Рускій театр... Зоря, 1885, ч. 23, ст. 280—1.

²⁾ Історія літератури руской, часть II, стор. 946,

³⁾ Ч. 1, стор. 16.

Korzystając z chwili mama,
Rzecz: „na sukni wypierze się plama;
Ale strzeż się, moje dziecię,
Brzydkim czynem splamić życie:
Bo ci, Stasiu, mówię szczerze
Ta się plama nie wypierze!“¹⁾

Вовьміи „Заяця“.

В Свенціцького: „Вибіг заяць з за корча,
І щоб смілим показаться,
По вояцьки хтів прибраться,
Щоб сказати: „ось то я!“
Витрішив очиська,
Насто бурчив вусиська.
Хоч и враже, ось я!
Ворог тутки вже й есть
Вітрець листём шелесть!
А де заяць? — нема!...²⁾

В Яховича: „Wyszedł zając z za krzaka
I udawał junaka:
Wąsy podniósł do góru
Wzrok nasrożył ponury...
A w tem jakoś z niechęca,
Wietrzyk z krzaczka liść strąca...
Patrzą — niema zająca“³⁾.

Такий самий вплив Яховича бачимо і в „Згоді“.

„В сусідстві річки росли квіти.
И, наче рідной неньки діти,
На свободі,
Жили у згоді.
Квіти красу річці дали,
Самі в її воду брали
И жили в згоді,
В щасті, й свободі.
И ви у згоді жийте, мої діти,
Як ось ті, в річков, красні квіти“⁴⁾.

В оригіналі ся байка затитулована: „Strumyk i kwiateczki“.

Вона звучить:

¹⁾ Bajki i powiastki, wyd. VIII, Warszawa, 1871, стор. 85.

²⁾ Байки, 1864, стор. 24. ³⁾ „Zając“. — Bajki..., стор. 70.

⁴⁾ Байки..., стор. 28.

„Kwiateczki ze strumykiem sąsiadami były,
 One mu brzegi wieńczyły,
 On im dodawał wilgoci, ochłody;
 Żyli wśród szczęścia i zgody.
 Życie z sobą zgodnie dziatki!
 Tak jak z tym strumyczkiem kwiatki“¹⁾.

Думаю, що наведемі приміри вистарчать, щоби доказати вплив Яховича в Байках Свого. Виступає він і у виборі сюжетів і літературній їх обробітці. Крім наведених міг іще Яхович подати Свенціцкому теми до отсих байок: „Кропива“ — в Яховича „Zuzia i pokrzywa“²⁾, „Івань“ — в Яхов. „Teleforek“³⁾, „Малий злодій“ — в Яхов. „Chłopczyk ukarany“⁴⁾, „Паляниця“ — в Яхов. „Justynka“⁵⁾, „Дід і камінь“ — в Яхов. „Żebrak i kamień“⁶⁾, „Пчола і Івась“ (в другому виданню „Неслухняний“) — в Яхов. „Gucio“⁷⁾, „Микитка“ — в Яхов. „Tadeuszek“⁸⁾, „Вовк в овечій шкірі“ — в Яхов. „Wilk w baraniej skórce“⁹⁾, „Два плуги“ — в Яхов. „Dwa pług“¹⁰⁾, „Рибак і плітка“ — в Яхов. „Rybak i rybka“¹¹⁾, „Шишка“ — в Яхов. „Szyszka i grzyb“¹²⁾, „Осел в шкірі льва“ — в Яхов. „Osieł w lwiej skórce“¹³⁾, „Зрада“ — в Яхов. „Wilk w baraniej skórce“¹⁴⁾, „Скала і капля води“ — в Яхов. „Skała i kropla“¹⁵⁾, „Метелики і гусениці“ — в Яхов. „Motyl i gąsienica“¹⁶⁾, „Рівня“ — в Яхов. „Zajac i osieł“¹⁷⁾, „Віл і муха“ — в Яхов. „Jeleń i mrówka“¹⁸⁾, „Пес на сні“ — в Яхов. „Pies i krowa“¹⁹⁾.

В першому виданню Байок Свенціцкого слідно також у великій мірі вплив Крилова. Звести його одначе можна тільки до вибору самих сюжетів; в літературній їх обробітці не міг Свенціцкий взорувати ся на Крилові, коли хотів писати популярно й зрозуміло для дітей. Через те, щоби оминути небезпечних глупин знаменитого великоруського сатирика, автор часто скорочує прагматичний виклад байки, не зупинюеть ся при характеристичі фітур, кондензує акцію. Доказом сього оригінальна байка Крилова „Оред і паук“, в якій, як дехто догадуєть ся,

¹⁾ Bajki..., ст. 52.

²⁾ ibidem, ст. 85.

³⁾ ibidem, ст. 97.

⁴⁾ ibidem, ст. 90.

⁵⁾ ibidem, ст. 84.

⁶⁾ ibidem, II, ст. 101.

⁷⁾ ibidem, ст. 104.

⁸⁾ ibidem, ст. 83—84.

⁹⁾ ibidem, II, ст. 40.

¹⁰⁾ ibidem, ст. 30.

¹¹⁾ ibidem, III, ст. 17.

¹²⁾ ibidem, II, ст. 13.

¹³⁾ ibidem, II, ст. 34.

¹⁴⁾ ibidem, II, ст. 40.

¹⁵⁾ ibidem, II, ст. 55.

¹⁶⁾ ibidem, III, ст. 74.

¹⁷⁾ ibidem, II, ст. 43.

¹⁸⁾ ibidem, ст. 32.

¹⁹⁾ ibidem, II, ст. 33.

хотів Крилов в історії паука зобразити судьбу Сперанського ¹⁾. В Свенціцького байка звучить:

„И не вгляне око, Так вилетів високо Орел. Як вже в хмари взбився — Пишно подивився Й сказав:	„Хто над мене вищий? „Хто до неба ближчий?“ — Ось я! Паук обізвався, Що в крила вмотався Орла“ ²⁾ .
--	---

Свенціцький не лишень скоротив ту розмову орла з пауком, яка потрібно й з великою дозою сатиричної закраски змальована в Крилова, але поминув також зовсім другу частину байки і її епілогу, в якому паук за першим подувом вітру злітає у низ. Опуцнена в Свенціцького також мораль байки, яку Крилов висказує в словах:

„Какъ вамъ, а шдѣ кажутся похожи
На этакихъ нерѣдко пауковъ
Тѣ, кои безъ ума и даже безъ трудовъ,
Тащатся вверхъ, держась за хвостъ вельможи;
А надувають грудь,
Какъ будто бъ силою ихъ Богъ снабдилъ орлиной:
Хоть стѣишь вѣтру лишь нахнутъ,
Чтобъ ихъ унестъ и съ паутиной“ ³⁾.

В Крилова міг іще Свенціцький зачерпнути мотиви до отсих байок: „Від і жаба“ — в Крилова „Волъ и лягушка“ ⁴⁾, „Дід і смерть“ — в Крил. „Крестянинъ и смерть“ ⁵⁾, „Баба і прадки“ — в Крил. „Госпожа и двѣ служанки“ ⁶⁾, „Дід і молоді парубки“ — в Крил. „Старикъ и трое молодыхъ“ ⁷⁾, „Коник і комаха“ — в Крил. „Стрекова и Муравей“ ⁸⁾, „Собаки і кістка“ — в Крил. „Собачья дружба“ ⁹⁾, „Виноград і лисиця“ — в Крил. „Лисица и виноградъ“ ¹⁰⁾, „Лис і ворона з сиром“ — в Крил. „Ворона і лисица“ ¹¹⁾, „Курка і дороге каміня“ — в Крил. „Пѣтухъ и жемчужное зерно“ ¹²⁾, „Птах, щупак і рак“ — в Крил.

¹⁾ Пор. В. О. Кеневичъ: Библиографическія и историческія примѣчанія къ Баснямъ Крылова (Сборникъ статей, читанныхъ въ отдѣленіи русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, томъ шестой, Спб. 1869, ст. 97—98).

²⁾ Байки... ст. 25—26.

³⁾ Крыловъ: Басни, Спб. 1834, ст. 149—150.

⁴⁾ ibidem, ст. 13. ⁵⁾ ibidem, ст. 109. ⁶⁾ ibidem, ст. 196—198.

⁷⁾ ibidem, ст. 39—41. ⁸⁾ ibidem, ст. 51. ⁹⁾ ibidem, ст. 75—76.

¹⁰⁾ ibidem, ст. 114. ¹¹⁾ ibidem, 3—4. ¹²⁾ ibidem, ст. 22.

„Лебедь, шука и ракъ“¹⁾, „Собаки“ — в Крил. „Прохожіе и собаки“²⁾, „Індик в пірях пави“ — в Крил. „Ворона“³⁾, „Малпа і зеркало“ — в Крил. „Зеркало и обезьяна“⁴⁾, „Концерт“ — в Крил. „Квартетъ“⁵⁾. Не виключена річ, що деякі із що йно згаданих байок взорував Свенціцький безпосередно на Ляфонтені, бо знав гарно й французьку мову⁶⁾. Здогад сей тимбільше правдоподібний, що стрічаємо в Свенціцького байки, яких нема в Крилова, а є в Ляфонтена, як приміром: „Скарб“⁷⁾, „Батькова наука“⁸⁾, „Чуже добро“⁹⁾, „Заяць і черепаха“¹⁰⁾, „Дзбанок молока“¹¹⁾.

Байок оригінального укладу в Свенціцького дуже мало. Деякі з них годі навіть назвати байками в загально прийнятому розумінню сього слова, як своєрідної форми людської думки. Є в них, правда, образ, є й мораль, та нема основної частини: алєгорії. Спеціальний факт остає спеціальним. Примір:

„Бігав, скакав малий Івань,
Аж глянь —
И ногу геть скрутив: —
Не було-б того, мої діти,
Як-би він тихо поседів“¹²⁾.

До оригінальних байок можемо зачислити отіє: „Пташка в клітці“, „Петрусь на лавці“, „Пухір“, „Сава“, „Івась“, „Горівка“, „Осел і соловейко“, „Жук і бжілки“, „Миш і мишеня“, „Наука“, „Порошно“, „Барабан“, хоч і тут, бодай у заголовках, впадає в очи аналогія до чужих сюжетів. Вони належать одначе до найслабших як під зглядом змісту так і з огляду на літературну обробітку.

¹⁾ ibidem, ст. 161. ²⁾ ibidem, ст. 78—9.

³⁾ ibidem, ст. 318—320. ⁴⁾ ibidem, ст. 203—204.

⁵⁾ ibidem, ст. 52—54.

⁶⁾ В Ляфонтена стрічаємо байки: „Le Vieillard et les trois jeunes Hommes“, „La Grenouille qui vent se faire aussi grosse que le Boeuf“, „La Cigale et la Fourmi“, „le Renard et le Raisins“, „la Mort et le Bûcheron“, „Le coq et la Perle“, „la Vieille et les deux Servantes“ (Fables de la Fontaine, édit. variorum, Paris, 1861.

⁷⁾ „Rolnik i jego synowie“ — пор. комплетне виданне байок Ляфонтена в перекладах польських поетів: „Bajki podług La Fontaine’a, Warszawa, 1876, ст. 297—298.

⁸⁾ „Starzec i jego synowie“; тамже, ст. 245—247.

⁹⁾ „Pies i cien jego w wodzie“; тамже, ст. 387.

¹⁰⁾ „Zółw i zając“; тамже, ст. 364—365.

¹¹⁾ „Dzban z mlekiem“; тамже, ст. 434—438.

¹²⁾ „Ивань“. Байки... 1864, ст. 4.

Вплив Красіцького у першому виданню байок Павла Свого майже не слідний. Можна його добачити в отсих байках: „Ріка і річки“ — в Красіцького „Potok i rzeka“¹⁾), „Миш і равлик“ — в Крас. „Żółw i mysz“²⁾), „Шабля і плуг“ — в Крас. „Chleb i szabla“³⁾), „Два коні“ — в Крас. „Konie“⁴⁾). В байді п. в. „Миш“ розвинув Свенціцький із байки Красіцького „Mysz i kot“ лише два перші її стихи:

„Mysz dlatego, że niegdyś całą książkę zjadła,
Rozumiała, że wszystkie rozumy posiadała...⁵⁾).

В Свенціцького: „Миш розумом величалась.

Славним, в світ учоном сталась,
Бо взяла стару книжку.
А я знавав тоту мишку, —
Так без іди, як з ідою,
З пустов була головою“⁶⁾.

Що йно у другому виданню переповів Свенціцький прозою вірнійше зміст байки Красіцького.

Значно сильнійше виступає вплив Красіцького у другому переробленому й доповненому виданню, що появило ся заходом Товариства „Просьвіта“ 1874 р.⁷⁾ До другого видання ввійшли майже усі байки із першого видання. Не ввійшли: „Сава“, „Івась“, „Дід і молоді парубки“, „Осел і соловейко“. Богато з них поміщено у первіснім, незміннім, або дуже мало зміненім виді⁸⁾); інші ввійшли в переробленій формі⁹⁾.

1) Bajki i przyrównieści. Sanok, 1856, ст. 4. 2) *ibid.*, ст. 24.

3) Dzieła Ign. Krasickiego, wyd. Jana Nep. Bobrowicza. Biblioteka kieszonkowa klasyków Polskich, Lipsk, 1854, т. I, ст. 23.

4) *ibidem*, ст. 38. 5) Bajki..., ст. 8. 6) Байки, ст. 22.

7) Св. ђй Павло: Байки. Коштомъ и накладомъ Товариства „Просьвіта“, 16⁰, ст. 59-4. Байки сі вийшли ще двічі накладом тогож Товариства в рр. 1876 і 1892, оба рази в числі 4.000 примірників, оба рази в ілюстраціям, але вже етимологічно правозию.

8) Незмінно або в мало зміненій формі ввійшли: „Пташка в клітці“, „Гриць“, „Петрусь на лавці“, „Івань“, „Паланиця“, „Дід і камінь“, „Пчола і Івась“ (в друг. вид. заголовок її „Неслухняний“), „Горівка“, „Микитка“, „Шабля і плуг“, „Два плуги“, „Дід і смерть“, „Баба і прядки“, „Коник і комаха“, „Рибак і плітка“, „Собаки і кістка“, „Дзбанок молока“, „Скарб“, „Лисиця і виноград“, „Лис і ворона з сиром“, „Курка і дороге каміня“, „Два коні“, „Ріка і річки“, „Ітах, шупак і рак“, „Миш“, „Мишка“, „Зяць“, „Ластівка і горобець“, „Орел і наука“, „Зрада“, „Згода“, „Рівня“, „Малпа і зеркало“, „Від і муха“, „Концерт“, „Пес на сні“, „Наука“ (в другому вид. заголовок її „Мале мишеня“), „Порохно“, „Барабан“.

9) Переробив в Свенціцький у другому виданню отсі: „Від і жаба“,

Коли у першому виданні всі байки мали віршовану форму, в другому значний процент — 24 на 69 — становлять байки писані прозою. Із віршованих стрічаємо тут крім попередних ще оті: „Нерозумне теля“, „Коса“, „Дві пташки“, „Одвіт“, „Сварка“, Пчола і віл“, „Наука“, „Кінець лінивого“, „Упрямство“, „Міст“, „На погляд“, „Школа“, „Жаба і діти“, „В своїй хаті“.

Видаючи другу збірку байок коштом Тов. „Просвіта“, головню для сільського люду, старав ся Свенціцький подекуди достроїти їх до світогляду українських селян в Галичині, сягнути їх коріннями у його побут. Таке змаганне автора пробиваєть ся в байках „Горівка“, „Кінець лінивого“, „Школа“, „На суд“, в яких Свенціцький вказує на лихо, що його веде за собою горівка, на благодати, які приносить школа, або остерігає селян перед процесами. Прозова байка „На суд“ кінчить ся моралю:

„Хочеш кусень хліба мати:

„Стережи ся правувати“¹⁾.

Як я сказав вже висше, що йно у другому виданні виступає в повній силі вплив Красіцького. На стор. 8 находимо в Свенціцького байку: „Одвіт“. Вона звучить:

„Дурний мудрого питав ся:

Скажи, на що розум здав ся?

— Розум внадобить ся тому,

Щоб не відповідать дурному“.

В Красіцького: „Pytal głupi mądrego: Na co rozum zda się?
Mądry milczał; gdy coraz bardziej naprzykrza się
Rzekł mu: Na to się przyda według mego zdania,
Żeby nie odpowiadać na głupie pytania“²⁾.

Ще один примір. Байка „Дві пташки“ звучить в Свого:

„Молода пташка сьміялась в старої:

І в добрі все лихо для Тебе дурної!

Голоділа полем, в клітці всего має

А за лихом тужить, плаче та ридав!...

— „Не за тим я плачу, що голод терпіла,

„Кропива“, „Малий злодій“, „Пухір“ (агл. „Міхур“), „Вовк в овечій шкірі“, „Батькова наука“, „Чуже добро“, „Заяць і черепаха“, „Жук і бжільки“ (в II вид. її заголовок „Джміль і пчола“, „Собаки“, „Осел в шкурі льва“, „Скала і капля води“, „Миш і равлик“, „Метелик і гусениця“, „Індик в пірях пави“.

¹⁾ Байки, 1891, ст. 50.

²⁾ Bajki i przypowieści, ст. 30 („Mądry i głupi“).

Тому сльози ллють ся, що в свободі жила.

Тепер у неволі марне пропадаю

От чого я плачу, чого зазиваю¹⁾.

В Красіцького затитулована ся байка „Ptaszki w klatce“.

„Czego płaczesz? staremu mówił czyżyk młody —

Masz teraz lepsze w klatce, niż w polu wygody —

Tyś w niej zrodzon, rzekł stary, przeto ci wybaczę.

Jam był wolny, dziś w klatce, i dlatego płaczę!²⁾

Недвозначно виступає ще вплив Красіцького в отсих поетичних байках Свенціцького: „Жаба і діти“ — в Крас. „Dziesi i żaby“³⁾, „Пчола і від“ — в Крас. „Słoń i pszczoła“⁴⁾, „Сварка“ — в Крас. „Wilczki“⁵⁾. Красіцький був отже головним жерелом при укладі нових віршованих байок Павла Свого.

Прозові байки, числом 24, взоровані на Ляфонтені, Крилові, Красіцьким і Яховичеви. В них переповідає Свенціцький живим, драматичним стилем чужі сюжети.

Про байки П. Свого можна говорити виключно з літературно-естетичного боку. Байка одначе в такому виді, в якому находимо ми її у збірнику — се лишень одна частина байки. Друга її частина — її коріння, умовини, серед яких вона повстала⁶⁾. І тут саме творча сила Свенціцького невелика. Байок вповні оригінальних у нього дуже мало, тай тих коріння не сягають глибоко у суспільне чи національне жите українського народу. Майже всі вони дадуть ся без великого труду, без обтинання конарів, переціпити на чужий ґрунт. Але що тикаєть ся літературної їх обробітки, то під тим оглядом становлять вони безперечно найтрівкіший і найцінніший вклад Свенціць- в українську літературу. Певно, жадному із своїх перовзорів дорівнати вони не можуть; всеж таки свобідний, легкий, оригінальний стиль, ядерність у вислові, гарна жива мова кажуть нам їх цінити, як на те заслугують, а безприкладна на ґрунті галицької України частість їх видань, збогачуванне ними раду популярних видавництв і вихісновуванне їх ще й тепер до шкільних підручників в більшій може мірі, як се дієть ся з байками Гребінки або Глібова — найкрасше признание для автора.

1) Байки, 1891, ст. 5—6.

2) Bajki..., ст. 9.

3) *ibid.*, ст. 40.

4) *ibid.*, ст. 17.

5) *ibid.*, ст. 40.

6) Потебня — Изъ лекцій по теоріи словесности. Харків, 1894, стор. 25.

Байкою й кінчу огляд літературної творчості Павлина Свенціцького, великої робучої сили на ниві культурної праці Галичан в шістьдесятих і сімдесятих роках минулого століття, людини з талантом, а що більше людини з постійними ідеями, з охотою і жаром до праці. „Павло Свѣй — говорить др. Франко — була то середъ тогдышної українофильскої громады на всякій спосбъ перворядна сила; чоловѣкъ дуже спосбный и владаючій не послѣдною наукою, широтою та свѣжостію поглядѣвъ...“ Смерть змела його передчасно: в найкрасшій порі людського віку й у повнім розцвіті талану, полишаючи серед української і польської робучої громади щирий жалъ по причині втрати симпатичного ідеаліста. В приватному житю мав се бути характер у високій мірі чесний і шляхотний, постійний і витревалий, скорий до жертв й учинний супроти других. Декому видавав ся зарозумілим, бо як кожда українська натура — каже Іржегожевський — був замкнений у собі й не виявляв нікому горячих почувань. „Przeszedłeś przez życie twardo i z bolem, lecz prawdą i miłością. Z miłością też żegnamy cię...“ пращав його тими словами один із бесідників на похороні. З любовю згадати Свенціцького не в меншій мірі й обовязок Українців, для яких посвятив він чимало своїх духових сил.

Невдача польського повстання 1863 року, вороже становище супроти сього руху українських народніх мас, не знеохоче його, не гасить у ньому великої любови для українського люду, а тільки вчить досвіду. Він пізнає, де корінь лиха, і там зачинає працювати. Треба дати щось українському народови, коли хочеть ся вимагати від нього спільного ділання в імя спільної справи. Полякам треба трактувати його на рівні з собою, коли хочуть найти в ньому вірного союзника. А трактувати його можна на рівні, бо культура його висока. Український нарід має високо розвинену народню поезію, має великих поетів, має славу минувшину, має у своїому характері багато шляхотних і гарних черт. Тільки треба пізнати все те, віднести ся без упередження, побути ся мрії про політичний чи культурний супремат, в принципі і в практиці признати українській нації права до самостійного розвою, визволити ся із пут, наложених традиційними шляхотсько-аристократичними химерами, бо інакше обопільне зближенне, конечно з огляду на спільного ворога, Москву, — неможливе. Українці знову мусять стати на ґрунті чисто національнім, на ґрунті національної окремішности від інших славянських племен, в першій лінії від Москалів, і в тому

напрямі плекати й розвивати свою багату мову, безприкладно людову літературу, свою науку й культуру. Вони повинні тя-мити, що з Польщею лучать їх не тільки вязи минувшини, але й сучасний спільний ворог.

Отсе провідні думки його творів, основні мотиви всеї його діяльності. Тому вступає він сейчас по приході у Галичину на дошки української сцени, збогачує її репертуар рядом перекладів і перерібок, тому видає польсько-український журнал „Sioło“, в якому отверто і зміло пропагує свої ідеї, по тій причині перекладає твори українських поетів і засилює ними сучасні польські видавництва, тому, як професор української мови і літератури в гімназії, силкуєть ся живим викладом збудити серед учеників любов рідного слова, рідної літератури, тому пише граматику живої української мови, із тих самих понук вказує ширшому українському громадянству, які перлини видала його література протягом XIX віку, тому вкінці майже до всіх своїх польських творів черпає теми з української минувшини і сучасного українського життя. Через се й усю діяльність Свенціцького можна до певної міри вважати публіцистичним оруддем. Сама вона богата й різнородна, полискуюча місцями оригінальним поетичним таланом, у жадному роді невикінчена. Причина сього саме її різнородність. Журба о хліб насушний кидала Свенціцького на ріжні поля літературної творчости, а передчасна смерть не дала йому спромози виспеціалізувати ся.

Кінчу. Заслуга Свенціцького для української суспільности слідна в трьох напрямх. По перше: діяльність його в Галичині пособляла у великій мірі розвоєви національної свідомости серед галицьких Українців¹⁾; по друге: причинялась вона до висвітлення українського питання серед польської суспільности, змагаючи до ясного сформування українсько-польських взаємин в будучині; по третє: збогатила українську літературу творами немадовартної ваги.

В цілій своїй публіцистичній, науковій і літературній діяльності не затрачує Свенціцький ясної і консеквентної фізіоно-

¹⁾ Доказує се також статя Я. Головацького: Замѣтки и дополненія къ статьямъ г. Пыпина, напечатаннымъ въ Вѣстнику Европы за 1885 и 1886 годы (Вильно 1888), в якій він стараєть ся виказати, що саме між иншими діяльність П. Свенціцького довела в наслідках до роздору серед української суспільности в Галичині і до повстання партій (стор. 75—78), хоч зародки партійного роздору сягають коріннями вже кінця сорокових років.

мії. В політиці прихильник ідеї федерації України і Польщі, в суспільних поглядах демократ і поступовець цілою душею, був серед тодішньої польської суспільности, як згідно стверджують ся у всіх його некрольогах появою незвичайною.

Діяльність Євєнціцького дасть ся краще зрозуміти, коли злучити її з живим хлопоманським рухом в закордонній Україні і вважати її ярким вицвітом того руху. Становить він цікаву з психологічного огляду ступінь української національної ідеї серед польської шляхти на Україні. Зародивши ся в етнографічній залюбованню (Ходаковський), набравши сили в фантастичних снах поетів „польсько-української школи“ та мріях польських емігрантів (Яворський¹⁾), вилила ся ідея в досить примітивній формі в „балагульщині“, а дійшла до кульмінаційної точки в голосній сповіді Антоновича. На ново відживає вона в гуртку щирих прихильників українського народу, що групують ся коло симпатичного журналу Вячеслава Ліпінського „Przegląd krajowy“.

¹⁾ Пяцин, *op. cit.*, стор. 262—273.

Miscellanea.

З історії м. Підгорода.

Рукописний відділ бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка побільшився в недавнім часі одним даром: громада Підгороде, рогатинського повіта, передала на руки місцевого учителя д. Андрія Озаркова до бібліотеки три свої привілеї, що переховувалися дотепер в громадському уряді. Все те пергамянові оригінали з автентичними підписами: Владислава IV в Варшаві 21 цвітня 1633 р., Яна Казимира у Львові 16 серпня 1653 р. і Михайла у Львові 30 жовтня 1671 р. Грамоти значно знищені, без печатий, хоч лишилися по них шнурки. Були на місці ще якісь інші акти, але запропастив їх десь ілюстратор повітової ради в Рогатині. Дякуючи громаді Підгороде за сей дар, хочемо на сім місці зібрати доступні нам дані з історії сеї місцевости, зрештою не зовсім незамітної і безінтересної.

Підгороде лежить в рогатинському повіті, над р. Гнилою Липою, 3 км. від Рогатина.

В публікованих жерелах згадується вперше 1533 р.: король Жимонт I. грамотою з 12 червня 1533 р. признає важними записи своїх попередників на річ Оттона з Ходча на с. Підгороде і інші¹⁾. З сеї звістки видно, що Підгороде

¹⁾ Akta grodzkie i ziemskie т. X, ч. 524. — В старших актах згадується Іван з Підгорода в 1454—5 рр. (ibid. т. XIV, с. 415, 418, 437), але не можна ствердити, чи се Підгороде під Рогатином, чи де инше. Правдоподібніше можна б віднести до сеї місцевости звістки в 1476—1478 рр.: тут Підгороде згадується разом з Залинем, що лежить також під Рогатином; се Підгороде було тенутою шл. Катариницьких (ibid. т. XIX, с. 175, 176, 292).

було вже з початком XVI в. королівщиною і що початки його треба віднести до часів ще давніших, до попередників короля Жигмонта. Поза тим ся звістка про саму місцевість не дає нічого більше. Але інтересна вже сама назва сеї оселі — не одинока в Галичині. Село того самого імени є під Галичем і творить інтегральну частину Кридоса: на Крилосі був колись оборонний город, з якого лишили ся сліди дотепер, а Підгородє очевидно творило тоді передмістє; инше Підгородє, ближше не досліджене є в борщівськім повіті, творить частину Турильча. Так отже виступає питання, чи й Підгородє під Рогатином не творило колись таксамо передмістя якоїсь иншої осади, чи не лежало під городом? Можна дати хоч недокладну відповідь. В околиці нинішнього Підгородя знаходять ся два городища. Одно лежить на горбі над Гнилою Липою, в місці, де до сеї ріки впливає незначна річка Гуслянка з Підгородя; в сїм місці стояв колись замок, мабуть Тенчинських, що згадуєть ся в другій половині XVI в.¹⁾ Друге городище є в лісі на північний схід від Підгородя, на генеральних картах означене „під замчиском“. З котрим із тих городищ треба вязати початок і назву Підгородя, тепер ще рішити не можна, могли-б сказати про се хиба спеціальні археологічні досліді на місці.

В другій половині XVI в. Підгородє виступає як свіжо-заложене місто. Про початки „міста“ і його фундацію маємо звістки в двох люстраціях 1565 і 1570 рр.²⁾ — на жаль не дуже докладні, а навіть в дечім суперечні. Давніше було тут „добре“ село, „з якого бував затяг до фільварків“; місточко осадив під замком Андрій Тенчинський, краківський каштелян і галицький староста в 1553 р. Вільности від чиншів дістало Підгородє на 24 роки, значить до 1577 р.; як мали уложити ся відносини пізнійше, люстратор 1565 р. не знав: „а які податки мали-б даяти потім, про се не мають описання“; натомість люстратор 1570 р. говорить про „привілей, який мають від ерекції і осади сього місточка“, — отже справа неясна, чи Підгородє дістало вже який привілей при осаді 1553 р., чи ні. Пізнійше маємо звістку про якусь грамоту Жигмонта Августа

¹⁾ Згадка про став під замком — Жерела до історії України-Руси т. VII, с. 181; пор. також акт в додатку II сеї статі: міст „in fluvio Lipra sub castro versus Leopolim eundo“.

²⁾ Жерела до історії України-Руси т. I, с. 165—6, VII, с. 175—6.

для Підгородя з перед 1566 р., що нормував ярмарки і торги¹⁾; сей привілей не доховав ся. Дійшов до нас тільки пізнійший привілей Жигмонта Августа з 23 червня 1566 р., в яким описується заложення „міста“. В додатку даю сей акт в повнім тексті, як мені дало ся його зреконструувати на підставі трох згаданих потвердженнь; тут треба подати деякі замітки.

Привілей стилізований на звичайний спосіб. Король хоче побільшити доходи рогатинського староста й підпомогти підданих і тому заміняє село Підгородє на місто. Нема зовсім згадки про се, що місточко осадив староста Тенчинський вже перше — 1553 р., як про се згадує люстрація, ані про ніяку иншу давнішу льокацію. Визначають ся для міста границі від сусідних сіл та від Рогатина²⁾, а ґрунт ділиться на лани; міщане можуть заводити там рілі, сіножати, городи, хмельники, ставки — кождий по своїй впадоби. — Деякий інтерес представляють повинности нового міста. Міщане мають платити з кожного півдана річного чиншу 12 гр., два когути, одну гуску і від кожного стогу сіна оден гріш; підчас жнив обовязані робити оден день „на płocze“ на фільварку в Потоці; повинні також направляти дороги коло свого міста, збудувати два мости і направити або на ново будувати спуск на ставі. Рівночасно заведено в Підгородю німецьке право, а передовсім лавничий суд з війтом на чолі. Ярмарки мали відбувати ся в Підгородю двічі на рік, на Зелені Свята і на св. Вартоломея; на тижневі торги визначено четвер; торгові оплати мали іти на руки королівських урядників. При сій нагоді згадується сей „давнійший привілей“, що визначав ярмарки на инший час.

В люстраціях 1565 і 1570 рр. повинности виглядають дещо инакше. По люстрації 1565 р. „греблю повинні направляти, унусти у двох ставів, се є у того, що є під їх місточком, і у висшого ставу, по своїй найліпшій вмілости, обичаем руським з хворосту будувати, підчас великої води у ставу свого стояти і боронити. Також повинні на фільварку два дні в рік жати і два дні грабити; инших повинностей на сей час ще не мають“. Так отже привілей 1566 р. лишив давніші роботи коло ставів (будова спусків); роботи на фільварку зменшено

¹⁾ Згадується сей акт в грамоті Жигмонта Августа з 23 червня 1566 р.: король заводить ярмарки „...non obstante privilegio priori, dictis oppidanis tam super annualibus, quam septimanalibus foris concessis...“ (лив. додаток I).

²⁾ Топографічні пояснення даю при самім акті.

з чотирох днів на оден день; натомість заведено обовязок направи мостів і доріг, а передовсім річний чинш і дань в натурі.

Про розвій молодого міста люстрації дають досить даних. Міщан було 1565 р. вже коло вісімдесять. В тім ремісників було небогато: різників є трох, платили чиншу по 30 гр. і по 3 камені лою; гончарів є кількох, вони роблять дещо до двора, як потреба. В 1570 р. гончарі вже й не згадуються, а різників є тільки двох, — зменшено їм дещо оплату в лою, видно не стояли дуже світло. Лишило ся в Підгородюще 14 „господарів затажних“, „кметів“ давнього засидження, с. є зі старої осади. Кождий з них сидів на лані або чверти рілі. По люстрації 1565 р. давали річного чиншу по 6 гр., пшениці по 2 маці, вівса по 4 маці, 2 курки, 10 яець, за прядиво по 4 гр.; дань від пчіл була 10 пнів, давали також двацятого вепра, „коли буває жир“. Пізнійше ревізори розділили лани і розмірили їх на чверті, таких чвертей було 50. В люстрації 1570 р. маємо чинш піднесений в двоє на 12 гр. від чверти, натомість нема вже оплат від збіжа, дробу і вепрів; лишила ся тільки пчільна десятина, але значно менша — оден пень. Руський піп був в Підгородю оден і платив 30 гр. і лиску тої самої вартости, разом 2 зол.

Взагалі місточко з початку розвивало ся слабо, доходи були невеликі і навіть значно зменшали ся; вказують на сеї цифри з міських податків на замок:

	1565 р.	1570 р.
різники	12 зол. 18 гр.	5 зол. 2 гр.
господарі	38 „ 29 „	20 „ — „
пчільна дань	6 „ 20 „	— „ 20 „
піп	2 „ — „	2 „ — „
	<hr/>	<hr/>
	60 зол. 7 гр.	27 зол. 22 гр.

Ті невеликі доходи з міщан мусіли старости побільшати при помочи інших підприємств. Місцями коло Підгородя були ліси: „з них є така користь: коли жир зродить ся, тоді з усіх сіл до староства належачих і з місточок і з богатьох сіл зелянських, що тільки сусіднують з названими лісами, заганяють свині на пасовиско, а дають двацятого вепра від паші, або грішми відкупають ся звичайним обичаєм; хоч се не кожного року однаково буває, але рідко коли заведе“. Підгородські мі-

щане, як сказано, сеї оплати не склали¹⁾. В Підгородю були два стави, оден коло самого міста під замком, другий вище. Дохід приносив тільки став під замком: підчас спусту що чотири роки давав 600 зол., значить річно 150 зол.²⁾. Заложено в місті також солодівню і бровар; була теж годівля хмелю, „хмельник“ на замкову потребу³⁾. Двірська пасіка мала 48 пнів, меду набито „оден півбочок“⁴⁾.

З пізніших часів опубліковано небагато матеріалів, де можна б знайти які небудь звістки про Підгородя. В поборовім реєстрі 1578 р. Підгородя виступає між містами (oppida); податки його були такі: шос in duplo 6 зол., поральне (aratra) 2 зол., піп 1 зол., ремісники 2 зол., чопове — не подано⁵⁾. На підставі шосу обчисляє А. Яблоновский число домів в Підгородю на 42, число голов на 210⁶⁾.

З XVII в. заховали ся деякі дані про підгородське війтівство. Владислав IV дає 22 цвітня 1642 р. дозвіл на се, щоби Катарина, вдова по Себастьяні Іавліцким відступила війтівство в Підгородю на річ Авраама Лясковніцкого і його жінки Катерини Шльомовскої⁷⁾. Те саме війтівство Ян III надав 4 січня 1685 р. Миколі Станіславському і його жінці Анні⁸⁾. Пізніше стрічаємо тільки годі згадки про Підгородя в 1753—5 рр.⁹⁾.

Привілей Жигмонта Августа з 23 червня 1566 р. затверджував ся кілька разів пізнішими королями; знаємо про отсі грамоти:

- 1) кор. Стефана з 13 червня 1578 р. у Львові.
- 2) кор. Жигмонта III з 15 мая 1589 р. в Люблині.
- 3) кор. Владислава IV з 21 цвітня 1633 р. в Варшаві.
- 4) кор. Яна Казимира з 16 серпня 1653 р. у Львові.
- 5) кор. Михайла з 30 жовтня 1671 р. у Львові.

Три останні привілеї, як сказано, заховали ся в оригіналі, два перші переповідають ся в них у повнім тексті. Нових даних про місто в тих потвердженнях нема ніяких. Тільки в грамоті Михайла з 1671 р. маємо сумне свідоцтво про занепад Підгородя: місто опанували Жиди і утискають міщан-християн,

¹⁾ Жерела т. I, с. 168, VII, с. 176.

²⁾ Жерела I, с. 166, VII, с. 181.

³⁾ *ibid.* I, с. 172, VII, с. 176, 182. ⁴⁾ *ibid.* VII, с. 176.

⁵⁾ *Źródła dziejowe* т. VIII, 1. А. с. 84.

⁶⁾ *ibid.* VIII, 2, с. 201.

⁷⁾ *Akta grodz. i ziem.* т. X, ч. 4101.

⁸⁾ *ibid.* ч. 5917. ⁹⁾ *ibid.* ч. 7183, 7208.

— спори йшли передовсім о варенне і продажу пива. Король став по стороні міщан, віддав їм бровар і продажу пива та наказав старості не брати Жидів в опіку¹⁾.

На сїм кінчить ся історія Підгородя в доступних нам жерелах. Нині Підгородє — се пересічне село. По переписі 1900 р. Підгородє (з сусідньою Перенівкою) займало 1445 гектарів і числило 189 домів, а 1058 мешканців; греко-католиків було 966, римо-католиків 32, Жидів 60; по розговірній мові було 1030 Українців і 28 Поляків. Стан господарства був такий: рілі 419 гектарів, сіножатий 130 г., городів 42 г., пасовищ 118 г., ліса 1601 г., коний було 93, рогатої худоби 335, овець 28, свиний 211.

Додаток I. Жигмонт Август переміняє село Підгородє на місто і надає йому німецьке право. Варшава, 23 червня 1566 р.

In nomine Domini. Amen. Ad perpetuam rei memoriam. Quoniam facta humana, quantumcunque memorabilia, facile intereunt, nisi beneficio litterarum, quae res scitu necessarias aboleri non patiuntur, fuerint immortalitati consecrata, proinde nos Sigismundus Augustus, Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lithuaniae necnon terrarum Cracoviae, Sendomiriae, Syradiae, Cuiaviae, Lenciciae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, culmensis, elbingensis, pomeraniensis etc. dominus et haeres, significamus praesentibus litteris nostris, quorum interest, omnibus et singulis, harum notitiam habituris, quia nos cupientes bona et prouentus capiteneatus nostri rohatinensis augere et ad meliorem frugem deducere, commoditatibusque ac vtilitatibus subditorum nostrorum prouidere, ex speciali gratia nostra de villa nostra Podgrodzie, ad capiteneatum rohatinensem pertinenti, in terra haliciensis sita, oppidum eiusdem nominis fundandum et erigendum duximus, prout auctoritate nostra regia fundamus, erigimus et in oppidum creamus transmutamusque harum serie litterarum. Vt autem hoc oppidum certis limitibus cludatur, assignamus eidem fundum ex vna parte incipiendo a dicto oppido Podgrodzie vsque ad finem aggeris stagni rudzinski²⁾ in latum, in longitudinem vero vsque ad grancias podusiwinski³⁾ ex ea parte stagni, ubi memoratum oppidum locabitur; ex altera autem parte dicti oppidi vsque ad torrentem Przech-

¹⁾ Див. додаток II.

²⁾ Став в с. Руда — нині не існує.

³⁾ Тут очевидно перекрученне: мабуть повинно бути podklesciwinski — від с. Клещівна.

mowka¹⁾ nuncupatum in Rohatin eundo, hoc est incipiendo ab eo loco, vbi dictus torrens stagnum ciuile rohatinense²⁾ influit, usque ad granicies dubrynowskie³⁾. In quo quidem fundo sunt emensurati medii lanei, ad quamlibet domum pertinentes, idque ea ratione, quod quilibet laneus habebit in latitudinem decem orgia vulgo sazeny dicta, longitudinem vero vsitatam obtinebit. Liberumque erit praedictis oppidanis vnique in fundo proprio dictorum mediorum laneorum iuxta beneplacitum agros, prata, hortos, humularia extirpare, piscinas fodere et in vtilitatem suam pro libero arbitrio eorundem conuertere vsque ad granicies supramemoratas. Respectu vero praemissorum dicti oppidi nostri in Podgrodzie debebunt et tenebuntur nobis de quolibet medio laneo ratione census annuati pendere grossos duodecim vsuales regni nostri, gallos duos, aucam vnam et a quolibet acerno foeni grossum vnum soluere. Tenebuntur quoque dicti oppidani tempore messis annuatim vnus diei labores, idque in simul conuocatione facta, vulgo na flocze⁴⁾ ad praedium nostrum Potoki⁵⁾ exercere. Debebunt etiam vias et itinera circumquaque oppidi supradicti Podgrodzie reparare et duos pontes aedificare, alterum in fluvio Vslanka⁶⁾, qui tendit per oppidum Podgrodzie versus Dunaiow⁷⁾, alterum in fluvio Lippa sub castro⁸⁾ versus Leopolim eundo. Tenebuntur quoque reparare, vel si opus fuerit, denuo aedificare demissorium vulgo vpust dictum stagno Podgrodzie, ita prout illis demonstratum fuerit. Vt autem hoc ipsum oppidum nostrum Podgrodzie quandoque deueniat ad meliorem conditionem et incrementum, damus incolis omnibus eius praesentibus et futuris ius theutonicum, quod maidemburgense vocatur, removentes ab eis et oppido praefato omnia iura terrestria, modos et consuetudines vniuersas, quae ius theutonicum perturbare consueuerunt, eximentes dictum oppidum ac oppidanos, ciues, incolas ac suburbanos eius praesentes et futuros, prout eximimus et eliberamus praesentibus perpetuo et in aevum ab omni iurisdictione et potestate omnium et singulorum nostrorum et regni nostri palatinorum, castellanorum, capitaneorum, iudicum, subiudicum et quorumvis officialium et ministerialium eorundem, ita ut coram ipsis aut aliquo eorum seorsim vicesgerente pro causis tam magnis, quam paruis et quibusuis excessibus vel rebus

¹⁾ Повинно бути Przeczniowka — с. Перенівка.

²⁾ Став в Рогатині нині не існує. ³⁾ С. Дубринів.

⁴⁾ В привілею 1653 р.: на floke. ⁵⁾ С. Потік.

⁶⁾ Річка Гусянка в Підгородю.

⁷⁾ Місточко Дунаїв в Перемишлянщині.

⁸⁾ Замок лежав над р. Липою, в місці, де впадає до неї Гусянка; лишили ся сліди городища.

citati parere et respondere et ob non comparationem et condemnationem quamcumque aliquas paenas persolvere non tenebuntur, sed coram advocato suo pro tempore existente iure theutonico in loco domicilii sui respondebunt; advocatus vero coram nobis, dum legitime euocatus et citatus fuerit, non nisi eodem iure theutonico omnibus de se querentibus respondere tenebitur et debebit. In causis quoque omnibus, tam civilibus, quam criminalibus seu capitalibus puta furti, homicidii, membrorum mutilationis, incendii et quorumvis delictorum, maleficiorum, excessuum et criminum omnium eidem aduocato et omnibus pro tempore existentibus cum scabinis et iuratis oppidi praedicti intra metas et limites oppidi eiusdem non nisi iure theutonico secundum dispositionem et formam ipsius plenam damus et concedimus facultatem et auctoritatem audiendi, iudicandi, cognoscendi et sententiandi, corrigendi, puniendi, condemnandi, plectendi tenore praesentium mediante. Volentes insuper oppidanis, civibus, et negociatoribus, artificiorum quorumcumque magistris, incolis et suburbanis oppidi praedicti Podgrodzie benignitate nostra regia prospicere et vberiori gratia eos prosequi, nundinas seu fora annualia duo in eoipso oppido indictes et instituentes duximus, vnum pro festo sacro pentecostensi et aliud pro festo sancti Bartholomaei Apostoli, singulis annis agenda et frequentanda. Septimanale vero forum singulis feriis quintis qualibet septimana celebrandum instituimus et indicimus ac pro institutis et indictis haberi pronunciamus et decernimus praesentibus, non obstando priuilegio priori dictis oppidanis tam super annualibus quam septimanalibus foris a nobis concesso, in contrarium sonante, quem quoad hunc articulum irritum et nullius roboris esse declaramus, annihilamusque, dantes omnimodam facultatem praefatis oppidi Podgrodzie incolis eiusdem fora ipsa vtraque, tam annualia, quam septimania absque tamen praeiudicio et detrimento aliarum civitatum et oppidanorum in vicinia consistentium tam nostrorum, quam subditorum nostrorum, diebus et temporibus statutis superius expressis more aliarum civitatum et oppidorum regni nostri agendum, celebrandum et exercendum omnibusque et singulis mercatoribus, vectoribus, negotiatoribus, artificibus, institoribus, oppidanis, villanis ac hominibus cuiuscunque status, sexus et conditionis exercentibus ad praedictum oppidum Podgrodzie pro diebus et temporibus tam fororum praedictorum annualium septimanalium cum rebus venalibus quibuscunque cuiuscunque generis veniendi easdemque merces exponendi, vendendi, emendi, commutandi et alia negociationis genera cum quibuscunque personis vndecunque venientibus exercendi, pecora et pecudes mac-tandi illaque et alia omnia carniuum genera libere incidendi et venun-

dandi sine tamen incolarum et oppidorum vicinorum praeiudicio et detrimento secundum consuetudinem regni nostri antiquitus introductam et in talibus obseruatam. Venientes quoque in accedenti et redeunti nostra et successorum nostrorum securitate petiri et gaudere volumus, nisi tales sint homines ipsi vtriusque sexus pro dictis foris ad hoc ipsum oppidum confluentes vel aliqui ex eis, quos leges et iura publica regni fouere non permittant et quibus ciuilis societas et proborum hominum consortia merito sunt et debent esse deneganda. Foralia autem de mensis et bancis omnis generis carniū et a quibuscunque aliis rebus ac mercibus, quocunque nomine vocatur, cum foris annualibus quam septimanalibus in dicto oppido nostro Podgrodzie venditioni exposci pro vsu nostro et serenissimorum successorum nostrorum iuxta aliorum vicinorum oppidorum nostrorum consuetudinem temporibus perpetuis solui debeat et per officiales castrī nostri ibidem in Podgrodzie exigentur. In quorum omnium fidem et evidentius testimonium sigillum nostrum praesentibus est appensum. Datum Lublini in conventu regni generali sabbatho in vigilia sancti Joannis Baptistae anno Domini millesimo quingentesimo sexagesimo sexto, regni vero nostri anno vigesimo septimo. Praesentibus tunc ibidem reverendissimis ac reverendis in Christo prioribus et dominis Jacobo Uchanski gnesnensi legato nato et regni nostri primate, Stanislao Homowski leopoliensi archiepiscopo, Philippo Padniewski cracouiensi, Nicolao Wolski wladislaniensi, Valentino Herborth przemygliensi, Alberto Starorzewski chelmensis ecclesiarum episcopo necnon magnificis, generosis, venerabilibus et strenuis nostris Spitekone Iordan de Zakliczyn et in Melsztyn haerede, castellano cracouiensi ac praemygliensi, camionocensique, Stanislao Myszkowski de Mirow cracouiensi necnon generali cracouiensi, ratnensi, Nicolao Sokołowski de Biesiekierzy lanciciensi, Joanne de Starzewo brzestensi ac miedzerecensi comensique, Nicolao de Sieniawa terrarum Russiae exercituum regni nostri supremo haliciensi colomiensique, Joanne Firley de Dambrowica lublinensi, regni nostri marschalco, casimiriensi, rohatinensique, Arnolpho Vchanski plocensi et wyszogrodziensi palatinis et capitaneis, Stanislao Wolski sandomiriensi, curiae nostrae marschalco ac varsaviensi krzepicensique, Joanne Christophoro comite in Tarnow woyniciensi, sandomiriensi, stryensi, Stanislao Sobek a Suleiow sandecensi, regni nostri thesaurario, malogostensique Petro, Zborowski bieczensi stobnicensique, Nicolao Cykowski zarnowiensi sanocensique, Alberto Sadiuogio a Czarnkow santocensi castellaneis et capitaneis, Valentino Dembienski de Dembiany regni nostri cancellario, Petro Myszkowski regni nostri vicecancellario, decano cracouiensi ac gnesnensi, plocensi,

lanciensique praeposito, Stanislao Czarnkowski regni nostri causarum referendario et maiore secretario, Ioanne comite in Tenczyn lublinski, Nicolao Laski incisore mensae nostrae ac marieburgensi crasnostauiensique, Stanislao Dembienski checinensi capitaneis et aliis quam plurimis dignitariis, secretariis, officialibus ac aulicis nostris, testibus fidedignis circa praemissa. Datum per manus eiusdem magnifici Valentini Dembienski de Dembiany, regni nostri cancellarii sincere nobis dilecto. Valentinus Dembienski Regni Poloniae cancellarius scath.

Додаток II. З грамоти кор. Михайла: кор. рішає справу міщан Підгородя з місцевими Жидами і старостою. — Львів, 31 жовтня 1671 р.

Et quoniam nobis insimul humillime supplicatum est nomine eorundem oppidanorum afflictorum, quod infidi Iudaei ibidem manentes ex mero christianos opprimentes et illis praedominandi liuore privato motu et contra iura consuetudinorum fati oppidi cerevisiam braxare, propinare et ad praestam exponere prohibent ac interdicut, proinde nos, ne serui ac infida gens subditis nostris cum summa eorundem seruitute dominetur, declaramus ac statuimus quaternis sine vlla praefatorum infidorum praepeditione iuxta antiquam consuetudinem iidem oppidani podgrodecenses in oppido suo in quolibet, sicut illis visum fuerit aut necessitas exiquerit, braxatorio cerevisiam braxent, braxatamque propinent, distrahant et ad praestam alias na wyszynk sine ulla (vti praemissum est) praepeditione et Iudaeorum et generosi capitanei rohatinensis exponant, harum vigore litterarum; suprascriptoque generoso capitaneo rohatinensi iniungimus mandatos quatenus dictos oppidanos non aggrauet nec ipsis infidos Iudaeos praedominari sinat, sed circa omnia puncta clausulas, articulos, conditiones et verba ipsa, hic expressa plene, integre et inuiolabiliter consequent pro gratia nostra.

Подав Іван Крип'якевич.

Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне уживання.

Літом минулого 1910 р. будши в Нагуєвичах у брата Захарії я одержав там від селянина Андруся Лазірчиного кам'яну сокирку, досить малого калібру, з досить грубим і тупим вістрем і грубим обухом. Вона зроблена з жовтавого каменя, ошліфована не дуже добре. Селянин сказав, що ся сокирка знайдена

на горі, що стоїть на північ над Нагуєвичами і зветь ся Могила. Ся гора, крім невеликого ліса званого Дубники, вся справлена під рілю, і на ній лежать ґрунти трьох сумежніх сіл Нагуєвич, Медвежі і Бронницї. Сокирка знайдена була не тим самим селянином, від котрого я дістав її, а значно давнїше, його батьком чи стриком, і то здасть ся, не на нагуєвськїм, а на бронницькїм ґрунті. Селяни дали її посвятити і вживали її, вірячи в її помічну силу, в випадках болю горла, вливаючи хорому воду до уст крізь дірку проверчену в камені. Сю сокирку разом із трьома иншими камінцями, що мали в собі природні неправильні дірки і були так само свячені в церкві та вживані в випадках болю горла, я передав до музея Наук. Тов. ім. Шевченка.

Друга камяна сокирка, яку в осени минулого року привіз мій син Петро з Нагуєвич, де одержав її від мойого братанича Гриня Франка, була знайдена на полі належнім до села Ясениці Сільної, що від півдня притикає до Нагуєвич, під лісом, що називає ся Тернавка. Вона значно більша від попередньої, бо має довготи 15 см., ширини в вістря 6 см., а грубости в обусї $3\frac{1}{2}$ см., зроблена з темно-сірого, дуже твердого каменя, шліфована дуже добре і має значну щербу на однім кінці вістря, і зовсім вищерблений обух, а також третю значну щербу на однім плоскокруглястїм боці. У всіх трьох щербях видно з країв неначе кору, а в середині грубший камінь, немов троха приржавіле зелізо. Довкола дірки обвід сокирки значно більший, як по обох кінцях (20 см.), через що вона виглядає неначе черевата.

Вона доси знаходить ся в посіданю мойого сина Петра.

Третя знахідка з неолітичної епохи, се круглий чорний камінець з круглою діркою в середині, який я бачив у Нагуєвичах ще в часї моїх дитинячих літ і який принїс був хтось до нашої хати власне тому, що в мене болїло горло. Менї дали напiti ся води крізь той камінець, щоб горло перестало болїти. Сей камінець має великість сплющеної картофлі середнього розміру, він шліфований і проверчений людськими руками і подібний до тих т. зв. „прясел на веретена“, яких так багато знаходить ся на Україні (пор. М. Грушевський, Історія України-Руси т. I, ст. 24), і які на мою думку зовсім не служили до обтяжуваня веретен, але могли вживати ся хиба, як грузила до сїтїй або як камінці до киданя з праці. Сей камінець доси знаходить ся десь у руках селян, не в Нагуєвичах, але в селі Опаці, що лежить за Дїлом, притикаючи сво-

їми межами зі сходу до сіл Ясениці Сільної та Попелів. У всіх трьох камінцях матеріял не місцевого походження.

Іван Франко.

Перекази про багатирів.

Як відомо, вірші про багатирів, що колись жили, воювали з ворогами й бенкетували у Володимира Красного сонечка, знайдені головню в північних великоросійських губерніях — Олонецькій, Вологодській, Архангельській то що. Одірвані од історичного життя Київщини і взагалі південної країни, творці тих дум-бйлин закінчили свої вірші тим, що багатирі перевернулись з каміння і „так перевелись вітязі на святой Русі“. Але в народній фантаві України, де завше, від часів Печенігів і Половців і до останніх років 18-го столітя, все треба було мати оборонців-героїв, лишилась віра в те, що багатирі ще є.

Про багатирів є багато всяких оповідань, але спільне всім се те, що багатирі мусять бути не тільки тепер, але й завше, бо вони найпевніші оборонці рідного краю (якого краю саме, не згадуєть ся) і без них нас посілиб усякі вороги. (Се підкреслює кожде оповіданнє).

Про те, чи багатирі вмирають, ніде ні слова; а про те, як вони родять ся, ось що говорять наші люди: Матірю багатиря буває звичайна жінка, найбільше вдова, неодмінно дуже гарна, а до того ще чиста й непорочна душею. Батьком же неодмінно буває багатир. Він літає (в нього кінь такий, що завше літає, хоч крил і не має) до вдови о півночи, коли всі люде сплять. Алеж ходять і такі слухи, що дехто його й бачив, як він летів при місяцю. Багатир родить ся таким, що відразу вже розуміє все, що розуміють тільки дорослі люди, але ні сили своєї ні розуму він не має права виявляти до 20 літ (менше варіантів каже, що до 30). Одночасно з ним родить ся й коняка для нього, бо звичайні коні його не в силі понести; також одночасно родить ся для нього й змії. Коли багатирюви буде 20 літ і до того часу ніхто його не визнає хто він, то для його багатирської сили буде іспит: він мусить сісти на коня, який сам до нього в той час прибіжить, і їхати на яку-небудь могилу: там його буде чекати змії. Коли багатир полетить бити ся з змієм, то змії, знаючи, що йому смерти не минать, часто тікає, летить у повітрі, і люде часто його „бачуть“.

Колиж буває місяшно, то бачуть також і багатиря, що женеться з заду, де далі то ближше. Бють ся-ж вони на землі, неодмінно на могилі. Коли багатиря до 20 років не пізнали, то тоді змія він неодмінно подолає; алеж як трапилось, що він не оберіг ся і стало відомо, хто він такий, то в ту годину, коли його пізнали, він мусить іти зараз бити ся з змієм. Тут оповідання не хоче сказати, що змії побиває багатиря, а каже, що „обидва попадали мертві, добившись до краю“. Бачити багатиря можна тільки тоді, коли він сам захоче; колиж він захоче бути невидимим, то так як і святий, може бути невидимим. Як тільки багатир убіє змія, то тоді він летить просто „на гори“, де збирають ся всі багатирі, де й буває їхнє кишло. Гори єї такі високі, що з них буває видно всю країну, за житем якої вони й стежать. Звичайно, що їх ніяка куля не бере. Є оповідання, що задунайська війна тільки через те скінчила ся щасливо для Росіян, що туди полетіли трохи не всі багатирі і невидимо рубали Турків.

Цікаво, що багатирі вартують на горі по черзі, що нагадує „заставу багатирську“, про яку кажуть в билинах.

Ось кілька оповідань:

I. До одної вдови в селі Качкарівці, Херсонського повіту, яка дуже побивалась за своїм чоловіком, почав літати багатир. Вдова скоро втішилась і стала вагітною. Родила вона сина, і коли понесла його вперше до причастя і він дихнув на попа, то той ледве встояв, трохи не впав. Під п'яну руку, у когось на хрестинах, піп сказав, що у Качкарівці є багатир, але в кого, не сказав, і люде пізнали, в кого він був ось по чому: несподівано незвісно де дів ся байстрик удовенко, а коло його двору була вирита яма в сажень завглибшки; се так рвонулась земля за копитами багатирського коня, коли він метнув ся в повітре. З того часу його ніхто не бачив, навіть його мати.

II. В селі Меловому теж на Херсонщині у одного чоловіка був жвавий хлопчина, з яким батько завше рибальчив. Коли він став уже парубком, то батько його взяв з собою на лимати тягати невода. Невід був такий здоровий, що ледве тридцять чоловіка могли його потягти. Один раз тягли зимою по льоду. Був дуже холодний вітер, а тягати доводилось проти вітру. Як найжвавішого мелівського парубка поставили попереду. Всі поодвертались од вітру та й тягнуть собі аби як, а далі дехто почав пускати, але невід усе йшов та йшов; тоді дехто давай навмисне кидать, а невід усе йде. Кинули всі двадцять дев'ять чоловіка, а той мелівський один усе тяг. Тоді всі як крикнуть з дива. Він по-

чув, оглянув ся, аж він сам за трийцятьох тягне. Всім стало відомо, що се багатир. Він тоді як побачив, що вже його пізнали, кинув і собі ляму, плюнув тай каже: „отсеж ви мене тепер івіли!“ Це, кажуть, заплакав і пішов на високу могилу, що стояла недалеко. У вечері всі бачили, як до тої могили летів змії, страшенно сиплячи іскрами. Ідучи на боротьбу до змія, багатир вирвав собі з землі трийцятьпудовий явір, обламав йому лапи і тим бив ся з змієм. Але йому не було ще 20 літ і не доля йому була побити змія. Бились вони так, що земля трусила ся, рибалки пілу ніч не спали, молились за багатиря Богу. Але коли пішли, як сонце зішло, то побачили, що могилу вороги розрили аж до низу і тут же лежали обидва мертві.

III. На Азовському морі рибальчили якісь заходжі люде, які один одного й не знали. Між ними звертав на себе увагу один, для котрого атаман не міг настачить лям. Як тільки він зачавив ся, так і порвав ляму. Раз зранку прокннулись рибалки, коли їхнього дужого десь нема. Кинулись вони до свого дуба, аж і дуба коло берега нема, тільки видно слід, що його кудись потягнуто. Найбільше було дива, що тяг його один чоловік, а дуб був такий, що на ньому їздило 60 чоловіка! І коли кинулись рибалки — 59 чоловіка, найшовши дуба, тягги його назад до моря, аж се їм не по силі. І мусіли вони наймати, щоб їм помогли стягти дуба в море. А про багатиря того більше нічого й не чули.

Ось які місця на Україні, відки я оповідання маю з сих місць: 1) село Зеркачі, Ржищівської волости, Київського повіту. 2) Село Пирого, Коблякського повіту. 3) Містечко Глобино, Кременчугського повіту. 4) Село Дудчина, Херсонського повіту і 5) Село Ляпатиха, Мелітопольського повіту.

II. Смола.

Наукова хроніка.

Програми для збирання українських діалектичних одмін.

К. Михальчук і Е. Тимченко — Програма до збирання діалектичних одмін української мови. (Відбитка з Записок Українського Наукового Товариства в Києві), Київ 1910, ст. 1—202+I—IV.)

К. Михальчук и А. Крымскій — Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ. (Видання Имп. Академіи Наукъ, Спб. 1910, ст. IV+163.)

З нагоди видання Академією Наук в Петербурві програми до збирання діалектичних відмін російських говорів в 1900 р. висказав проф. Ягіч в Arch. f. sl. Ph. (т. XXIII, ст. 579—582) свій жаль, що Академія так щиро опікує ся лише великоруськими і білоруськими говорами, — а українські трактує зовсім по мачошиному. Були часи, каже Ягіч, коли завдяки трудам Потебні, Чубинського і н. знало ся більше про українські говори, як про російські, але від того часу не робить ся для українських нічого, так якби для сеї справи зроблено аж надто багато. Тому внивав Ягіч Академію горячо, щоб в інтересі науки без упереджень заняла ся і щиро заопікувала ся дослідями українських говорів і видала так само тепло писану програму до збирання українських діалектичних відмін і т. д.

І от нарешті — як раз в десять літ по тім замітнім голосі Ягіча — видала Академія довго виждану „Программу-у для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ“, уложену К. Михалочуком і А. Крымським. Майже рівночасно з появою програми Академії видало наше молоде, а рухливе Укр. Наукове Товариство в Києві в українській мові

програму Михальчука і Тимченка. З вступних уваг довідуємося про довгу історію обох програм. Ще в 1897 р. запросила Академія Наук д. Михальчука уложити для неї таку програму. На жаль тяжка недуга не дозволила Михальчукови викінчити порученої йому роботи, а те, що було ним зроблене, відіслано на початку 1900 р. ак. Шахматову. Шахматов передав згадану частину програми до закінчення проф. А. Кримському, який її значно доповнив і нарешті видала її Академія.

Тимчасом за довге виждання давно заповідженої Академією, а так доконче потрібної програми спонукало також д. Тимченка разом з д. Михальчуком докінчити його програму і вона появилася в українській мові при кїївських Записках недовго перед виходом в світ програми Академії.

Так нарешті дістали ми майже рівночасно аж дві програми, одну в українським другу в російській редакції. Обі програми різнять ся між собою лише обємом і мовою, бо програма Академії є властиво лише частию програми Михальчука. Програма Академії обіймає передмову, фонетику і розділ про наголос. Майже слово в слово находимо той сам матеріал в програмі Михальчука-Тимченка, тому що і Кримський і Тимченко оперли ся в тих відділах головню на роботі Михальчука. Лише в деяких місцях повстали незначні ріжницї через те, що Кримський і Тимченко декуди вставили свої нові партії, або ширше обробили, або змінили порядок (приміром відділ про шелестівки і т. д.)

Загалом беручи програма Михальчука-Тимченка далеко повніша від програми Академії, бо містить в собі крім вказаних вище спільних обом працям розділів ще: формованне слів, деклінацію, конюгацію, складню і багатий лексикальний матеріал, зладжені самим Тимченком. Обі програми дуже старанно зредаговані і оброблені по тій самій системі в приступній формі для збирачів з пересічним граматичним вправанем. Вправді ся система вже застаріла, а особливо фонетична часть не відповідає сучасним научним вимогам, — одначе коли зважити, як мало у нас доси зроблено для діалектології, що цілі величезні полоси ще майже не тикані, а зібраний доси матеріал дуже неточний і непевний і оброблений без якоїсь одностайної системи, то треба признати, що агадані програми і в сій формі можуть зробити українській діалектології велику прислугу, коли удасть ся при їх помочи вібрати можливо як найбільше матеріалу з усіх закутків великанської української території.

Для докладних діалектологічних студій, — фонетична часть в сій формі рішучо не вистарчає. Фонетика мусить бути доконче поглиблена по иншій модерній системі. Майже у всіх дотеперішних збирачів українського діалектичного матеріалу видко брак відповідного фонетичного підготовлення. За мало вслухували ся вони в поодинокі звуки і їх ріжно-

родні відтінки і дуже поворховно означували графічно їх фонетичну вартість; майже кождий дослідник творив свою окрему, звичайно дуже невідповідну транскрипцію, так що без особистого провірення годі собі уявити, як саме дотичний звук дійсно вимавляється.

Крім того польовано у нас доси лише головно на дуже маркантні, навіть ляїкови впадаючі в очи діалектичні відміни — чи то поодинокі, відірвані звуки, чи відмінні від пересічної літературної мови, поодинокі — деінде неуживані — слова, звороти і т. и., а притім збирано то все без жадної одностайної системи і оброблювано застарілим методом. Тому не дивно, що вібраний у нас доси діалектичний матеріал з малими виїмками має дуже малу і підрядну наукову вартість.

При студіюваню говірки одного села, чи цілого говору або й цілої мови рішучо за мало звертати увагу на поодинокі відірвані звуки, слова і форми, — не вистарчить навіть найдокладніше означенє фонетичної вартости поодиноких звуків і їх найжійших відтінків. Дослідник мусить вглянути гллубше в будову звукового систему даної говірки, говору, чи цілої мови, виробити собі ясне понятє про сю звукову систему і ви-найти характеристичні принципи, які залежать від різних чинників і надають кождій діалектичній одиниці або мові оригінальну відрубну ціху супроти інших говорів або чужих мов.

Що йно на основі таких принципіальних черт звукової системи, а не на основі поодиноких, відірваних звуків або слів, як се у нас доси часто бувало, можна характеризувати поодинокі говірки, говори і цілі мови, класифікувати їх, ґрупувати і тоді не тяжко буде дослідникови пояснити характеристичні звукові відміни даного ідіому.

В інтересї науки, щоб в наших діалектольоґічних працях могли користати також і чужі лінґвісти, які в останніх часах починають дуже інтересувати ся нашою мовою, доконче треба послугувати ся в діалектольоґічних працях одною міжнародною транскрипційною системою, бо наша хоч і „фонетична“ правопись не в силі віддати всіх звукових відтінків і тонкостей.

Нової азбуки для тої ціли не треба творити, бо є вже давно готова завдяки одиноким у нас, дійсно науковим діалектольоґічним студіям в українсько-словацького пограннча знаменитого фонетика Оляфа Брока, проф. універс. в Християнії. Його взірцеві праці зробили рішучий перелом не лише в наших, але взагалі в славянських діалект. дослідках.

Його методу оброблюваня говорів повинен держати ся кождий, хто хоче зробити щось путнього для діалектольоґії. Особливо велику наукову вартість має остання праця Брока: „Очеркь фізіолоґії славянської рѣчи“ (гл. Енциклопедія славянської філолоґії випуск 5, 2), в якій

і наша пересічна літературна мова в Галичині обширно оброблена. В сій праці змодифікував Брок ще більше свою фонетичну правопись і хоч і вона не є досконала і можна їй зробити деякі закиди, то в браку кращої нею одиноко повинні послуговувати ся наші фахові діялектольоги.

Інша річ, коли збиранем діялектичного матеріялу займають ся ляіки, люди без основного фонетичного і взагалі граматичного підготованя. До них годі ставляти такі вимоги і вони можуть послуговувати ся звичайною нашою правописю. Таким охочим до праці людям, священникам, народним учителям і т. д. зроблять обговорені висше програми неоцінену прислугу, бо вони знатимуть, на що треба звертати увагу і як записувати. Зібраний при помочи тих програм матеріял не буде певно з фонетичного погляду дуже точний і не все буде можна на нього покласти ся, одначе як зважити, що при великій різноманітности наших говорів і говірок і при браку відповідно до сього підготованих сил неможливо кільком фаховим діялектольогам особисто простудіювати кождий закуток великої української території, — то все таки зібраний сим способом матеріял матиме дуже велику вартість. Передовсім буде можна потім легше означити точно границі поодиноких говірок і говорів і звернути увагу спеціалістів, де що інтересного, доси незнаного криє ся по неприступним закуткам.

Побажати б лише, щоб тих програм розіслано по всім сторонам як найбільше і щоб охочі люди зібрали як найбагатший матеріял, а потім не трудно буде фаховим діялектольогам дефінітивно обробити той матеріял і в випадках неточностей особисто на місці провірити дану язикову прояву і евентуально доповнити матеріял. В сім лежить неоцінена вартість обговорених програм і вони певно посунуть дуже занедбану нашу діялектольогію о рішучий крок вперед.

Іван Зілінський.

Бібліографія

(Оцінки, реферати, замітки).

Преісторія, археологія, історія штуки.

Josef Janko — Über Berührungen der alten Slaven mit den Turkotataren und Germanen vom sprachwissenschaftlichen Standpunkt (Wörter und Sachen 1909, I, стор. 94—109).

Великого розголосу в науці наробила оригінальна у висновках праця директора грацької університетської бібліотеки, Я. Пайскера п. в. Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1905, III, стор. 187—533 і окремо Штутгард у Кольгаммера) і викликала цілий ряд критик, статей і полемік, писаних переважно визначнішими філологами, істориками і соціологами¹⁾. Одну в таких кригичних статей представляє отся розвідка Й. Янка, що в в дійсности витягом в обширній рецензії, уміщеної в: Věstnik české Akademie. V Praze 1908, XVII, стор. 100—131 і 139—192.

Пайскер приймає, що в давнину були Славяни опановані спершу турецько-татарськими племенами а відтак германськими. Турецько-татарське ярмо було дуже страшне і прикре: Славянам заборонено годувати

¹⁾ Для близької інформації наведу тут деякі в важніших: Uhlenbeck в Rhein. Museum f. Philologie XIV, стор. 61—63. — Schrader в Zeitschrift für deutsche Wortforschung IX, стор. 323 і д. — Mangold в Histor. Zeitschrift XXVIII, 4. — Janko в Anzeiger für d. Altertum LI, стор. 14—26 і Narodopisný Věstnik, — Krček в Kwartalnik hist.

худобу і віпхано їх до ряду невільників, смердів, що не сміли навіть жити ся молоком, забули власну назву на його означене і від нових панів переймили тварогъ (tvarogъ). Германська неволя була вже значно лекша; від західно-германських племен переймили Славяни слова молоко (mlěko), нута і скот, а також загальну назву на означене германських племен: Німці (Нѣмъць).

Рецензент займає ся лише лінгвістичною стороною теорії Пайскера і переконуючо доводить, що усі його докази або натагнені або таки неправдиві. Слово тварогъ на гадку рецензента індогерманського походження, а коли б навіть походило від турецько-татарських племен, то немало-б бути для автора доказом, бо се позичка пізнійша з 8-го століття. Скотъ означало первісно гроші, як на се між иншим вказує і доховане до нині укр. скотниця, а відтак що йно худобу і могло бути так само добре переняте в часах германського єдності або і від східних Германців. Слово нута на означене вола подибує ся також у инших народів, приміром у Фівів, де були цілком инші обставини. Що до слова млѣко (молоко), то рецензент промовляє скорше за його славянським походженням і не може проте уважати його за аргумент в руках оборонця германського панованя.

Взагалі докази Пайскера неоправдані і розвалюють цілу його будову. Неправдиві також його гадки що де походження і етимології слів жуна, жупан, Нѣмъць, Slavus і витавъ. Слово жуна, хоч неясне, певно не турецько-татарське. Слово Нѣмъць не могло повстати в Nemetes, бо тоді мусіла-б вийти форма Немеште і нема причини відкидати його походження від нѣмъ = чужий. Форма slavus немає нічого спільного в праславянським невільництвом, бо є вже продуктом новітших, історичних часів. Так само і слово витавъ не вказує на се, що вікінги зайшли аж до Лужиць, по Лабу.

З. Кузеля.

А. А. Миллеръ — Роскопки въ районѣ древняго Танаіса (Издѣстія арх. ком. XXXV, 1910, с. 86—130).

Як відомо в дельті Дона в 1850 х рр. в пошукуваннях старого Танаіса було розкопане городище коло с. Недвигівка, при правім рукаві Дона, так званім Мертвім Донці, але розкопки тамшні дали культуру пізнійшу, римської доби. Богата нахідка в одній з могил коло ст. Єлисаветської, коло лівого гірла Дона, розкопаній в 1900 р. Ушаковим, звернула увагу на сю місцевість і в 1908 р. археологічна комісія поведла нові ровсліди в обох пунктах: коло с. Недвигівки вів розкопки проф. Веселовский, коло ст. Єлисаветської — А. Мілер. Нові розкопки коло Недвигівки дали все туж культуру „молодшого Танаіса“, поновленого після знищення його Полемоном. Розкопки могили коло с. Єлисавет-

ської на північ від лівого гирла (в середині дельти) і городища, що стоїть на краю їх, зроблені в рр. 1908—9, дали теж більш-менш однородну культуру, яку Мілер на основі її кераміки загально характеризує — „эта привозная греческая керамика даетъ прекрасную базу для опредѣленія времени могильника, которое можетъ быть установлено въ предѣлахъ V—IV вѣковъ до Р. Х.“ (про могили — с. 110). По його словам нахідки на пісках в середині цілої дельти, аж до рукава т. зв. Лагутника мають тойже тип і характеризують культуру „всего древняго острова дельты Дона“. „Обширность площади этихъ находокъ и время, къ которому они относятся, могутъ вполне соответствовать древнему Танаису. Нужно прибавить, что ни городище ни курганы не дали культуры болѣе поздней“ (с. 124).

І так маємо оселю античної доби, V—IV вв., на дельті, при її полудневім краю, і оселю римської доби на північ від дельти. Виходило б в короткої, занадто ляковічної характеристики д. Мілера, що для геленістичної доби зістаєть ся прогалина. Тим часом по історичним звісткам катастрофа стала ся при кінци I в. перед Хр. ? *М. Грушевський.*

Gefährdete Holzkirchen in Ostgalizien (Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. Відень 1909, VIII, стор. 477—481, з 7 ілюстраціями).

Справоздане консерватора проф. Фінкля показує знов, як оправдані були наші голоси за ратованем стареньких сільських церков і дзвіниць і як мало ми знаємо про ті наші пам'ятки, які надають нашим селам свійський питомий вигляд. Кілько то змін і перемін мусять відбувати ся рік-річно, про які ми не знаємо нічого через мовчанку консерваторів і центральної комісії, коли тепер лише за короткий час маємо аж 9 звісток про демольоване або репозацію. За сі короткі замітки належить ся й щира подяка проф. Фінклеви.

Як видно в його справозданя старі деревляні церкви, переважно в XVIII (рідше в XVII) століття, зникають чим раз частійше, а на їх місце приходять нові великі й муровані, але шаблонні будинки. Одні церковці перебудовують ся або і демольують ся без відома консерваторів (от хочби церков в Кустини), при інших заходить вераз потреба розібраня в чисто локальних причин або тому, що стан будинку не допускає вже ані відновленя ані консервації. Дуже часто не може нова церков стояти деінде, лише на старім місци, а деколи показує ся конечно потреба зужити старий матеріал, бо громада бідна і немає завсіди потрібних до нової будови грошевих засобів. Тимчасом дуже часто представляють церкви велику вартість і належало-б їх доконче ратувати. На

нашу гадку центр. комісія повинна з уряду призначувати на се певну суму і не допускати ніде, щоби такі будівлі гинули, а далі й місцеві колятори, яким нерав не залежить нічого на кількох тисячах, повинні з власної кишені доложити бракуючу суму, щоби уможливити заховане цінної пам'ятки. Один такий випадок знаємо про церков у Глібові, де патрон згодив ся на заховане старого будинку, коли правительство возьме на себе принайменше одну частину консерваційних видатків. Крім того відчуває ся некуча потреба переведеня спису й інвентаря усіх наших деревляних церков і каплиць на взір того, що робить ся тепер в долішній Австрії, а навіть в західній Галичині під проводом тамошніх консерваторів. Повна інвентаризація крім научного інтересу мала би для консерваторів і практичну вартість, бо поінформувала-б їх про стан пам'яток. Її переведене не було-б певне полчене з великими коштами, а віддало-б науці неоцінену прислугу.

Церкви описані Фінклем і відфотографовані представляють тип, який стрічаємо найчастійше на Поділю: він зникає за те дуже скоро, бо тут найбільше будують ся нові церкви. Церков в Кустини брідського пов. збудована на взір хреста 1750 року з одною шестигранною вежою, $8\frac{1}{2}$ сажня довгою а $3\frac{1}{2}$ широкою. Церков у Старій Ягольниці чортківського пов. з одною восьмигранною вежою в середині і з двома шестигранними збудована 1782 р. і обведена старим муром. Доволі велика ($10\frac{1}{2}$ сажня довга, 4 с. широка), з характеристичним виглядом і гарним іконостасом з деревляними різьбами. Референт ставить що до неї внесенє на заборону демольованя і на державну підпомогу для консервації.

Церковця в Росохачи чортківського пов. збудована 1784 року (7 сажнів довга, 3 широка) знаходить ся в так „оплаканім стані“, що не лишаєт ся нічого иншого, лише її здемолювати. Має муровану дзвіницю з старинної башти, яку належить доконче заховати, і старі образи з XVIII столітя.

Що до церкви в Кимири перемишлянського пов., збудованої 1703 р. на горбку коло села, ставить референт внесенє, щоби її заховати задля деяких добре захованих архітектурних частий.

Гадинківська церков гусятинського пов., збудована 1718 р., не різнить ся нічим від звичайного типу церков в одною банею і може бути здемолювана. Нова дзвіниця має старі дзвони, датовані роком 1713 (з образом Матери Божої) і 1731).

Цілком не можна виратувати маленької церковці без бані в Хлопівці коло Хоросткова гусятинського пов., збудованої в середині XVIII в. Має давони в р. 1742, 1756, 1775 і 1786.

Церков в Познанці Гнилій скалатського пов. валить ся вже, хоч збудована 1855 року. Тому ще нічим не визначає ся, може бути збудована, в захованєм дуже цінної мурованої дзвіниці.

За те типова церков в Зарубинцях того-ж повіту, збудована 1737 р. і відновлена 1843 р. Належить її проте заховати.

Про Глібівську церков скалатського пов. в XVIII столітя, про яку гадували ми вище, поставлено внесене, щоби її заховати задля її цікавого вигляду.

Центральна комісія оцінює, як видно в закінченя статі, цілком вірно вартість наших старих церков і підносить між иншим ще один момент: їх вартість естетичну для цілої околиці. Звичайно окружені великанськими, старими деревами „sind sie von grossem malerischen Reize und bilden den Hauptschmuck, den wichtigsten ästhetischen Besitz der ostgalizischen Ortschaften“.

Тим більше треба зайняти ся їх сумною долею. *З. Кузеля.*

Проф. Г. Павлуцкій — Орнаментъ Пересопницькаго евангелія (Искусство, 1911, II, ст. 83—92).

Історія українського малярства розроблена понайбільше для велико княжої доби та пізних часів (17 і 18 вв.). В домонгольську добу грецькі малярі украшують мозаїками та фресками святині в Києві і Новгороді. Засадами грецьких малярів переймили ся їх руські ученики, які працювали в стилі так званім корсунським або грецьким. В 17 і 18 вв. уже нема ніяких слідів византиїства в українськім малярстві, бо їх витиснув західний вплив. Малярство XIII—XIV віків звернуло на себе більшу увагу вчених щойно в новійші часи. Попри памятки малярської штуки тих часів на стінах краківської каплиці, в костелі в Любліні руського маляря Андрія, мініятури київської псалтири з року 1397, писаної і украшеної в Києві, орнамент Пересопницької рукописи набирає спеціального значіння не тільки як жерело для вивчення українського малярства, але й як свідощтво звороту його в західньо-європейський бік. Рамки мініятур містять прегарні орнаментальні ростиинні мотиви в стилі ренесансу. Малюнки евангелистів представляють інтересну мішанину византийських традицій з реалізмом.

Коли проаналізувати орнаментальні форми мініятур Пересопницької рукописи, одною із характеристичних частий являєть ся орнаментика, що представляє мотиви плетіння, а дальше орнаментальний мотив, який лишив XVI вікови в спадщині XV в., мотиви ренесансу, де головну ролю грає граціозно розвинене листе аканту. До того долучують ся улюблені в добу ренесансу фігури голих дітей, цвітяні мережки східнього характеру та вкінці византийські малюнки евангелистів з деякими рисами реалізму. При кождім мотиві подані короткі історичні дані з українського малярства.

З уваги, що вся та мішанина в протиставленню до 17 в. скомпо-

нована з певншуканою простотою і що мініјатури Пересопницької рукописи наближують ся формою до гравюр венецьких видань церковно-славянських друків XVI в., а також до мініјатур новгородської школи 1552 р., на основі того приходить проф. Павлуцький в своїй цікавій студії до висновку, що орнамент Пересопницької рукописи походить без сумніву в 16 в. та що орнамент може бути підставою при означуванню часу самої рукописи.

М. Возняк.

Каталогъ Шевченковской выставки въ Москвѣ по поводу пятидесятилѣтія со дня его смерти 1861 26/II 1911. Съ приложеніемъ 4 снимковъ съ его рисунковъ. Москва, 1911, стор. (4 карти) + 27.

Святкованне 50 тих роковин смерти Т. Шевченка дало привід між ин. до устроєння декількох т. зв. Шевченківських вистав, на яких було зібрано більше або менше число предметів, що безпосередно чи посередно вяжуть ся з особою нашого поета. Предмети сї можна-б поділити на дві головні категорії: 1) оригінали, що належать до самого Шевченка або до сучасних і близьких йому осіб; 2) все инше, що підходить під назву *Ševčenkiana*.

Головна вартість сих вистав з огляду на докладнійше пізнанне нашого кобзаря лежить, розуміеть ся, в предметах першої категорії. Предмети другої категорії, т. зв. *Ševčenkiana* в найширшім розумінню сього слова, маємо в переважній частині з'інвентаризовані вже д. М. Комаровим у його відомій праці „Т. Г. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ“ — і самі вистави принесуть тут не багато вже нового. Звичайно, далеко їм буде навіть до такого комплекту, який зібрав у своїй книжці д. Комарів. За те розмірно багато нового і цінного можуть принести вони — й принесли дійсно у першій категорії. Річ у тім, що значну частину оригіналів, які зібрано було для сих вистав, зібрано з приватних рук¹⁾ — і ширші круги нашого громадянства довідали про існування їх перший раз власне завдяки сим виставам. В сїм їх заслуга перед пам'ятю поета, в сїм їх значінне для студіювання творчости Шевченка.

Та щоб значінне се було трівале, треба, щоб оригінали сї, поки вернули з вистави назад до своїх приватних власників, були як найточнійше з'інвентаризовані і тим самим наче-б віддані під нагляд і контролю цілого громадянства. Зробити се було завданням і обовязком комітетів, які устроювали згадані вистави. На жаль одначе із трьох Шевченківських вистав, які мали місце в сїм році у трьох столичних містах

¹⁾ Головний власник пам'яток по Шевченку — Музей ім. В. Тарновського у Чернигові участі в сих виставах не брав.

Росії, інвентар такий маємо тільки з одної — московської, яка була з'організована завдяки комітетови, на чолі якого стояли дл.: акад. Ф. Корш, С. Хвостов й А. Новицький. Дві інші вистави — в С.-Петербурзі (в Академії Штук) й у Києві (в Городськім Музею) проминули майже безслідно.

Що-ж принесла нам згадана московська вистава?

Всіх предметів на Шевченківській виставі у Москві було зібрано 659. В тім: 15 оригінальних малюнків Шевченка, 40 бюстів і портретів Ш., 144 репродукцій з творів, 192 портретів осіб звязаних зі Ш., 18 предметів звязаних зі Ш., 27 рукописів і видань, 20 перекладів на чужі мови, 55 ілюстрацій до творів Ш., 117 музичних композицій під твори Ш., і вкінці 38 біографій Ш. і матеріалів до біографії.

Найдіцийші, розуміть ся, в першій мірі оригінали малюнків й рукописи Шевченка. Тут належать:

1. Портрет невідомого молодого чоловіка, погрудий; білим і чорним олівцем. З правої сторони в низу підпис: »1858. Т. Шевченко«. 140×110.

2. Загальний вид Александровського форту. Олівц. 59×143.

3. Батерія № 2 в Александровській форті. Олівц. 61×113.

4. Портрет товариша Шевченка з часів салдатської служби; грає на гітарі. По пояс. Сепія. 83×65.

5. Портрет Українця, погруд., на тлі кам'яних стін. Акварель. 103×88. Приписуєть ся Шевченкови.

6. Уральський козак, верхом. Пастель (по свідоцтву Н. Н. Черницького приписуваний Шевченкови).

7. Кіргіз верхом. Пастель (як під 6).

8. Дві дівчини під вербою з ведрами. Офорт.

9. Лихвар. З малюнка Рембрандта. Офорт.

10. Свята родина. З малюнка Мурільо. Офорт.

11. Сама собі в хаті господиня. Офорт.¹⁾

12. Вірсавія, з малюнка К. П. Брюллова. Офорт.

13. Автопортрет, 1860 р. Офорт.

14. Портрет гр. Ө. П. Толстого. Офорт.

15. Портрет барона П. К. Клодт фон Юргенсбург. Офорт.

№ 1 — власність І. С. Остроухова в Москві, №№ 2—4 — І. А. Нікольського в Петербурзі, № 5 — П. П. Коренева в Москві, № 6 — Н. В. Тесленка в Москві, № 7 — Л. В. Крушинського в ? Власників №№ 8—15 не подано.

¹⁾ Див. Записки Н. Т. ім. Ш. т. СІ (К. Широцький, „Сама собі в хаті господиня“. Картина Т. Шевченка).

З поміж бюстів і портретів Шевченка зазначимо: № 16 — маска Ш. (власність А. Сластьона), № 19 — сучасна фотографія: Ш. як салдат (вл. С. В. Ваганова), № 20 — сучасн. фот.: Ш. разом з Г. Честахівським (вл. Сластьона), № 29 — фотогр. з 1859 р.: Ш. сидить на кріслі ві шапкою в руці, одітий в білий сурдут (вл. І. І. Любова), № 23 — суч. фот.: Ш. між неавісними особами (вл. Сластьона), № 24 — суч. фот.: домовина Ш. у Києві у Христовоздвиженській церкві (вл. Сластьона).

З поміж предметів, які звязані зі Ш., зазначимо: № 391 а. Пренумераційний білет на Гайдамаків, № 151 з автографом Ш. (вл. І. І. Любова), № 391 б. Письмо М. Костомарова до Е. Юнге в повідомленнє про смерть Ш. (вл. Е. Юнге).

З рукописів Ш.: № 408 — Кобзарь. Вид. П. Семеренка. СПб. 1860 з повклеюваними білими картками, на яких пороблено рукою Ш. поправки до друкованого тексту ¹⁾ (вл. Ю. Цвітковського).

До каталога додано 4 репродукції оригінальних малюнків Шевченка (№№ 1—4).

Ів. Кривецький.

Kosinna G. — Der Ursprung der Urfinnen und Urindogermanen und ihre Ausbreitung nach dem Osten (Mannus. Zeitschrift für Vorgeschichte I. Würzburg 1909, стор. 17—52, 225—245, далі буде, + 24 таблиць). Друга частина присвячена питанню, як далеко сягала індогерманська культура на схід, між тим обговорене неоліту в Галичині і на Україні на підставі знахідок і праць Вовка, Хвойка, Гадачка, Кайндля і ин. Статя ілюстрована 24 таблицями, в яких 12 відносять ся до української території. По докітченню сподіємо ся розвідку проф. Косіни обговорити докладнійше.

Rudolf Meringer — Die Werkzeuge der pinsere — Reihe und ihre Namen (Keule, Stampfe, Hammer, Anke) (Wörter und Sachen 1909, I, стор. 3—28). Автор розбирає назви приладів і самі прилади до розбиваня збіжа від найдавніших часів до тепер і переходить по черві примітивні мездірі, всілякі відміни ступ і инші подібно сконетровані машини. Розвідка прикрашена значним числом ілюстрацій, між иншим теж двома образками гуцульських ступ, заповненими із „Гуцульщини“ Шухевича.

Anton Dachler — Zur Geschichte der Heizung im Bauernhause. Das Wort „Stube“ (Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Відень 1911, XVII, стор. 37—47). Автор обговорює порівняним методом німецькі доми баварського і франконського тину і зай-

¹⁾ Див. Miscellanea в СІІ кн. Записок (О. Новицький, Варіанти до Кобзаря 1860 р.).

має ся спеціально приладами до паленя і печеня. Вкінці застановляє ся над походженем і значінем слова „Stube“, яке до недавна хотіли вивести з німецького і приходять до слідуячого результату: Слово „Stube“ запозичене з грецького *τύφος* за посередництвом скитського *istuba*, що перейшло потім до руських і далі на захід на означене парні. Німці дістали слово від Римлян (*stuba*) в значіню дімка з приладами до паленя і витворюваня пари, а що йно полудневі Німці перенесли назву парні на означене комнати. *З. К.*

G. Wilke — *Spiral-Mäander Keramik und Gefäßmalerei. Hellenen und Thraker (Darstellungen über früh- und vorgeschichtliche Kultur-, Kunst- u. Völkerentwicklung, hrsg. von G. Kossinna)*, Вірцбург, 1910, ст. 84. Приготовуємо сю з наукового погляду маловартну книжку з огляду на тракійську теорію автора що до української передмікенської культури.

Э. Р. фонъ Штернъ — Къ вопросу объ эллинистической керамикѣ. Теж саме по німецьки: *Ein Beitrag zur hellenistischen Keramik* (Записки одеські XXVII, с. 158—190). Автор починає від місцевої кераміки геленістичної доби, що розвинула ся по упадку атицької кераміки і повторяла на місці її форми і рослинні мотиви, фабрикуючи посуду для потреб традиційного похоронного рітуалу. Одначе над сею інтесною для нас сторінкою місцевого життя він блише не спиняєть ся і переходить до иншої групи кераміки геленістичної доби, анальотичної з сею місцевою, але — як він виказує — александрійської фабрикації; її привожено в наші кольонії в Єгипту, як думає автор — для потреб також похоронного рітуалу: як і місцеву посуду її фабриковано лихо, так що для практичного ужитку вона була зовсім нездатна. *М. Г.*

Hartwig Fischel — *Österreichische Volkskunst* (*Zeitschrift für österreichische Volkskunde*. Відень 1911, XVII, стор. 1—7). Статя написана з нагоди величавої збірки проф. Габерляндта, що появилася під таким же заголовком у віденського накладчика Й. Леві 1910 р. і приносить крім тексту 120 таблиць (з того 20 кольорованих) знятих в оригіналів, що переховують в Музею для австрійської етнографії.

Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, 1910, IX. Останній том приносить для нас більше звісток як звичайно. Крім статі *Ostgalizische Holzkirchen*, яку обговоримо окремо, стрічаємо тут кілька менших заміток. Центральна комісія призволяє на адемольоване церкви в Гадивківцях, що не представляє біль-

шої вартости, а за те висказує ся за захованем церков у Глібові, Борині (стор. 543, 546 з фотогр.), Манаві і Перегноєві (з фотогр.). Із справоздань комісії довідуємо ся знов про кілька випадків демольованих церков без відома консерваторів або навіть як у Лісниках проти заборони властей. З лісницької церкви уратовано лише дуже характеристичну двінничку (стор. 333—334 з фотогр.). В Шинвальді самовільно знищено стару вежу і ушкоджено двін з 16-ого столітя. В таких випадках поносять вину наші такі „власти. . З. К.

Історія політична і культурна.

Полное собрание лѣтописей, изд. археографическою комиссією, т. XX, 1 полов. — Львовская лѣтопись, ч. I, Спб. 1910, ст. IV + 418, 4^о.

Львовською літописю, по імені її видавця, зветь ся одна з пізнійших літописних компіляцій, видана в 1792 р. під назвою: „Лѣтописецъ руской отъ пришествія Рурика до кончини царя Іоанна Васильевича“. Ак. Шахматов в своїй звітній праці про літописні компіляції (Общерускія лѣтон. своды, Ж. М. Н. П. 1900) зачисляє її до тих компіляцій, що мають в своїй основі московську літописну збірку XV в., т. зв. Володимирський поліхрон, продовжену до 1518 р. — до сього року Львівська літопись майже тотожна з Софійською II. Львов видав її з рукописи, що переховувала ся в Спасо-Єфимієвіім монастирі в Суздалі, але потім ся рукопись десь затратила ся і до останнього часу не знаходило ся взагалі ніякої копії сеї компіляції. Тому як в 1903 р. Ол. Пресняков відшукав в петербурзькім публичнім монастирі дуже близьку до виданої Львовом копію з XVI в., власність Кароля Егера, археографічна комісія постановила її видати за браком иншої. Так і зроблено. Друкований текст Львова, сильно підправлений в виданню, послужив матеріалом до апарату — з нього дані варіанти. Потім коли перша частина, доведена до р. 1533, вже покінчила ся друком, комісії трапило ся купити ту саму копію Спасо-Єфимієвської рукописи, яку замовив собі до друку Львов і з неї друкував свою літопись; користа з неї одначе не багато, бо як виявило ся — власне писар підправляв текст, списуючи його, і з тими змінами літопись надруковано. Друга частина буде містити літописецъ царя Івана IV, досить близький до літописи Никонівської.

На жаль, в передмові, непохвальним звичаєм петербурзької археографічної комісії крім отсих коротких відомостей про рукописи, використави при виданню, більш нічого для характеристики самої літописи не знаходимо — хоч і редактор сеї літописи, як і инші редактори, працю-

ючи над своєю літописю при виданню, певно помітив не одно цікаве і міг би поділити ся своїми спостереженнями в читачами.

М. Грушевський.

Н. Бережковъ — Устава замковъ, державъ и дворцовъ Сигизмунда Августа, предшествовавшая Волочной Уставъ (Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія, 1911, май, ст. 99—105).

Завданем автора було означити час виданя „Ustawy zamków, dzierżaw u dworców naszych Wielkiego księstwa Litewskiego tak w Wilenskim iako Trockim powiecie u iako sie starostowie, dzierżawcy u urzędnicy zachować mają“, уміщеної в Литовській Метриці, книга публ. дѣль VI, лл. 28—34 об., надрукованої Kraszewski-м в № 5 „Atheneum“ за 1845 р. і передрукованої проф. Довнар-Запольским в додатку до його книги „Очерки по організації западно-русскаго крестьянства въ XVI вѣкѣ“.

„Ustawa“ представляє, як відомо, важне жерело до пізнаня правного і економічного становища сучасного господарського селянства, відносин до його уряду і т. и., як також для історії господарських маєтностей, їх устрою; організації й експлоатації.

Рік виданя „Ustawy“ в самім документі не означений. В Литовській Метриці уміщена вона зараз за „Уставою на волоки“ 1557 р. та перед лісовою уставою 1567 р. Проф. М. Довнар-Запольський гадає, що вона уложена вже по виданю „Устави на волоки“ і відносить її до 1567 р.

Рядом влучних критичних уваг і порівнянь з попередніми уставами та з „Уставою на волоки“, автор збиває твердження проф. М. Довнар-Запольського і констатує:

1) Що „Ustawa zamków, dzierżaw u dworców“ видана була не для всіх місцевостей Великого Князівства, як то твердить проф. М. Довнар-Запольський, але тільки для повітів Віленського і Троцького.

2) Що ся „Ustawa“ ближче підходить до „Устави дворовъ Виленского и Троцкого повѣтовъ 1529 р.“, аніж до „Устави на волски“ 1557 р., повторюючи багато постанов першої, а іподі — то й представляючи впрост дослівний переклад деяких з їх, хоч сї постанови зовсім не відповідають новинам „Устави на волоки“ (деякі постанови „Ustawy zamków, dzierżaw u dworców“ вправді подібні й до постанов останньої, але не нерешкаджають признати її попередницею сеї). В „Уставі на волоки“ можна зазначити навіть уступи, в яких вона навіть ніби покликують ся на ту свою попередницю (хоч і не називає

ii). Та й на підставі самого тексту „Ustawy“ можна сконстатувати, що видана вона перед 1557 р.

3) „Ustawa zamków, dzierżaw u dworców“ уложена без сумніву не пізніше падолиста (20-го дня) 1851 року і появилася мабуть в першій половині семиліття, що проминуло від початку правління Жигимонта-Августа (жовтень 1544 р.) до падолиста 1851 р. *Ол. Назарійс.*

Д-рЪ Діонисій Дорожинскій — Матеріалы до історіи життя и смерті св. священномученика Іосафата Кунцевича, архієпископа Полоцького. І. Катэхизмъ Ѡ слѣгѣ Бж҃аго Іѡсаф҃ата сочетаннѣй, Львів, 1911, 8°, ст. V+17.

Автор варіає, що „паша церковна література“ не може ще нині похвалити ся ні жерельно обробленою житєписку сього Святого пі виданнєм його літературних творів. Причиною того малозвісність головних жерел про Кунцевича, якими є поперед усього акти беатифікаційного процесу, що перевела Апостольська комісія в Полоцьку 1637 року. Згадані акти, списані рукою Василянина Ігнатія Волоцького, переходували ся до 1871 р. в архіві руських прокураторів у Римі, потім перейшли до архіву Пропа҃нди в Римі, а тепер зберігають ся у Національнїм Музею ім. А. ґр. Шептицького у Львові. Є се десятий том кореспонденції Василян і уніятських єпископів із префектом Пропа҃нди. „Погрудившись над вірним скопіюванєм тих актів“, автор рішив ся „занятись їх переводом і печатанєм“. Почав від видання катихизму Кунцевича.

По загальнїм поставленню справи йде коротенька передмова до самого катихизму, де знову більше уваги звернено на середовище, яке викликало Кунцевичів катихизм в звязи з його-ж „Регулами“ для своїх священників, ніж на сам катихизм як культурно-літературний факт. Щотикаєть ся видання самого тексту, видавець держав ся такої засади: „Печатаючи катехизмъ св. Іосафата, старались мы передати его въ такѡмъ видѣ, въ якѡмъ онъ находится межи актами процесу канонизаційного; въ виду того задержали мы, о скѡлько було возможно, стиль и слова рукописи а тѡлько польонизмы замѣнили на нашї слова“ (ст. V). Польонізма в видавця — се не тільки справжні польонізма, але й білорущина.

З огляду на таку засаду видавця я наведу початок тексту в ориґіналу, з якого копіював о. др. Дорожинскій, і з його видання. Вже сам заголовок змінив видавець, хоч його наче би на доказ вірности навів кирилицею: Катэхизмъ Ѡ слѣгѣ Бж҃аго Іѡсаф҃ата сочета҃ннѣй. Тимчасом в рукописи заголовок катихизму такий: Катехиѡмъ Ѡ Слѣгѣ Божоу Іѡсаф҃ата сочета҃ннѣй. Початок його виглядає ось як: Вопрѡ. Што єсть быти хрестияниномъ? Сѡвѣтъ. єсть быти Крещенымъ воѡмѣѡца и Сѣна

и Ст҃го д҃ха, вѣрити и выѣнавати закоу Іс Х҃в. Вопросъ. Што маєт мѣти тоу хто выѣнавае закоу Іс Хр҃стоу. Оувѣт. тые чотыры рѣчы. Напроу выѣнане вѣры. Второе, молитиса Б҃г҃у. Третье, што чинити и чогосе стеречы жебысе подобае Б҃г҃у. Четвертое, набывати ласки Б҃жое а҃бо понажатисе в'не. Хто то смѣе чинити(и), ест истинныи хрестиянином и буде вба҃леныи. Той сам початок має у виданню дра Дорожинського ось такой вид:

Вопросъ. Що значить бути хрестияниномъ?

Отвѣтъ. Значить, бути крещенымъ во имя Отца и Сына и святого Духа, вѣрити и выѣнавати законъ Иисуса Христа.

В. Що має умѣти той, хто выѣнае законъ Иисуса Христа?

О. Тѣ чотыри рѣчы: Перше выѣнане вѣры; друге, молитиса Богу; третее, што чинити и чого стеречись, щобы подобатись Богу; четверте, якъ набувати ласку Богу або номнажатись въ нѣй. Кто то умѣе чинити, есть истиннымъ хрестияниномъ и буде спасенымъ (ст. 1). І так у цілім виданню попри „церковнѣмъ“ і „котрѣ“ такі цвѣтки, як: гречески, по-неже, креста, воистину, ближняго і т. д. і т. д. Словом, се ні ори҃нал, ні переклад, ані навіть не додержанне заповідженої засади.

Не подав видавець також, звідки взяв репродукований на кінці під текстом катихизму підпис Кунцевича. Зазначена в нотці найважнійша бібліографічна література, хоч як не претендує на повноту, ні не відмічує дійсно найважнійших праць про обговорюване питання, ні не знає найновіших, навіть так доступних, як праці проф. Жуковича. Думаю, що сказане вистарчить для характеристики науковости видання дра Дорожинського.

М. Возняк.

Донскія дѣла. Книга третья (Русская историческая Библиотека т. XXVI), Спб., 1909, стор. IV + 1022 + 83.

Третій том цінного видавництва жерел до історії донських козаків обіймає переписку московського уряду з донським військом за 1646, 1647 і частину 1648 р., що переходить ся в московськїм Архиві Міністерства Заграничних Справ. Редакцію в рамени імп. археографічної комісії перевів В. Г. Дружинін. Крім короткого інформаційного вступу (с. III—IV) та показчиків подано в додатках списе воеводів, що згадують ся в сих документах. Коли давнійші томи Донскихъ дѣлъ, обговорені в своїм часі в наших Записках¹⁾, принесли багато матеріалу інтересного для нас, — сей том дає дуже мало. Маємо вражінне, що оживлені вносини Донців до українських козаків майже зовсім перервали ся в отсих трьох роках. У великій збірці, що обіймає понад 500 сторінок, знаходимо ледви кілька звісток про Запороже і Запорожців — приводимо їх в хронологічнім порядку:

¹⁾ т. 30 і 85.

1646 р. май — запорожські козаки ходили в сім тисяч на кримські улуси; але оден ковак подав про се звістку Татарам й улуси пішли в Перекоп (с. 5).

1646 р. май — із Запорожа йшло на Дін 400 козаків; на стоянці Татари забрали їм коні; козаки мають прийти на Дін пішки, на Запороже вже не вернуть ся (с. 9).

1646 р. червень — на донських станичників напали на Айдарі коло Воуїки запорожські козаки в числі 120 і тримали їх в облозі день і ніч (с. 59).

1646 р. серпень — Запорожці в числі 30 їздили водою для добичі і піймали над морем 6 азовських рибалок та одного кримського Татарина, що їхав від кримського хана (с. 31).

1646 р. липень — такий сам напад козаків (с. 84, 166).

1646 р. листопад — до Чугуєва прийшло 7 козаків з города Општинського ізаа „гонення Ляхів“ (с. 365).

1646 р. листопад — козак Митька Мигалев з Кодака приніс звістку, що Татари чекають великої війни з королем: „жалованне королівське козакам і всяким охочим людям роздано й наказано готовити на весну човни по всіх місцях та йти війною на Турків і Крим“ (с. 367).

1647 р. 5 липня — по указу царя у Вороніжі дано царське жалованне козакам в ріжних литовських городків 68 чоловікам по 3 рублі — разом 204 руб.; подано поіменний спис тих козаків з їх десятичниками (с. 651—3).

Звістки не тільки бідненькі, але й без ширшого значіння.

Ів. Крип'якевич.

Emil Kipa — Fryderyk Gentz a Polska, 1794—1831 (Monografie w zakresie dziejów nowożytnych wyd. Sz. Askenazy, t. XV). Краків — Варшава 1911, XV + 166.

Сама студія займає мало що більше ніж половину книжки (91 ст.), все инше то „приписи“ з численними архивними виписками. Огляд діяльності і характеристика голосного німецького публіциста поставлені ширше ніж того вимагала сама тема (його відносини до польської справи), хоч праця виграла б, якби фігура Генца була зображена зі становища й інших питань тогочасної політики, та се — треба признати — розширило би книжку дуже значно. Автор використав багату жерельну літературу, сягнув до часописей і листів та дав поважно обдуману і вручно написану студію, що гарно свідчить про початкуючого історика. На мою думку, не треба було так без застережень переймати старий вакид против Генца його „продажности“, бо нинішні полятя про публіцистику

значно инакші ніж за його часів; сьогодні тисячі публіцистів задля хліба пишуть в користь якогось політичного напрямку ще не стоячи під ганьбою придажності.

Що до політичних поглядів Генца, варто тут зазначити, що мабуть найперше в його голові (1805) зродила ся політично-історична оцінка розбору Польщі як політичного злочину, деморалізації і т. ин., що одначе не може і не повинно відстати ся. До того переконання привела Генца й усіх європейських легітимістів революційна Франція, що саме упадок Польщі виставляла як оправдане на свою безцеремонність у нехтованю державних границь, трактатів, права народів і т. ин. Генц з обуренем відкидає таку льогіку, що одно зло має давати моральну санкцію на подібне друге (ст. 42—44). Так то біда вчить моральности!

С. Томашівський.

А. В. Лонгиновъ Каркинитъ, Калось-Лимень, г. Успе и р. Пондъ (Записки одеські, XXVIII, ст. 191—9). Ріжні фантастичні гадки. „Словянській елемент між Дніпром і Доном“ — „самъ Евнонъ — искаженное имя Ивана“ (I в. по Хр.); Успе — теперішній Успе-нскъ.

Повѣсть временныхъ лѣтъ по Лаврентіевскому списку, издание Имп. Археографической комиссіи, Спб., 1910, ст. XVI + 274 + 24. Виданне се, призначене „головно для цілей учебних“, без змін повторяє в третього видання Лаврентієвської літописи ту частину її, яка містить давнійшу літопись, до р. 1110 включно; пропущено тільки чомусь „показчик предметів“. *М. Г.*

R. F. Kaindl — Das Deutschtum in den Karpathenländern (Karpathen. Kronstadt 1907/8, I, т. 1, ст. 141—144). Короткі замітки про епохи, напрями і історію німецької колонізації в прикарпатських краях. *З. К.*

X. Dr. Jan Fijałek — Tarłowie. Znamienitego rodu początki i świetność. Część II. Tarłowie Zygmuntowscy. (Przegląd historyczny т. X. стор. 34—65, 168—205, 310—350). Дальша частина монографії роду Тарлів не принесла батаго для нашої історії. З Перемишлем вязеть ся імя Станіслава Тарла, що був тут біскупом (1537—44 р.); роздобув він для своєї катедри королівський привілей в 18 марта 1540 р. в всяких доходами, ніж ин. „біскупшиною“ — податком який платили й Русини (с. 180). Микола Тарло (ум. 1570 р.) має бути основателем Миколаєва над Дністром (с. 339); в Павлом Тарлом вязані деякі процеси за селян-втікачів (с. 343—4). *І. Крч.*

F. R. G. — Z dziejów wsi wołyńskiej. Przyczynek do osadnictwa (Ruś, 1911, z. 2). На підставі рукоп. матеріалів подана

історія дідичів волинського села Більмажа (над р. Збитенкою під Острогом) за час XVI—XVIII вв.

Fr. Rawita-Gawroński — Koliszczyn a. Przyczynek do jej charakterystyki (Ruś, 1911, Z. 2). Д. Фр. Равіта-Гавронський публікує в одній збірці матеріалів до історії Польщі XVIII в. 2 акти (французькою мовою), які своїм змістом дотикають Коліїщини (1. Faits, extraits de différentes relations de ce qui s'est passé en Ukraine en 1768 ou de ce qui y a rapport jusqu'au mois de Septembre. 2. Traduction d' une lettre de 3 curés grecs-unis de Wołodarka le 13. Août 1768). Автор сих документів не був безпосереднім свідком подій, а описує їх на підставі чужих реляцій. *К.*

Вл. Францевъ — Проектъ Польско-Славянскаго Ученого Общества С. Б. Линде (Рус. Фил. Вѣстникъ, 1911, 2, ст. 420—432). З короткою передмовою про те, як перші представники славянознавства в цілі красшого забезпечення успіхів нової області дослідів мріяли про центри славянської науки, публікує автор „Pierwszy rzut zasad Towarzystwa Polsko-Słowiańskiego“ по рукописи краківської університетської бібліотеки. Основні точки теперішньої публікації виложив автор уже в 1906 р. в своїй праці „Польское славяновѣдѣніе конца XVIII и первой четверти XIX ст.“ *М. В.*

Alexander Jabłonowski — W sprawie atlasu historycznego Rzpltej. (Przegląd historyczny т. XI, с. 387—389). Се короткий реферат про В. Кордта Матеріали по історії руської картографії вып. II; рецензент підносить велику вартість видавництва. *І. Крич.*

П р а в о.

Тарановскій О. В. — Норманская теорія въ історіи русскаго права. (Записки Общества Історіи Филології и Права при И. Варшавскомъ Университетѣ. Выпускъ 4 1909 р., ст. 1—43).

Так звана „норманська“ теорія старо-руської історії, як відомо, причинила ся до псевстанія подібної-ж теорії в науці історії старо-руського права. Принявши підперту науковими міркуваннями й різнородними штучними конструкціями легенду про заснуване старо-руської держави варязькими західцями, здавала ся цілком природною й логічною можливість перенесеня основ і форм скандинавського державного устрою, правних інституцій і норм вітчизни чужоземних основоположників держави, перших її законодавців і правителів — на новий, непочатий славянський ґрунт. Для покріплення такою дорогою добутої гіпотези почала ся старання і мовольна робота над порівнянем і зіставленем норм, інсти-

туцій, термінів права старо-руського в норманськими і взагалі германськими: саксонськими, швабськими, остготськими, вестготськими, фризськими, франкськими і ин. Так сформувала ся й уgruntувала ся „норманська“ течія в історії нашого права, що на довгі часи заняла видатне місце серед инших теорій і навіть, в свій черед, дала де-яким історикам (напр. Шлецерови) підстави до зміцнення своїх „норманістичних“ поглядів.

Отже сама генеза походження історико-правної „норманської“ теорії вже ясно вказує на те, що вияснене й критика її не може обійти ся без ґрунтового перегляду й розсліду поглядів і висновків прихильників її взагалі в історії. Нема сумніву, що вияснене й означене характеру та інтензивности чужих політичних і культурних впливів на початку державної організації і державного життя давньої Русі дало б нам дуже важний критерій для признання чи непризнання північних правних паралель жерелами, правий же устрій та норми давньої Русі — спадкоємцем норманської півночі, а не звичайними лише, не звязаними генетично аналогіями.

На жаль, автор лише в незначній і дуже невистарчаючій мірі зупиняєть ся над здобутками історичних дослідів в сій напрямі. Коротенько застановляєть ся він тільки на поглядах Струбе, Рейца, Еверса, Погодіна, Кувіка, хіба побіжно вгадуєчи про инших і при тім менше видатних, як — Полевой, славянофіли Ю. Самарін, Кіреєвскій, К. Аксаков і т. п. Баєр, Шлецер, Френ, Бьорнер, Тунманн, Круг, Лерберґ, Г. Мілер з їх численними продовжувателями і наступниками вістали ся цілком на боці. Та й в згаданих більш-менш докладно (може аж занадто — в дечім) зупиняєть ся автор лише на поглядах М. Погодіна з їх разячими суперечностями, дивною наївністю, тенденційністю й несталістю. Але й серед сього неповного перегляду не зустрічемо ані ґрунтової критики ані навіть власного погляду д. Тарановського. Де-не-де хіба, здебільшого — в дрібницях, зазначені суперечности в історичними фактами або власними висновками і твердженнями авторів. Правда, що-до Погодіна, то авторітет сього „найбільше завзятого і чи не найдалше від усіх йдучого прихильника германського походження старо-руського права“ — дуже привижує. Велику прислугу зробила йому в сій справі праця Н. Барсукова — „Жизнь и труды М. П. Погодина“. Але, на нашу думку, авторітет сього стовпа норманізму вже й без того давно захитаний: зробили се — час і вся сума новітніх історичних дослідів.

Пересадна прагматичність статі д. Тарановського, розумієть ся, не може дати їй особливого наукового значіння і цікавості. Можна б сподівати ся від автора хоч якоїсь критичної оцінки „норманської“ теорії, нового освітлення теми, власних висновків, принайменше — хоч більше-менше повного і докладного введення матеріалу для оцінки сеї теорії.

Але, як бачимо, до повноти — дуже далеко. Автор навіть коротко не зупинився на таких дослідниках, як: Геденон, Васілевський, Ключевський, Томсен, Вестберг, М. Грушевський, Каченовський, Максимович і багато інших видатних побірників або противників старо-руської „нормандщини“.

Отже доводить ся сконстатувати, що за цікавим і багато обіцюючим заголовком статі д. Тарановського криється дуже бідний, хирлявий зміст. І при тім — нічого нового, свіжого й власного свого. А можемо тільки дуже й дуже пожалкувати!... Бо історія права східного словянства (так русько-українського як і московсько-російського) давно вже чекає на свою солідно й совісно опрацьовану історіографію.

О. Назарій.

Проф. М. Любавській — Къ вопросу объ ограниченіи политическихъ правъ православныхъ князей, пановъ и шляхты въ великомъ княжествѣ Литовскомъ до Люблинской униі, (Сборникъ статей. посвященныхъ Василию Осиповичу Ключевскому. Москва, 1909 г., ст. 1—17).

Ся невелика стаття шан. дослідника безперечно буде дуже цікавою і-ножиточною для всіх, хто хотів би в'яснити собі політичне становище й права православної шляхти Литовсько-Руської Держави XV—XVI вв.

Як відомо, Городельський привілей 1413 р. дуже обмежив права православних, допускаючи до занятя вищих посад в державі та до участі в Господарській Раді і Соймі лише католиків. Виходилоб, що з виданем сього привілея аж до знесеня його в 1563 р. православна шляхта не користувала ся однаковими правами з католицькою, тим більше, що знаємо також про пізнійші потрєдження сього привілея наступниками Ягайла й Витовта — Казимиром, Олександром, Жигимонтом та Жигимонтом-Августом.

Одначе інші не менше важні й переконуючі факти перечать такому висновкови. Знаємо напр. про привілей Ягайла 15/X 1432 р., яким він зрівнює права руської шляхти, князів та бояр з литовськими; про привілей Ягайла Луцькій землі 30/X 1432 р., яким він наділяє шляхту правами польської без ріжницї віроісповіданя — руського чи грецького; про привілей Жигимонта 1434 р., що зрівнює — в згоді з привілеєм 15/X 1432 р. — Русинів з Литовцями. Загально земські привілеї 1447, 1492, 1506 рр. вже не роблять ріжницї між Русинами і Литовцями та не згадують ні про які ріжницї й в минувшині. Особливо важне свідчене привілея 1563 р., який усуваючи всякі ріжницї й нерівність в правах між литовською і руською шляхтою та ріжними її групами, зазначає, що від тепер шляхтичі обох народів „одинокю и заровню того всего вѣчными“.

часи уживати и съ тыхъ вольностей веселити ся мають, яко передъ тымъ здавна и до того часу тыхъ всихъ вольностей станъ рыцерскій шляхетскій обоєго народу такъ Литовского яко и Руского уживали и съ того ся веселили“. Коли згадаємо до того, що в дійсности руські (та ще й православні) шляхтичі дуже часто займали найвищійші в державі уряди, брали діяльну участь в Раді Господарській і Сеймі, то яслим стане, що було б великою помилкою признати за обмеженнями прав православних в Городельській привілею повну, тревалу силу на протязі цілого часу аж до їх скасування (1563 р. і нарешті — городненським привілеєм 1568 р.).

Саме отсе й примусило автора в свій час¹⁾ задивляти ся на дальші потвердження Городельського привілея, як на формальну тільки річ, що вже не мала юридичної сили і значіння в дійснім житю і трактувала ся як забуток старовини: „Городельський привілей — казав він на ст. 352—3 „Литовско-русского Сейма“ — потверджували литовсько-руські господарі не як маючий силу закон (сей останній містив ся в їх власних земських привілеях), але як його історичне виправдане, як санкціонуючий голос давнини“²⁾).

Не змінюючи й тепер такого свого погляду на значінє потвержень Городельського привілея, автор приходить одначе до висновку, що статя сього привілея, яка обмежувала права православних все-ж таки не була віджившим свій вік законом. До такого висновку примусили його документи (загально-земські привілеї 1529, 1547, 1551 pp.), опубліковані одночасно в його працю „Литовсько-руський сеймъ“ в VІІ т. „Archivum komisji prawniczej“ Akad. Umiejętności w Krakowie. Для нової своєї концепції автор, крім сих матеріялів, звертаєть ся також до сучасних фактів і відносних церковних та національно-політичних, пояснюючи ними ті суперечности, які на перший погляд виникають при ізольованому перегляді відповідних постанов і актів.

В результаті свого ескурсу в сферу тогочасних церковних та національно-політичних відносин автор приходить до таких висновків:

1) Городельський привілей обмежував права християн грецького віроісповідання, як „схизматиків та невірних“;

2) В добі соборного руху в католицькій церкві як на Заході так і в Литовсько-Руській державі погляд на християн грецького віроіспо-

¹⁾ Головно — в розвідці „Литовско-Русский Сеймъ“, ст. 351—354, де-які поправки — в ст. „Новые труды по истории Литовско-русского сейма“, Журн. Мин. Нар. Пресв. 1903 р. NN. 2, 3.

²⁾ До подібного-ж висновку дійшов і проф. М. Грушевський (див. 5-й т. „Історії України-Руси“, ст. 47—51 і ин.).

відання владних: на їх перестали задивляти ся як на безумовних схизматиків або невірних;

3) В той-же час і внутрішні політичні обставини в самій Литовсько-Руській державі примушували католиків-литовців тримати ся політики згоди відносно Русинів;

4) Всі ці причини, загалом беручи, викликали появу привілеїв 1432 і 1434 рр., що зрівнювали права Литовців і Русинів, та загально-земського привілея 1447 р., що надавав різні права і вольности підданим Великого Князівства без різниці народности;

5) Унія західно-руської церкви в римською, що повстала від Флорентійського собору 1439 р. і теоретично признаваною була до початку XVI в., в звязку з боротьбою проти наступу Москви витворювали у литовського уряду також настрій до згоди з православними Русинами;

6) Сим пояснюеть ся й той факт, що привілеї 1492 і 1506 рр. не містили ніяких обмежень прав Русинів;

7) Потверджене разом з тим Городельського привілея означувало обмежене в правах не Русинів грецької віри, як таких, але невірних схизматиків у властивім значіню, за яких не було тенденції уважати православних Русинів;

8) Ся тенденція зявила ся знову по закінченю боротьби в Москвою та по остаточному виясненю, що унія західно-руської православної церкви не здійснила ся;

9) Все те потягло за собою внесенє обмежующих статей Городельського привілея в потверджуючі загально-земські привілеї 1529, 1547 і 1551 рр. з де-якими одначе змінами на користь православних;

10) Але відносини, які усталили ся вже на протязі цілого столітя, в звязку з державними потребами, були сильнішими від обмежующих постанов і в практиці юридичні обмеження прав православних не мали сили та нарешті знесені були привілеєм 1563 року.

Не можна не згодити ся в отсею концепцію шан. автора, основою на досконалім знаню історичних відносин і фактів XV—XVI вв. та дуже вірних і тонких спостереженнях. Відповідне поясненє правних і суспільних відносин та явищ нашої минувшини без огляду на ті чинники, що впливали на них, справді, неможливе: на основі тільки формального та ізольованого перегляду та порівняння законодавчих актів ми ніколи не дійдемо до задовольючого виясненя і правдивого преставленя їх дійсного значіня та правосильности їх постанов в сучаснім житю. Зазначимо лише, що в потвердженнях Городельського привілея, на нашу думку, не можна вбачати самих стремінь заховати в силі тільки релігійні обмеження: безперечно підставою сих останніх обмежень були головно тенденції національні, хоч і замасковані або владні.

в тих чи інших оглядів та причин. Що-до знесення обмежень в правах православно-руської шляхти, то, очевидно, треба згодити ся з автором, що причиною застановлень на якійсь час правної сили Городельського привілею було здебільшого бажання відповідних чинників позискати симпатії і впливи православно-руської шляхти в інтересах внутрішнього спокою та зовнішньої безпеки. Але чим пояснити, що остаточне знесення Городельських обмежень припадає як-раз на той час, коли православно-руська шляхта вже не відогравала дуже значної ролі в загально-державнім житті, стративши свої політичні і суспільні впливи або майже цілковито зденаціоналізувавши ся ¹⁾? Крім різних інших причин, чи не було імпульсом до зрівняня в правах уламків сеї шляхти в іншою, свідомість того, що вона тепер — й при повноправнім становищі своїм — вже не могла бути небезпечною для цілоти держави та для інтересів шляхти не православно-руської?

О. Назарів.

Prof. Dr. Raimund Friedrich Kaindl — Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechtes in Galizien. IX—XII. (Archiv für österreichische Geschichte B. 100, 2 Hälfte). Wien 1909, стор. 186.

Проф. др. Р. Ф. Кайндль публікує дальшу частину своїх заміток до історії німецького права в Галичині, що творить доповнення до його Історії Німців в Прикарпатю (обговореної в 94 т. Записок). Автор поставив собі тяжке завдання — зложити каталог місцевостей, в яких було заведене колинебудь німецьке право. Завдання вовсім не легке, бо матеріялу до сеї справи не збирано систематично й звістки розкинені по різних виданнях. Не всюди можна знайти первісні акти надання німецького права, в багатьох випадках треба вдоволити ся пізнішими звітками про німецький устрій в даному місці. Деколи не можна вважати первісним навіть привілея, що сам себе таким виставляє: так нпр. 1366 р. кор. Казимир дає німецьке право для Сянока й вовсім не згадує, що се місто дістало такий сам привілей вже 1339 р. від князя Юрія Болеслава. Знов є інші сумніви: села, в яких згадуєть інституція „солтиств“, можна вважати селами німецького права; але солтиства завели ся й в селах не-німецького права, — як рішати такі випадки? Нарешті деяких разях тяжко перевести ідентифікацію давних місцевостей в нинішніми. Все таки по-вело ся автору уложити дуже повний перегляд місцевостей німецького права: його каталог обіймає 382 місць в західній Галичині і 340 у східній, — разом 722 місць. Східно-галицькі повіти (теперішні) дають

¹⁾ пор. ст. 25—26 V-го т. „Історії України Русь“, проф. М. Грушевського.

такі цифри: Ярослав 17, Перемишль 21, Сянік 33, Добромишль 7, Ліско 9, Старемісто 16, Турка 27, Стрий 5, Дрогобич 17, Самбір 14, Рудки 6, Мостиска 12, Яворів 15, Цішанів 4, Жовква 9, Городок 22, Львів 38, Бібрка 3, Жидачів 4, Долина, 1, Калуш 2, Станиславів 5, Рогатин 13, Перемишляни 4, Камінка Струмилова 5, Сокаль 2, Броди 4, Золочів 6, Бережани 4, Підгайці 3, Товмач 5, Коломия 1, Снятин 1, Бучач 3, Тербовля 1, Тернопіль 1.

Др. Кайндль дає такі загальні результати: найбільше місцевостей німецького права є на заході, на схід їх число зменшається. Війми дає львівський повіт зі спеціальними відносинами; в деяких гірських повітах можна знов підозрівати оселі волоського права. Що до часу заведення права, на XIII в. є ще небагато звісток, в XIV в. є найбільше 270, в XV в. майже стільки-ж — 250, на XVI—XVIII вв. є всього 200 місць в новими привілеями. Всі ті дати можна брати очевидно з застереженнями, які ставить і сам автор.

Катальог дра Кайндля буде корисним підручником, для дослідників суспільної історії Галичини. Жерела використані дуже старанно, — поправки можна буде дати хіба з новіших видань. Можу дати одну невелику вказівку: місцевість Підгородє, пов. Рогатин, (ч. 681 катальога) дістало німецьке право ще в 1550 рр. (пор. мою статю „З історії м. Підгородя“ в сій книжці Записок mis.). *Ів. Крипякевич.*

Albert Hellwig — *Kriminalistische Aufsätze*, (Archiv für Kriminalanthropologie, 1908, XXXI, стор. 67—113, 282—317; 1909, XXXIII, 11—38).

Автор цілого ряду дрібніших праць про значіне вірувань в криміналістиці і більшої праці *Verbrechen und Aberglaube* (Липськ 1908) містить тут дальші причинки до тої самої теми. Як бачимо з того, нема майже проступку і злочину, в яким не грала би ролі забобонність і людська темнота. З одного боку доводить забобонність до всіляких проступків, в другого боку находить ся доволі багато зручних одиниць, що використовують людську темноту. На одну і на другу обставину подає Гельвіг багато інтересних прикладів. Так маємо тут розділ про Циганів (про їх вороженє), про крадіж мерців, про безчещене гробів, про забобонність злочинців (прим. лишати людський кал на місци поповненого злочину), про ритуальні морди, про дивні приклади побожности злочинців, про способи проти крадіжи і проти піянства (між иншим має помагати проти остатнього вода, в якій лежав мерлець), про холеру, про злодійську мову у т. зв. диких народів, про відносини сповіди до злочину, про варене дітий-відмін, про вбиване недуг, про самоубійства з забобонности, про содомію в Японії і т. д. Цікаві теж приклади злодійської техніки.

і зручності в уживаню нових винаходків (прим. автомобілів). Не менше інтересні дані про злочини, оперті на релігійних віруваннях в духи і листи з неба. Нас обходить ближше статейка *Leichenschändung und Mord infolge Vampyrabergglaubens in Russland*, що приносить нові причинки до теми порушеної мною в статі *Причинки до народніх вірувань з початком XIX століття* (Записки т. LXXX.). Автор оголошує і пояснює подію, про яку донесла *Prettiner Zeitung* в 15. серпня 1905 р.

В селі „Sviza Krivza“ на Криму були люди сильно занепокоєні довго триваючою посухою і підозрівали, що се робота похованого в марті старця-чарівника. Щоби зробити з ним порядок, зібрала ся рав в ночі більша громада людей, викопала тіло, посадила його під деревом і почала забавляти ся при музиці, танцюючи довкола мерця. Про се довідав ся місцевий пан-отець, прийшов на місце і почав людей успокоювати. Тоді набрала товпа переконання, що дух упира ввійшов в попове тіло і закопала його живцем в гробі.

Автор пояснює сей факт не лише як зневажене гробу, але також як і приклад живої жертви, щоби відвернути нещастя. — Причинки до тойж теми дає також Левенштім в *Aberglaube und Strafrecht* (Берлін 1897) і *Aberglaube und Verbrechen* (*Zeitschrift für Sozialwissenschaften* VI, 1903).

З. Кузеля.

Stanisław Kutrzeba — Przegląd literatury z zakresu historii prawa i gospodarczej Polski z lat 1904—1909 („Czasopismo Prawnicze i Ekonom.“, 1909, zes. 1—3, ст. 275—303). Де-скільки слів в своїм огляді присвячує Др. Кутшеба V і VI тт. „Історії України-Руси“ і „Матеріялам до історії суспільно-політичних відносин західної України“ проф. М. Грушевського. „Gospodarcze ujęcie problemu (?) — каже рецензент відносно „Історії Укр.-Руси“ тт. V і VI — nieraz szmankuje; визнаючи за автором повне використання жерел і літератури, вазначає неохоту, з якою відносить ся проф. М. Грушевський до польської літератури, користуючи ся натомість німецькою, хоч і гіршою (!); закидає також авторови, що обговорює господарські відносини української території в цілости, не беручи на увагу належність її до двох ріжних політичних організмів (Корони і Лит.-Руської держави). Документи уміщені в „Матеріялах“ уважає представляючими „меншу вартість“, маючими „charakter pokłosa do innych wydawnictw“ і „змішаними з иншого роду актами“. З праць українських учених згадує ще про „Увільнене злочинця дівчиною“, В. Щурата, О. Левницького: „Обычаи помилования преступника избран. дѣвушкой въ мужа“, „Студії в економічній історії України“, проф. М. Грушевського і „Матеріяли до історії торгівлі м. Львова“, Ів. Крипякевича.

О. Н.

Karel Kadlec — Ústavní dějiny Polska podle nových badání (Časopis českého musea. Том 82, 1908, стор. 40—66, 241—250, 436—454; том 83, 1909, стор. 26—56). Автор обговорює докладно найновіші праці по історії державного устрою Польщі, а головню Кутшеби: *Historya ustroju Polski i Bальдера: Historya ustroju Polski i полеміку, що вивязала ся по їх появи.*

Prof. Dr. Raimund Kaendl — Zur Geschichte des deutschen Rechts in Polen. (Deutsche Erde 1909, VIII, стор. 91—92). Автор оговорює праці Суліша, *Turawa solna* (Lud 1907) i *Kilka zapisek z Sanoka* (Ibid.), Віттига (*Znaki pieczętnie mieszczan, Wiadomości num. i archeol.* 1907), Щурата, увільнене засудженого дівчиною в Бродах (*Записки Наук. Тов. ім. Шевченка* 1907, т. 75), Прохаски, *O wyzwoleniu z maństwa na Rusi* (*Kwartalnik historyczny* 1907, XXI) i Барановського, *Komisye porządkowe 1765—88* (*Rozprawy Akad. w Krakowie* 1907, XXIV.).

Dr. Emil Fischer — Mir und Zadruga bei den Rumänen (Globus, 1908, II, том XCIV, стор. 252—256). Автор заступає погляд, що Румуни витворили ся через змішанє Траків із Славянами і подає на доказ того нові причинки, між иншим звістки про істнованє у Румунів (полуднево)-славянської задруги. Усюди виступає автор остро проти патріотичної школи румунських учених, особливо проти Йорґі, що поза Римлянами не бачать божого світа. Статя в огляду на порушену тему цікава і для Українців.

S. Djouritsch — Die Strafrechtliche Gesamthftung im slavischen Rechte (Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft. Штутґарт 1910, том XXIII, стор. 261—275). По короткім вступі про стан правничних розслідів у Славян і про потребу докладніших студій в огляду на деякі появи, що стрічають ся лише у Славян, обговорює автор загально славянський звичай „спільної поруки“, який знаний був у нас під назвою „віра“, у Сербів під назвою „околина“ або „вражда“, а у Поляків під назвою „ороле“. Початок того звичаю бачить автор за Собєстіянским в родовім устрою і уважає спільну поруку впливом певного рівеня соціального розвою, себто загально людською, а не національно славянською інституцією.

Karl Hugelmann — Das Alterspluralrecht und die österreichische Wahlreform (Archiv für öffentliches Recht. Тібінген 1907, XXII. Стор. 448—463). З нагоди того, що при виборчій реформі до австрійського парламенту, домагала ся налата панів плюральности, обговорює знаний правник Гугельман розвій виборчих систем і реформ та внесене Толлінґера в парламенті і критикує його як недостаточне.

Friedrich Gaertner — Der österreichisch-ungarische Ausgleich (Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik 1907, XXV, стор. 52—147, 338—444). З початку обговорює Гертнер питаня австро-угорської угоди і подає історію її розвитку, причім підносить, що дуалізм „hatte zur Bedingung, dass in Oesterreich die Deutschen, in Ungarn die Magyaren die Vorherrschaft inne haben. Diese beiden sollten auch die Delegationen beherrschen und gemeinsam mit der Krone nach innen und aussen eine in ihrem Wesen einheitliche, also von gleichen Gesichtspunkten ausgehende Politik machen. Auf diese Weise sollte der dualistische Apparat die Machtstellung der Monarchie sichern, und das Problem lösen, wie das von zehn Völkern bewohnte Reich konstitutioneell regiert werden könnte“. Автор на кількох місцях підчеркує сю несправедливість, що до нині прикро відбиває ся на менше сильних народах, між иншим на Українцях, і обговорює вірно змагання до федералізму і відносини угорських „національностей“ до справи заведеня загального виборчого закона. В другій частині подано історію і характер угод з Угорщиною, причім використано багатий статистичний матеріал.

Max Weber — Zur Lage der bürgerlichen Demokratie in Russland (Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik, XXII, 1906, стор. 234—353 і окремо стор. 125.).

— Russlands Übergang zum Scheinkonstitutionalismus (Ibid, XXIII, 1906, стор. 165—401 і окремо стор. 237). Перша статя є просторим додатком до рецензії Живаго: Zur Beurteilung der gegenwärtigen polstischen Entwicklung Russlands (уміщеної в тім же томі Архіву) на Loi fondamentale de l'Empire Russe. Projet d'une constitution russe élaboré par une groupe de la Ligue de l'Affranchissement (constitutionalistes - démocrates russes). Préface de Pierre Struve (Париж 1905) і описує ті обставини, серед яких зродив ся проєкт Струве. Із праці видно, що автор знає і українські обставини. В другій праці поданий на підставі актів і часописних звісток за 1905 і 1906 ий рік, огляд політичного (конституційного) руху від його початків аж до часу діяльності першої думи. Особливу вартість має тут пильне зібране і зіставлене всіляких дат, між иншими і статистичних. Через те книжка, хоть написана доволі тяжко і неprozоро, представляє чималу вартість.

Aug. Loewenstimm — Aberglaube und Gesetz. Ein Kapitel aus der russischen Rechts- und Kulturgeschichte. (Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik hrg. v. H. Gross. Липськ 1906, XXV, стор. 131—223). Автор, знаний вже з дав-

нійших праць на ту тему, обговорює в головних зарисах сліди забобонів в російському законодавстві і наводить для ілюстрації багато характеристичних фактів в судовій практиці. Матеріал Левенштіма дотикає переважно московських порядків і обставин, однак дає дещо і для України. У вступі говорить автор про відносини до народніх вірувань у старинних народів, в середньовічних часах і в церкві, а потім подає розвій російського законодавства від найдавніших часів. В другій частині зібрані дані в старих актів і процесів і упорядковані відповідно до тем. Розуміть ся, що найбільше даних знайшло ся в обсягу чарівництва: робили ся чари, щоби другим пошкодити або противно, щоби їх веднати або ровлюбити, замовляли ся всілякі недуги, віщувало ся і т. д. Інтересні останки поганських обходів, а також способи, як хитруни використовували людську забобонність.

З. К.

Л і т е р а т у р а.

Dr. W. Vondrák — Kirchenslavische Chrestomathie. Göttingen 1910. IV+232 ст. 8-ки (Ціна 7 М).

Се видане дає і доповнене до старославянської граматики того-ж автора, і служить самостійним добрим підручником для науки початкующим славистам. В ній отже заступлені обі славянські азбуки — глаголиця і кирилиця і всі редакції старославянської письменности, отже: староцерковно-славянської (старо-болгарської), середно-болгарської, сербохорвато-ц. славянської, русько-ц. славянські, чесько-ц. славянської. Кожда з сих груп вкоротці схарактеризована на початку даного відділу, а далі перед поодинокими уступами в відповідних пам'ятників подають ся характеристики сих пам'ятників, їх історія і вказівки на найважійші видання чи праці про них. — Найбільше місця посвячено глаголиці, бо 15 ст. оригінальним статям, а 56 ст. кирилівським транскрипціям. Зовсім природно: бо перед читанем переходять найстарші пам'ятники старо-славянського письменства, правопис, грамика і лексика якого відограла визначну роль в створеню національних славянських письменств старої доби. За сим найбільше місце займають русько-ц. славянські пам'ятники число 18 (ст. 136—176) за час до поч. XIV в. себто до Поповського Апостола 1307 р. Видане закінчене словарцем (ст. 179—229).

І. Свєтціцький.

С. А. Щеглова — „Пчела“ по рукописямъ кievскихъ библиотекъ. Опытъ изученія и тексты (Пам'ятники древней письменности и искусства. CLXXV). Спб. 1910, с. 101+83.

Студія ся виросла в рефератів, читаних авторкою у фільольотичнім

семінари проф. В. Н. Перетца в Києві. Нового не дає вона нічого в порівнянню з тим, що знаємо з праць Сперанського, Розанова і Семенова, посвячених виключно „Пчолі“, та Соболевського. Мимо того праця заслугує бачної уваги, бо присвячена рукописам одної місцевости (вони перераховані на ст. 29), яких в Києві набралось аж три повні і п'ять в недовгих (по кілька листків) виписах; між останніми два великоруського походження. З трьох повних списків один тільки по назві Пчела (Київ.-Лав. № 276), описаний авторкою на ст. 73—100, в дійсности се звичайний збірник, а другий (Церк.-арх. Муз. № 468) має з Пчелою дуже мало спільного, що вказує сама авторка (ст. 101) і що виходить з опису (ст. 53—73) та тексту. Третій рукопис з Пчелою 1599 р. перекладеною в Дермані (ст. 7), авторкою не описаний і не перестудійований, хоч вона поставила в вину проф. Сперанському, що він не рішив питання про його походження (27—8 ст.). Паралелі до уривків поучень з Пчели (28—53) мали би значіння, наколи-б причинювали ся до роз'ясненя дійсної Пчели, на жаль одначе, матеріял рукописів не дав до сього авторці основи. Вступна стаття (1—28) присвячена оглядові студій над Пчелою і звязаних з ними питань. Тому що авторка в переповідженю роботи Сперанського вказала кілька питань про Пчелу, як 1599 р. та редакції сербської Пчели, не рішаючи їх, можна надіятися, що вона верне ще раз до сеї праці над Пчелою, щоби дати відповідь на них. В текстах подані поодинокі короткі уривки Пчели з київських зборників і українська Пчела поч. XVIII. в. (КДАК. № 468).

І. Свєтлицький.

С. И. Масловъ — Обзоръ рукописей библиотеки Императорскаго Университета Св. Владимира, Київ, 1910, 8°, ст. 42 (відб. в „Университетськихъ Извѣстїяхъ“).

Початки рукописного відділу київської університетської бібліотеки сягають початків сеї бібліотеки взагалі, себто рр. 1834—40. З небагатої фактами історії рукописних зборів треба піднести тут передання в університетську бібліотеку 1854 р. з архіву київської казюноної палати важного жерела для студій над економічною історією України в 18 в. — Румянцівського опису України. 1876 р. одержала бібліотека від Єлисаветградської городської думи 420 дїл кріпости св. Єлисавети за рр. 1753—1821. Для українознавства важні також колекції Судієнка (до 100 чч. 1894 р.), Костомарова (29 чч. 1895 р.), львівського каноніка Петрушевича (7 чч. 1901 р.) й Лазаревського (1901 р.).

Петрушевич подарував в київську університетську бібліотеку отсі рукописи: 1) 2 пергамянові картки уривку Псалтири з 15 в. (N. 23); 2) 8 пергамянових карток уривку кристинопільського апостола з 12 в. (N. 22); 3) інтересний збірник 17 в. української скорописи на 68 картках

з полемічних статей, проповідий то що (N. 25); 4) Александрію 16 в. на 206 картках (N. 24); 5) Вагилевичеву збірку українських колядок з Галичини та Головацького з Буковини на 291 картці (N. 28); 6) збірник 17 в. (N. 26) між иншим з віршами про поразення під Корсунем і епіграмою на Хмельницького 1648 р.; 7) дуже інтересний збірник 17 в., 338 ст., між иншим з такими статями, як: „Пересторога“, „О унїи“, чи з документами до історії української церкви першої половини 17 в. (N. 27). Яків Головацький, що послужив прикладом Петрушевичеві, вислав в київську університетську бібліотеку тільки дві рукописи: 1) 41 картку збірника поч. 18 в. релігійних вірш в честь Богородиці і на Різдво Христа, з піснею про здобуте Варни козаками та апокрифічними статями з українськими елементами в мові (N. 20); 2) інтересний збірник духовних і світських пісень в українській і польській мові — 40 карток, першої четвертини й половини 18 в. (N. 21). Докладний опис тих двох збірників із додатком світських пісень і апокрифічних статей подав Ю. Яворський в статі „Два замѣчательныхъ карпато-русскихъ сборника XVIII-го в., принадлежащихъ Университету св. Владимира“ (Київ, 1909).

З инших рукописий відмічу передусім ті, які важні для студій над котрєюбудь галузю українознавства. Життя святих містять рукописи: NN. 128, 129, 131, 133, 180, 186. Апокрифічна література заступлена рукописами NN. 37 і 180. В останній рукописи є й індекс книжок, „которые подобает почитать“, та заказаних. N. 139 містить люцідарій в 1715 р. п. в. „Златы Бисеръ“. До повісти й легенди відносять ся рукописи: N. 171 з текстом Варлаама й Йоасафа (18 в.), N. 142 з текстом західнього походження „объ Александрѣ и Лодвикѣ“ (17 в.), до легенди NN. 135 і 172. Збірник 18 в. N. 130 виповнюють оповідання в Великого Зеркала, Печерського патерика, Прольога то що. N. 187 се пізний (18—19 в.) список Христових страстей. Дещо в історії нашої вірші є в N. 199. Розмірно численні рукописи з полемічними статями та документами й статями по історії української церкви. Для полеміки христیان із жидами та православних із латинянами цікава рукопись N. 25 в 17 в. Копію в 19 в. „Унїѣ“ в 1595 р. представляє рукопись N. 33. До історії унії належать рукописи: N. 76 (Листи Суші до Виговського) в 1659 р. й т. п.) в копії в 1825 р. і N. 95 в 18 в. (збірник друкованих і рукописних документів до часів 16—18 вв.). Твори Прокоповича є в NN 36 і 136, Дмитра Ростовського NN. 34, 35, 37, 47, 181, Гізеля N. 199. Завдяки збіркам Лазаревського та Судієнка гарно заступлені в бібліотечі літописи та документи до історії України взагалі: N. 56 „Лѣтопись о началѣ свѣта“ 18 в.; N. 45 „Лѣтописецъ, то естъ Кройника“ сер. 18 в.; N. 57. „Лѣтописецъ, албо кройника“ кінця 17 в.; А. Лазар. N. 52 „Кройника“ Стрийковського 16—17 вв.; списки ширшої і коротшої

редакції літописи Грабянки NN. 49, 50, 51, 197, 198, Лазар. 33 (все 18 в.); N. 53, Літопись Величка 18 в.; N. 54 Літопись Самовидця 18—19 вв.; N. 55 „Краткое описание о козацкомъ малороссійскомъ народѣ“ Симоновського в копії 19 в.; N. 200 „Летописное повествование о Малой Россіи“ Рігельмана в копії 18—19 в.; Лазар. 31 історія Г. Кописького (19 в.); 115 твори Г. Полетики (18—19 в.). Попри літописи стрічають ся в тих рукописах й інші історичні документи, які є крім того в рукописах Лазар. 17, 18, 68 і NN. 46, 81, 89, 80. Під N. 59 є стаття Максимовича „Сказаніе о Коливщинѣ“ з власноручними поправками автора. Деякі знамениті українські і білоруські родини згадує номіянник Дубенської Воскресенської церкви 18 в. N. 175. Для історії українського малярства можуть бути інтересні кольорові заставки й ініціали нотного ірмологіона з Київщини з 1789 р. N. 183. Прейнтересний збірник віршів і приповідок Климентія Зіповієва 17—18 вв. N. 193 найшов уже свого видавця в особі проф. Перетца (в „Памятках“ нашого Товариства). Коли не рахувати „священної історії старого завіту“ й „нового завіту“ в Лазар. 1, нова українська література репрезентована 16 картками автографів Гулака-Артемовського N. 153 і двоактовою „комедіо-оперою“ Гайнча п. з. „Powgut zarogośców z Trebizundy“ з 1841 р. N. 192. До історії нашої музики відносять ся автографи І. Воробкевича: Гната Приблуди та Вбогої Марти NN. 216—217, до українського фольклору збірничок українських пісень 18 в. N. 194, до української лінгвістики матеріяли Лазаревського до українсько-великоруського словаря з кінця 40 і початку 50 рр. N. 196. Для історії українського права інтересні рукописи NN. 205—207 і Лазар. 67, а для географії України NN. 58, 166, 208, 281 і Лазар. 15. Коли дочислити до того Румянцівський опис, стане наглядним, кілька цінного для українознавства переходить у собі рукописний відділ київської університетської бібліотеки.

„Обзоръ“ відмічує величину, дату й почерк кожної рукописи, а зі збірників що найважнійше, тому й не виключає потреби докладнішого опису передусім цікавіших збірників.

З часом може вияснить ся, звідки роздобув о. Петрушевич ті рукописи, які опинили ся в київській університетській бібліотеці. Але вже тепер починає поволи вияснювати ся, якого гостя приймали гостинно галицькі Василянські бібліотеки, перемиська капітульна, львівська капітульна та спеціально Ставропігійський музей. Надуживаючи довіря управ бібліотек і музею о. Петрушевич, скритий пімбом великого лінгвіста, що в дійсності творив фантазії на тім полі, та ще більшого історика, який на думку компетентної критики не був в силі навіть науково впорядкувати нагромадженого матеріялу, дарував чуже добро російським бібліотекам, приж. добро Ставропігійського музею в Петербург і київ-

ську університетську бібліотеку (збірник із „Чересторогою“ N. 27). Де більше й що роздаровував Петрушевич по Росії, звідки роздобув Александрію 16 в., може також стане звісним із часом. *М. Возняк.*

С. И. Масловъ — Оtryвокъ Христинопольскаго Апостола принадлежащій бібліотекѣ Университета св. Владимира (Изв. Отдѣл. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ 1910, кн. 4-ая ст. 229—269). Статя складаєть ся з 2-х частин, інформаційно-описової і тексту. В 1-ій частині автор подає судьбу уривку, набутого канон. А. Петрушевичем перед 1874 р. у вдови Бельовскої і переданого очевидно перед 1896 р. в київський університет. По тій інформації автор дає докладний палеографічний опис 8 и київських листків, що творять природний початок до звісного рукопису Ставропігійського Музея у Львові (Діян. IX, 28 — XIII, 5) + (Діян. XIII, 20—2 Тим. I, 10). Палеографічна сторона виказує повну тожсамість обох рукописів — як в уставнім почерку текста, так і в двох рижних почерках приписок. Граматична сторона уривку та сама руська основа, що і в головнім рукописі, видаім проф. Калужняцким (Actus epistolaeque apostolorum, Vin-dobonae 1896). Фототипічний знімок л. 6 об. приданий до статі і текст всего уривка в параллельним грецьким текстом на паристих сторонах (244—269) доповняють дуже докладно наші відомости про сей цінний памятник староруцини XII в.

Л. М. Соболевскій — Извъ церковнославянскої учительной литературы. I—III. (Изв. Отд. рус. яз. и слов. 1910, II, ст. 41—61). Се продовжене звісток про поодинокі статі старослав. і старорус. письменности (гл. ibidem 1908, IV, ст. 264). На сей раз подані слова: Івана Злт. **СѸ** и дѣ^ѣ. о пѣаница^ѣ. и о срсврълоквѣцѣхъ: **Братіе** мста мнози хѣдѣ^ѣ... по рки. перг. зборнику XIV—XV в. Чудовского монастыря (Моск. Синод. Б-ка) Nr. 21; Григорія чорноризця — (27 верес.) **Не** мозѣмъ оубо лѣкнитисѣ братіе о своемъ спѣсѣнїи, по рки. перг. пролога Моск. Синод. Б-ка пол. XIV в. Nr. 247. і „**По** всемоу разумѣнїи чѣ^ѣ. коль велика мѣтнїи дѣкла соутѣ“ з Зборника Погод. (Имп. Публ. Б-ка) XV. в. Nr. 886. Як 3-ій пр. подано „**Поученїе** в нѣлю стѣхъ женъ мирносицъ. Бѣсѣа оубо дѣшнїа не^ѣ стѣхн дѣхъ. поклонѣна єсть и дивна и сїна..“ по Зборн. 1444 р. (М. Сип. Б. Nr. 258), яке видавець вважає, на основі стилю і словарного матеріалу, твором Климента Словінського. *I. С.*

В. Даниловъ — Къ бібліографїи драматическїхъ передѣлокъ нѣвъ Гоголя (Рус. Фил. Вѣстникъ, 1911, 2, ст. 331—8). Відмічені тут рукописні драматичні перерібки Гоголевих творів, велико-

руські в числі п'ять тай одна українська. Се „Вечерь на хуторѣ близь Диканьки. Малороссійская шутка въ одноѣмъ дѣйствіи: взятая изъ повѣстей, изданныхъ Рудышъ Панькомъ. Одесса, 1865 года, декабря 29 дня“. Песа представляє дуже коротку та свободну перерібку „Ночи передъ Рождествомъ. З теми повісти Гоголя використав автор перерібки тільки грубо комічний епізод ховання у мішок і тип дяка, зв'язний з кількох українських водевілів.

М. В.

В. В. Синовскій — Очерки изъ исторіи русскаго романа. Томъ I. вып. 1 — 2 (XVIII ый вѣкъ), Спб., 1909 — 10 (Записки Ист.-филологич. факультета Имп. С.-Птб. У-та часть ХСVII—ХСVIII.) X + 718 ст., 4 + 951 ст. + 1 діаграма. Се результат многолітніх занять автора історією романа, особливо російського в звязи з європейським. Вступом до сих робіт були: Изъ исторіи русскаго романа и повѣсти (Матеріалы до бібліографіи, исторіи и теоріи романа), С.-Птб. 1903 і Русскія повѣсти XVII—XVIII ст. С.-Птб. 1905. — Склад сего обемистого твору: гл. I. Значіне романа XVIII в.; гл. II. Суцність романа, філософічні і політичні течії в нім; гл. III. Побутова сторона в романі XVIII в.; гл. IV. Грецький роман і його характеристичні особливости; гл. V. Ложноклясичний роман — героїчного типу, типу „Les aventures de Telemaque“ Gil-Blas і творів Prévost. (Вип. 2-й); гл. VI. Чудесно-рицарський роман про рицарів, типу 1001 ночи, про русалок-чудодійниць; гл. VII. Англійський роман Ричардсона, типа нової Елоїзи-Вертера; гл. VIII. Російський оригінальний роман. З часом автор наміряє приступити до подібної праці про роман XIX в., до чого вже має готову бібліографію за 1-у половину віка.

І. С.

М. Славинскій — Муза Шевченка и ея общественное служение“ („Вѣстникъ Европы“ 1911, кн. 2, ст. 294 — 302). Виходачи від слів Костомарова, що поезія Шевченка єсть безпосередним продовженем народної поезії і що його творчість не була індивідуальною — автор стараєть ся навязати Шевченкову музу до того процесу, який відбував ся в українським народі від XVII ст., а якого синтезом була власне та муза. Автор кінчить: „В творчости Шевченка довершило ся злитє народної стихії та інтелігентської свідомости, злите органічне, безпосередне та нерозривне, злите плодотворне, яким создаєть ся національність.“

В. Львовъ-Рогачевскій — Первый народный поэтъ Т. Г. Шевченко („Современный міръ“ 1911, кн. 2, ст. 263 — 275). З посеред всіх великих поборників волі і правди, які змагали до збратаня „простарів всіх країв“ — народний поет Шевченко поставлений на почесне місце. Автор загально характеризує соціальні

тенденції музи Шевченка та велику живучість його слова. Характеристика не приносить нічого нового, а являєть ся головно повторенем давно і загально звісних осудів нашого поета. Новим хіба розгляд його творчости в пункту партійної програми, в якого виходить, що можна про неї писати і натягати її до найріжнороднійших і суперечних собі програм, коли поминути весь внутрішній зміст Шевченкової музи а держати ся тільки відповідно дібраних місць та цитатів. М. Ф.

Видання й статі обговорені в сїм томі:

В статі Мих. Грушевського:

J. Peisker — Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-Tataren und Germanen und ihre sozial-geschichtliche Bedeutung, 1905. — Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde, 1910.

Dr. J. Janko — O stycích starých Slovanů s Turkotatary a Germauy s hledilka jazukozpυtneho, 1908.

Ф. Е. Коршъ — О нѣкоторыхъ бытовыхъ словахъ заимствованныхъ древними Славянами изъ такъ называемыхъ урало алтайскихъ языковъ, 1909.

J. Rostafinski — O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach, 1908.

L. Niederle — J. Peiskers Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde, 1910.

Наукова хроніка.

К. Михальчук і К. Тимченко — Програма до збираня діалектичних одмін української мови, 1910.

К. Михальчук и А. Крымскій — Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ, 1910.

Преісторія, археологія, історія штуки.

J. Janko — Über Berührungen der alten Slaven mit den Turkotataren und Germanen vom sprachwissenschaftlichen Standpunkt, 1909.

А. А. Миллеръ — Роскопки въ районѣ древняго Танаиса, 1910. Gefährdete Holzkirchen in Ostgalizien, 1909.

Г. Павлуцкій — Орнаментъ Пересопницкаго евангелія, 1911.

Каталогъ Шевченковской выставки въ Москвѣ по поводу пятидесятилѣтїя со дня его смерти, 1911.

Історія політична і культурна.

Полное собраніе лѣтописей, изд. археографическою комиссією, т. XX, 1910.

Н. Бережковъ — Устава замковъ, державъ и дворцовъ Сигизмунда Августа, предшествовавшая Волочной Уставѣ, 1911.

Д-ръ Діонисій Дорожинскій — Матеріялы до історії життя и смерти св. священномученика Іосафата Кунцевича, архієпископа Полоцкого. I, 1911.

Донскія дѣла. Книга третья, 1909.

Emil Kira — Fryderyk Gentz a Polska, 1794—1831, 1911.

П р а в о.

Ө. Тарановскій — Норманская теорія въ исторіи русскаго права, 1909 р.

М. Любавскій — Къ вопросу объ ограниченіи политическихъ правъ православныхъ князей, пановъ и шляхты въ великомъ княжествѣ Литовскомъ до Люблинской уни, 1909.

R. F. Kaindl — Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechtes in Galizien, IX—XII, 1909.

A. Hellwig — Kriminalistische Aufsätze, 1908.

Л і т е р а т у р а.

W. Vondrák — Kirchenslavische Chrestomathie, 1910.

С. Щеглова — „Пчела“ по рукописямъ кievскихъ бібліотекъ, 1910.

С. Масловъ — Обзоръ рукописей бібліотеки Императорскаго Университета Св. Владиміра, 1910.

С. Масловъ — Отрывокъ Христинопольскаго апостола, принадлежащій бібліотекѣ университета св. Владиміра, 1910.
